

**ДОНИШГОХИ ДАВЛАТИИ ОМӮЗГОРИИ ТОЧИКИСТОН
ба номи САДРИДДИН АЙНӢ**

Бо ҳуқуқи дастнавис

**УДК: 321.01:574(1-923.3)
ББК: 60.55:28.081(2)
М-63**

МИРЗОЕВ САИДМУЗАФФАР МИРЗОМУРОДОВИЧ

**ХУСУСИЯТҲОИ СИЁСАТИ ЭКОЛОГИИ
ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА
ДАР ШАРОИТИ ҲОЗИРА**

Диссертатсия
барои дарёфти дараҷаи илмии
доктори фалсафа (PhD), - доктор аз рӯйи
ихтисоси 6D050200 – Сиёсатшиносӣ (6D050202 –
Ниҳодҳо, равандҳо ва технологияҳои сиёсӣ)

Роҳбари илмӣ:

д.и. фалсафа, профессор
Гулахмедов Мусамир

Душанбе – 2023

МУНДАРИЧА

НОМГҮИ ИХТИСОРАХО.....	3
МУҚАДДИМА	4
БОБИ I. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДОЛОГИИ ТАҲҚИҚИ СИЁСАТИ ЭКОЛОГӢ	
1.1.Омӯзиши назариявӣ ва методологии сиёсати экологӣ дар илми муосир.....	19
1.2. Ҳамбастагии сиёсати экологӣ бо сиёсати иҷтимоии давлат.....	40
БОБИ II. САМТҲОИ АСОСИИ СИЁСАТИ ЭКОЛОГИИ ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА	
2.1. Таснифоти сиёсати миллии экологии давлатҳои Осиёи Миёна	67
2.2. Моҳият ва хусусиятҳои сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна	93
БОБИ III.ДУРНАМОИ СИЁСАТИ МИНТАҚАВИИ ЭКОЛОГӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА.....	114
3.1. Мушкилоти экологии вобаста ба об дар Осиёи Миёна	114
3.2. Мушкилоти экологии баҳри Арал ва дурнамои масоили обӣ – экологӣ дар минтақа	136
ХУЛОСА.....	156
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ	
НОМГҮИ АДАБИЁТ.....	162
ИНТИШОРОТ АЗ РӮЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАЦИЯ.....	188

НОМГҮИ ИХТИСОРАХО

БРСММ – Барномаи рушди Созмони Милали Муттаҳид

ИДМ – Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил

ИРИ – Индекси рушди инсон

КРУ – Конфронси рушди устувор

ММЭОМ – Маркази миңтақавии экологии Осиёи Миёна

ОМ – Осиёи Миёна

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

СУТ – Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ

ФБЭОМ – Форуми байналмилалии экологии Осиёи Миёна

ФНА – Фонди наҷоти Арал

ХБНА – Хазинаи байналмилалии наҷоти Арал

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Масоили экологӣ аз муҳимтарин ва мубрамтарин масъалаҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳисоб рафта, бо назардошти таъсири бевоситаи он ба ҳаёти тамоми мавҷудот ва хатарҳои маргбори он дар сарҳати аввали тамоми ҷорабинҳои муҳимтарини сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоӣ ва расонаҳои ҳабарӣ қарор гирифтааст. Ҳусусияти ҳосаи ин мушкилоти замони муосир дар он ифода меёбад, ки он ба раванди рушди давлат ба таври маҷмӯй таъсири манғии ҳудро расонида, ягон соҳаи ҳаёти инсон дар ин самт эмин буда наметавонад.

Амнияти экологӣ, ҳамчун қисми амнияти миллии кишварҳои алоҳида ва дар маҷмуъ амнияти минтақавиу ҷаҳонӣ буда, шарти асосии рушди устувори ҷомеа ва воситаи ҳифзи системаҳои табиӣ мебошад. Дар ин замина, давлатҳо ва ҳалқу миллатҳои Осиёи Миёнаро¹ натанҳо марзи ягона ва ҳамҷавориу ҳамbastagii табиӣ, инчунин таъриху фарҳанги ягона ва ҳамзистии дорои таърихи чандҳазорсола мепайвандад. Ин кишварҳо ҳамзамон дорои фазои ягонаи экологӣ ва масоили умимиэкологӣ мебошанд. Бояд қайд намуд, ки кишварҳои Осиёи Миёна дорои истеҳсолоти сермасраф бо сатҳи баланди таъсири манғӣ ба муҳити зист қариб дар ҳама бахшҳои иқтисодиёт, маҳсусан соҳаи кишоварзӣ мебошанд, ки онро аз замони Иттифоқи Советӣ ба мерос гирифтаанд ва то имрӯз кам соҳаҳои ҳаёти ҷомеа навсозӣ ва ё ба ибораи дигар модернизатсия шудааст, ки ин яке аз омилҳои марказӣ дар роҳи ба вучуд омадани мушкилоти экологии минтақавӣ мебошад.

Равандҳои ифлосшавии муҳити зист дар ин ё он кишвари минтақа дар аксари ҳолатҳо дар умум ба тамоми давлатҳои дигари минтақа таъсир мерасонанд ва зарари қалони иқтисодиу иҷтимоиро ба бор меоранд. Яъне, мушкилоти экологии минтақа дар ҳеч ҳолат наметавонад мушкилоти ҳосаи як давлат бошад ва танҳо ба як давлат таъсири манғӣ дошта бошад. Диљҳоҳ мушкилоти экологӣ дар минтақа мушкилоти

¹ Ниг.: Панҷ давлат дар назар дошта шудааст: Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркманистон, Ӯзбекистон.

митақавӣ маҳсуб меёбад ва ҳалли он кӯшишу талоши дастаҷамъонаро тақозо намуда, таҳия ва амалисозии сиёсати ягонаи минтақавии экологиро талаб менамояд.

Масъалаҳои ташаккули сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна дар шароити тағйирёбии иқлим раванди мураккаб ва бисёрчониба мебошад. Аз ин рӯ, таҳқиқ ва таҳлили илмӣ - назариявии ин мушкилот имрӯз хеле мубрам аст.

Таҳлили ҳамаҷонибаи адабиёти мавҷудаи илмӣ дар соҳаи сиёсати экологӣ нишон медиҳанд, ки ин мушкилот дар шароити тағйирёбии иқлим дар минтақаи Осиёи Миёна аз нуқтаи назари илмҳои сиёсӣ ҳанӯз пурра омӯхта нашудааст. Дар ин асос, кӯшиши таҳқиқи омӯзиш таҳия ва татбиқи сиёсати экологӣ дар заминаи тағйиротҳои ҷиддии экологӣ дар Осиёи Миёна зарур мебошад. Омӯзиш ва таҳлили омилҳои экологӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва раванди таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар байни маҷмуи масъалаҳои мураккаб ва бисёрчонибаи миёни давлатҳои Осиёи Миёна баамаломада, сиёсати экологӣ ҷойи муҳимро ишғол меқунад. Дар асоси таҳлили ҳамаҷониба ва далелҳои мушаххас маълум гардид, ки сиёсати экологии кишварҳои Осиёи Миёна дорои як қатор омилҳои мураккабу ҳалношуда мебошад:

- номувофиқатии сиёсати аграрии кишварҳои поёноб (Ўзбекистон, Туркманистон, Қазоқистон) бо сиёсати гидроэнергетикии давлатҳои болооб (Тоҷикистон ва Қирғизистон);
- набудани стратегия ва барномаи ягонаи сиёсати экологии минтақавӣ;
- шароити душвори молиявӣ дар соҳаи экология;
- осебпазир будани минтақа дар раванди тағйирёбии иқлим;
- системаи кӯҳнаи обёрию кишоварзӣ;
- сатҳи пасти рушди саноати инноватсионию бепартов;
- коркарди партовҳои саноатӣ;
- рушди босуръати демографӣ.

Мубранияти мавзуи интихобшуда, инчунин бо он муайян карда мешавад, ки на танҳо самтҳои нави рушди сиёсати экологии давлатҳои

Осиёи Миёнаро муайян ва омӯхтан зарурат дорад, балки зарурати омӯзиши хусусиятҳои хоси раванди экологии ин давлатҳо низ мавҷуд аст.

Омилҳои зерин низ муайянкундандаи мубрамияти мавзуи таҳқиқот мебошанд:

- якум, кишварҳои минтақаи Осиёи Миёна новобаста аз соҳибихтиёри фазои табиии ягонаи экологӣ дошта, дар шароити рушди босуръати мушкилоти экологӣ ва тағйирёбии иқлими танҳо сиёсати миллии экологӣ дар минтақа наметавонад беҳдошти ҳолати экологии минтақаро таъмин созад. Аз ин рӯ, омӯзиш, таҳия ва татбиқи сиёсати ягонаи минтақавии экологиро талаб менамояд;

- дуюм, кишварҳои минтақа аз ҷиҳати экологӣ осебпазир буда, дар раванди тағйирёбии иқлими таъсири манфии онро бештар эҳсос менамоянд;

- сеюм, зарурати такмили пайваста ва амиқи сиёсати экологии давлатҳои минтақа;

- чорум, кишварҳои минтақа ба марҳилаи нави рушди худ ворид гардида, системаи ягонаи минтақавии хочагидорӣ аз байн рафта, ҳар як давлати минтақа дар доираи принсипҳои соҳибихтиёри ва манфиатҳои миллии худ амал менамояд, ки зарурати таҳияи сиёсати ягонаи экологиро ба миён овардааст;

- панҷум, фазои экологии минтақаи Осиёи Миёна ягона ва ҷудонашаванда буда, таҳия ва татбиқи сиёсати ягонаи минтақавии экологиро талаб менамояд;

- шашум, тағйиротҳое, ки дар ҷомеаи муосир ба амал меоянд, тағйироти даҳлдорро дар ташаккули сиёсати экологӣ ва табиати гирду атроф тақозо мекунанд, зоро бидуни ҳифзи он ва риояи қоидаҳои санитарию гигиении истифодаи он мо наметавонем саломатии мардумро нигоҳ дорем ва ҷомеаи муътадилро таъмин созем. Аз ин бармеояд, ки ҳалли мушкилоти экологӣ дар шароити муосири рушди минтақа як кори дастаҷамъона ва умумиминтақавӣ мебошад;

- хафтум, дар татбиқи сиёсати экологии кишварҳои минтақа мушкилот ва душвориҳои зиёде мавҷуданд, ки бо фарҳанги сиёсӣ ва мушкилиҳои экологии ҷаҳонӣ алоқамандии зич доранд. Дар шароити пешрафти илмию техникӣ ва гузариш ба иқтисоди бозорӣ, сиёсати экологӣ бо истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ, эҷоди технологияҳои нав, ки мушкилоти душвори экологиро бомуваффақият ҳаллу фасл мекунанд, алоқамандии зич дорад. Аз ин лиҳоз, сиёсати экологӣ таҳлили фалсафӣ ва равишиҳои сиёсиро талаб мекунад, ки имкон медиҳанд мушкилиҳои мураккаби экологиро ҳал кунанд.

Далелҳои дар боло зикргардида, зарурати омӯзиш, таҳия ва татбиқи сиёсати ягонаи минтақавии экологиро дар Осиёи Миёна муайян мекунанд. Таҳлили сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки дар солҳои охир мушкилоти муҳимми экологӣ то дараҷае муайян шудаанд. Пас аз пошҳӯрии Иттифоқи Советӣ марҳилаи нав дар омӯзиши равандҳои экологӣ чи дар кишварҳои ИДМ ва чи дар минтақаи Осиёи Миёна оғоз меёбад.

Дараҷаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Раванди тафсилоти ҷомеаи соҳибихтиёри давлатҳои Осиёи Миёна таҳлили назариявӣ, илмӣ ва амалии мушкилоти экологии минтақаро талаб менамояд, ки дар мақолаҳои илмӣ, монографияҳо, дастуралмалҳо, маҷмуаҳо ва корҳои пурарзиши илмӣ инъикос ёфтаанд. Таҳлили ин сарчашмаҳо нишон дод, ки мушкилоти экологии минтақа гуногунҷанба ва пуриҳтилоф буда, доир ба он нуқтаи назари олимон гуногунранг мебошад. Имрӯз олимону муҳаққиқон диққати асосии худро ба дарк ва таҳқиқи мушкилоти экологӣ аз дидгоҳи нау муосир ва дасткашӣ аз шаклҳои кухни таҳқиқи масоили экологӣ равона намуда, кӯшиш менамоянд, ки ба ин мушкилоти мураккаби ҷомеаи муосир ба таври замонавӣ равшаний андозанд:

Ба гурӯҳи аввал ҷойгоҳи маҳсусро дар таҳлилу баррасӣ ва омӯзишу ҳалли масоили экологии минтақавӣ дар Осиёи Миёна маърӯзаҳо ва баромадҳои сершумори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва

фаъолияти амалии ў доир ба ҳамгирии давлатҳои минтақа дар роҳи беҳдошти ҳифзи муҳити зист, истифодаи оқилона ва сарфакоронаи захираҳои табиӣ, маҳсусан захираҳои об ва дарёҳои фаромарзӣ, пешгирии бошиддат обшавии пиряҳҳо, ҳифзи пиряҳҳо, истифодаи технологияи мусири обёрию кишоварзӣ ва аз ҷиҳати экологӣ безарар ташкил менамояд.

Ба гурӯҳи дуввум корҳои илмии олимони машҳури кишварҳои ИДМ, аз қабили: И.П. Кружилин, К.В. Папянова, Р. Лакко, Р.Н. Александрова, Г.Н. Морозова, И.Т. Фролова, А.В. Смолянова, Г., Кузнесова, О.Г. Куликова, А.Г. Шевсова, А.В. Яблокова ва дигарон ҷанбаҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, фалсафӣ, маънавии сиёсати экологӣ баррасӣ гардидааст.

Диққати асосӣ ба омӯзиши омилҳои иҷтимоию сиёсӣ, иқтисодӣ дар ташаккул ва рушди сиёсати экологӣ дар асарҳои олимони машҳур, ба монанди П. Казначиева, А.П. Яншина, Ю.Г. Маркова, А.А. Арбатова, В.Е. Большая И.А. Козикова, А.Н. Кочергина, А.М. Вавилова, А.А. Горелова ва гайра равона гардидааст. Онҳо на танҳо муносибати мураккаби равандҳои экологиро ошкор кардаанд, балки ҷой ва оқибатҳои манфии иҷтимоии мушкилоти экологиро дар ҷомеа аз ҷиҳати илмӣ асоснок намудаанд. Аммо, бояд қайд кард, ки таҳлили мо оид ба масъалаи зикршуда, ба омӯзиши маҷмуии минтақавии сиёсати экологӣ равона гардидааст.

Дар таҳияи сиёсати экологӣ саҳми муайянे аз ҷониби он муҳаққиқон гузошта шудааст, ки аслан вазифаи омӯзиши мустақими экологиро дар назди худ нагузоштанд, балки роҳҳои татбиқи онро нишон доданд. Дар байни ин гуна сарчашмаҳои илмӣ асарҳои И.П. Круталин, Р. Браун, В.С. Маслов, К.В. Папянов, Р. Лако, Д.И. Лихачев ва дигарон.¹

¹ Ниг.: Круталин, И.П. Мелиорация земель как фактор продовольственной и экологической безопасности [Текст] /И.П.Круталин // Мелиорация и водное хозяйства, 2004. - №2; Браун, Р. Экономика; как создать экономику, оберегающую планету [Текст] / Р.Браун. Пер.с англ.- М., 2003; Папянов, К.В. Экономика и природопользование [Текст] / К.В. Папянов. – М., 1997; Лацко, Р. Экономические проблемы окружающей среды [Текст] / Р.Лацко. -М., 1997; Лихачев, Д.И. Прошлое будущемустатья и очерки [Текст] /Д.И.Лихачев. – Л., Наука, - 1995. - №10; Казначеев, В.П. Очерки теории и практика экологии человека [Текст] / В.П. Казначеев. – М., 1983. – 250 с. Казначеев, В.П. Учение В.И. Вернадского о прообразовании биосферы и экология человека [Текст] / В.П. Казначеев,

Муаллифони мазкур на танҳо моҳият, оқибатҳои мураккаби иҷтимоӣ, алоқамандии омилҳои объективӣ ва субъективӣ дар таҳияи сиёсати экологӣ ва мушкилоти он дар ҷомеа, балки таъсири фарҳангӣ сиёсиро дар татбиқи ҳалли мушкилоти экологӣ асоснок кардаанд.

Ба гурӯҳи сеюм осори олимони тоҷик дар рушди омӯзиш ва таҳқиқи мушкилоти экологӣ ва сиёсати экологӣ саҳми арзишманду назаррас гузоштаанд. Асарҳои таълифнамудаи олимону муҳаққиқони тоҷик К.Р. Расулов, Н. Сафаров, М.О. Ибодов, М. Мирраҳимов, С.Х. Ақрамов, Х. Умаров, Х. Муҳаббатов, Х.Р. Исайнов, Б.Н. Махмадалиев, Ш. Қодиров ва дигарон хеле арзишманд мебошанд.¹

Махсусан, дар самти омӯзиши сабабу омилҳои пайдоиши масъалаҳои мураккабтарини экологии минтақавӣ саҳми олимони тоҷик Муртазоев У.И., Саидов И.И., Рауфов Р. Бобоев А.Ф., Муҳаббатов Х.М., Солиев А.С., Умаров Х.У., Эргешов А.А. хеле назаррас мебошад.

Муртазаев У.И. ва Саидов И.И. дар мақолаи худ доир ба истифодаи роҳу усулҳои муосири обёрий ва пешгирий аз масоили экологии вобаста ба истифодаи нодурусти захираҳои оби аҳамияти минтақавидошта ибрози назар намуда, ҷанбаҳои экологӣ, техникий ва иқтисодии захираҳои оби

А.Т. Яншина. – М., 1986. 48 с.; Марков, Ю.Г. Социальная экология [Текст] / Ю.Г. Марков. – Новосибирск, 1986. – 176 с.; Арбатов, А.А. Мири биосфера проблемы и перспективы развития и окружающая среда мира на планете [Текст] / А.А. Арбатов, Б.Е. Большая. – М., 1986; Козиков, И.А. Диалектика социальной и научно-технической революции [Текст] / И.А. Козиков. – М., 1987. – 187 с.; Кочергин, А.Н. Экологическое знание и сознание: Особенности формирования [Текст] / А.Н. Кочергин, Ю.Г. Марков. – Новосибирск, 1987. – 220 с.; Горелов, А.А. Социальная экология [Текст] / А.А. Горелов. – М., 2008. – 608с.

¹ Ниг.: Расулов, К. Экология и ичтимоӣ [Матн] / К. Расулов. – Душанбе, Ирфон, 2004. – 210 с.; Сафаров, Н.М. Экология и охрана природы [Текст] / Н.М. Сафаров. –Душанбе, 1998. – 80 с.; Ибодов, М.О. Направленность и прогресс в эволюции живой природы. Методологический анализ [Текст] / М.О. Ибодов. – Душанбе, 1990. – 240 с.; Мирраҳимов, М. Празник Навruz [Текст] / М. Мирраҳимов. – Душанбе, 1999. – 97 с.; Ақрамов, С.Х. Ҳифзи табииати кишвар [Матн] / С.Х. Ақрамов. – Душанбе , 1994. – 229 с.; Умаров, Х. Социально-экономические и экологические проблемы горных районов Таджикистана [Текст] / Х. Умаров, Х. Муҳаббатов // стратегия развития. – Душанбе, 1998, - №2; Исайнов, Х.Р. Эколого-экономические основы повышения [Текст] / Х.Р. Исайнов. – М., 2007. – 223 с.; Махмадалиев, Б.Н. Теоретические вопросы взаимодействия экологии и экономический рост в условиях Республики Таджикистан [Текст] / Б.Н. Махмадалиев. Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2005. - №4; Қадиров, Ш. Проблемы формирования эколого-экономического развития (на материалах Республики Таджикистан): автореф. дис. ...канд. эколог. наук [Текст] / Ш. Қадиров. – Душанбе, 2000; Ҳалимова, Д.Д. Экологическая политика Республики Таджикистан в условиях демократизации обществаис. ... д-ра полит. наук [Текст] / Д.Д. Ҳалимова. – Душанбе, 2012. – 154 с.

дарёҳои фаромарзиро дар минтақа мавриди таҳқиқи илмӣ қарор додаанд.¹

Бобоев А.Ф., Мухаббатов Х.М., Солиев А.С., Умаров Х.У., Эргешов А.А. дар мақолаи худ “Ҷанбаҳои географии тавозуни экологии рушди кишварҳои Осиёи Марказӣ” сабабу омилҳои ба вучуд омадани мушкилоти экологиро дар минтақа мавриди таҳлилу баррасии илмӣ қарор дода, роҳҳои мушаххаси ҳалли онҳоро аз нуқтаи назари илми география ва бо назардошти воқеяти имрӯз пешниҳод намудаанд.²

Бо вучуди ин, дар ҳамаи ин корҳо мушкилоти экология ва сиёсати экологӣ дар маҷмуъ таҳлил карда шудаанд ва аз ин рӯ, хусусиятҳои рушди раванди экологӣ дар умум таъкид гардидаанд. Вобаста ба ин, қайд кардан зарур аст, ки ҳанӯз ҳам мушкилиҳои ҳалношуда ва масъалаҳои баҳсноки марбут ба мушкилоти экологӣ дар минтақа мавҷуданд, ки имрӯз таҳқиқоти бештар ва фарогири сатҳи минтақавиро талаб меқунанд. Дар доираи як кори илмӣ таҳлили ҳамаҷонибаи маҷмуи масъалаҳои марбут ба қонуниятҳои ташаккули сиёсати экологӣ ва мушкилоти ин самт имконнопазир аст. Маҷмуи омилҳоро дар ин самт ба инобат гирифта, муҳққик қӯшиш намудааст, ки бештар ба ҳамbastагӣ ва ҷудоинопазир будани сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна таваҷҷӯҳ намояд ва роҳи ҳалли масоили экологиро дар сиёсати ягона ва дастаҷамъонаи давлатҳои минтақа пешниҳод намояд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзуъҳои илмӣ. Диссертатсия мувофиқи нақшай корҳои илмӣ – таҳқиқотии кафедраи сиёсатшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ дар мавзуи “Равандҳои иҷтимоию сиёсии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар

¹ Ниг.: Муртазаев, У.И. Управление водными ресурсами Таджикистана и его влияние на Центрально-азиатский регион (экологическое, техническое, экономическое) [Текст] / У.И. Муртазаев, И.И. Саидов // Материалы Международной научно-практической конференции: «Актуальные проблемы развития стран Центральной Азии в условиях рынка». Издательство Российско-Таджикский (Славянский) университет. – Душанбе, 2008. – С. 144-156.

² Ниг.: Бабаев А.Г. Географические аспекты экологически сбалансированного развития стран Центральной Азии [Текст] / А.Р. Медеу, Х.М. Мухаббатов, А.С. Солиев, Х.У. Умаров, А.А. Эргешов // Известия РАН. Серия: Географическая. 2009. - №3. С. 42-47.

шароити ҷаҳонишавӣ” (барои солҳои 2016 – 2020, 2021-2025) ичро гардидааст.

ТАВСИФИ ҮМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот. Дар асоси маводи назариявӣ, сарчаашмаҳо ва адабиёти мавҷуда, ҳадафи асосии омӯзиш ин ҳусусиятҳои мураккаби ташаккули сиёсати экологии минтақаи Осиёи Миёна мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Тибқи мақсади гузошташуда, вазифаҳои таҳқиқот ба таври зерин муайян шудаанд:

- таҳлили заминаҳои асосии ташаккули сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна ҳамчун фаъолияти асосии минтақавӣ дар шароити тағйирёбии иқлим;
- омӯзиши равишҳои асосии фаҳмиши мафҳум, мундариҷа ва моҳияти сиёсати экологӣ дар доираи таълимоти муҳталифи иҷтимоию сиёсӣ;
- бо назардошти мундариҷаи барҳӯрдҳои асосии ҳалли масъалаҳои экологӣ, ки дар илмҳои сиёсии муосир мавҷуданд, муайян кардани сиёсати миллии экологии давлатҳои Осиёи Миёна;
- таҳлили қонунҳои асосӣ ва ҳусусиятҳои ташаккули сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна дар замони соҳибихтиёри;
- таҳлилу баррасии таъсири манфии оқибатҳои тағйирёбии иқлим ва буҳрони экологии ҷаҳони муосир ба минтақа ва Тоҷикистон;
- баррасӣ ва натиҷагирии мушкилоти экологии вобаста ба об дар Осиёи Миёна;
- таҳлилу таҳқиқи ҳусусиятҳои хоси фарҳангӣ экологӣ ва сиёсати экологӣ дар минтақа;
- таҳлил ва баррасии тамоюлҳои рушди минбаъдаи вазъи экологӣ дар минтақа, тақвияти нақши фаъолияти дастаҷамъонаи экологӣ дар таҳқими субот ва рушди устувори минтақа;
- таҳқиқ, таҳлил ва натиҷагирии мушкилоти экологӣ – сиёсии баҳри Араб ва дурнамои масоили обӣ – экологӣ дар минтақа.

Объекти таҳқиқот – сиёсати давлатҳои Осиёи Миёна доир ба мушкилоти экологӣ дар шароити муосир мебошад. Ҳадафи асосии таҳқиқот ҷараёни таҳияи сиёсати экологӣ дар танзими раванди экологӣ ва вазъи он дар Осиёи Миёна, инчунин хифзи табиат ва саломатии инсон мебошад.

Предмети таҳқиқот сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна, таҳияи сиёсати экологии минтақавӣ мебошад, ки дар шароити муосир ба ҳалли мушкилоти экологӣ мусоидат менамояд.

Фарзияни таҳқиқот. Сиёсати экологӣ дар шароити имрӯза ҳамчун масъалаи муҳими илмҳои сиёсӣ ба шумор рафта, дар давлатҳои Осиёи Миёна дар сатҳи зарурӣ омӯхта нашудааст. Таҳқиқоти масъалаи мазкур дар шароити давлатҳои Осиёи Миёна, вобаста ба хусусиятҳояшон, мушаххасан ба амал бароварда мешаванд. Давлатҳои минтақаро зарур аст, ки ба хотири таъмини амнияти экологӣ, ки қисми таркибии амнияти миллӣ ва минтакавиро ташкил менамояд, ҷораҳои қатъӣ андешида, барномаю стратегияҳои давлатиро дар соҳаи хифзи муҳити зист ва сиёсати экологӣ бозбинӣ намуда, ҷиҳати навсозӣ ва ба талаботи вақт мутобиқ таҳия ва амалӣ намудани онҳо аз тамоми роҳу воситаҳои имконпазири сиёсию иқтисодӣ, молиявию ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ кор гиранд.

Асосҳои назариявии таҳқиқотро мубраму саривақтӣ будани он ва аҳамияти иҷтимоию сиёсии масъалаи мазкур барои минтақаи Осиёи Миёна асоснок мекунад. Зарурати илмии омӯзиши масъалаи сиёсати экологии кишварҳои Осиёи Миёна дар шароити муосир ва таҳлили ҳаматарафаи он ҳамчунин аҳамияти назариявии онро таъкид менамояд. Усулҳои умумимантиқӣ, системавӣ ва қиёсии истифодашуда имконият доданд, ки концепсияи томи таҳқиқот ташаккул дода шуда, тавассути он мавзӯи таҳқиқшаванда ҳамаҷониба ва мақсаднок омӯхта шавад.

Хулоса ва натиҷаҳои асосноки бадастовардашуда метавонанд ҳангоми таҳияи стратегияҳо, барномаҳо дар сатҳи давлатҳои миллӣ ва минтақаи Осиёи Миёна дар соҳаи сиёсати экологӣ истифода бурда шаванд.

Натицаҳои илмӣ ва хулосаҳои таҳқиқот барои ҳалли самарарабахши мушкилоти муҳимми экологии чомеаи мо аҳамияти назариявӣ ва амалий доранд. Муқаррарот ва хулосаҳои рисолаи мазкур барои таҳияи баҳшҳои ин мушкилот дар маводҳои таълимӣ оид ба илмҳои маҳсуси сиёсӣ муғид буда метавонанд. Онҳоро инчунин барои омӯзиши муқоисавии масъалаҳои сиёсати экологӣ дар минтақаи Осиёи Миёна истифода бурдан мумкин аст.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Асоси методологии таҳқиқотро хулосаҳои бунёдӣ ва изҳороти намояндагони илмҳои иҷтимоию сиёсии қарнҳои гузашта ва ҳозира, инчунин баромадҳо ва фаъолияти шаҳсиятҳои сиёсӣ ташкил додаанд. Дар ин кор маълумот ва маводҳои зиёди расмии оморӣ ва сарчашмаҳои дигар аз шабакаҳои расмии соҳторҳои давлатии кишварҳои минтақаи Осиёи Миёна ва ҷаҳон истифода гардидааст. Ҳангоми таҳқиқи кори илмӣ методҳои таҳлили системавӣ, соҳторӣ-функционалий, мантиқӣ, таърихӣ ва таҳлили муқоисавӣ истифода гардидаанд.

Навғонии илмии таҳқиқот, пеш аз ҳама, аз он иборат аст, ки дар илми иҷтимоию сиёсии ватаний бори аввал қӯшиши ифшо кардани моҳият ва мундариҷаи сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна ҳамчун самти муҳимми фаъолияти сиёсии минтақавӣ гузошта шудааст.

Навғонии илмии кор бо он далолат мекунад, ки дар он:

- заминаҳои асосии ташаккули сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна муайян гардидаанд;
- мағҳум, мундариҷа ва моҳияти сиёсати экологӣ дар доираи таълимоти мухталифи иҷтимоию сиёсӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст;
- хусусиятҳои сиёсати миллии экологии давлатҳои Осиёи Миёна муайян карда шудааст;

- қонун, консепсия ва хусусиятҳои ташаккули сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна дар замони соҳибхтиёрӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.
- таъсири манфии оқибатҳои тағйирёбии иқлим ва буҳрони экологии чаҳони муосир ба минтақа ва Тоҷикистон нишон дода шудааст;
- мушкилоти экологии вобаста ба об дар Осиёи Миёна мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст;
- хусусиятҳои хоси фарҳанги экологӣ ва сиёсати экологӣ дар минтақа омӯхта шуда, мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтааст;
- тамоюлҳои рушди минбаъдаи вазъи экологӣ дар минтақа, тақвияти нақши фаъолияти дастаҷамъонаи экологӣ дар таҳқими субот ва рушди устувори минтақа нишон дода шудаанд.
- мушкилоти экологӣ – сиёсии баҳри Арал ва дурнамои масоили обӣ – экологӣ дар минтақа мавриди таҳқиқ, таҳлил ва натиҷагириҳо қарор гирифтааст.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Масоили экологии кишварҳои Осиёи Миёна доираи марзҳои маъмурии онҳо ва ҳатто доираи марзи минтақаро убур намуда, ба мушкилоти башарӣ табдил ёфтаанд, ки давлатҳои миллии минтақа дар алоҳидагӣ қудрати ҳаллу фасли онҳоро надоранд. Ин ҳолат зарурати омӯзиш, таҳқиқ ва таҳияи сиёсати ягонаи минтақавии экологиро дар Осиёи Миёна тақозо менамояд.
2. Сиёсати экологӣ қисми таркибии сиёсати давлатӣ маҳсуб ёфта, аҳамияти баланди иҷтимоию иқтисодӣ дорад. Бо назардошти беш аз пеш мураккаб гардидани вазъи экологӣ ва таҳдиду хатарҳо ба муҳити зист, ба миён омадани мушкилиҳо ҷиҳати ҳифзи саломатии аҳолӣ масъалаҳои экологиро ба мавзуи баррасишавандай сатҳи олии сиёсӣ табдил додааст. Зиёд гардидани гуногунандешиҳо миёни давлатҳо барои бартараф соҳтани мушкилоти минтақавии экологӣ, таъмини амнияти давлатҳои минтақа аз ҳар ҷиҳат аз таъмини амнияти экологӣ дар минтақа вобаста гардидааст.

3. Бо назардошти мураккабшавии босуръати масоили экологӣ ва зиёд гардидани гуногунандешиҳо миёни давлатҳо барои бартараф сохтани мушкилоти минтақавии экологӣ, таъмини амнияти давлатҳои минтақа аз ҳар ҷиҳат аз таъмини амнияти экологӣ дар минтақа вобаста гардидааст. Кишварҳои Осиёи Миёна фазои ягонаи экологӣ дошта, таҳия ва татбиқи сиёсати ягонаи минтақавии экологӣ зарур мебошад. Давлатҳои мазкур мушкилоти зиёди экологиро аз замони Иттифоқи Советӣ мерос гирифтаанд, ки имрӯз давлатҳои миллии минтақа дар алоҳидагӣ қудрати бартараф намудани онҳоро надоранд. Ин ҳолат таҳияи сиёсати ягонаи минтақавии экологӣ ва андешидани тадбирҳои сатҳи минтақавиро аз ҷониби роҳбаријати олии кишварҳои минтақа тақозо менамояд. Дар ин замина ва бо инобати ҳамbastagии экологии минтақавӣ баррасӣ, омӯзиш ва таҳқиқи сиёсти экологии кишварҳои минтақа дар маҷмуъ бояд сурат гирад.

4. Бо сабабу омилҳои фаъолияти якҷояи хоҷагидории минтақавӣ дар замони Иттифоқи Советӣ сарватҳои табиӣ ғайриокилона ва бе инобати талаботи муҳити зист истифода шудаанд, ки боиси сар задани мушкилоти обу замин гардидаанд. Ин ҳолат андешидани тадбирҳоро ҷиҳати истифодаи роҳу усулҳои муосири истифодаи обу замин дар минтақа ва ҷалби ниҳодҳои молиявии минтақавию байналмилаӣ барои маблагузории устувори соҳа тақозо менамояд.

5. Дар замони Иттифоқи Советӣ дар минтақаи Осиёи Миёна манфиатҳои умумишуравӣ вучуд дошт ва дар заминаи он сохтори ягонаи минтақавӣ дар ҳамаи соҳаҳо ба вучуд омада, манфиатҳои миллӣ ба инобат гирифта намешуд, ки баъди соҳибистикӯлӣ ҳар як давлати минтақа манфиатҳои миллии худро боло мегузорад. Ин ҳолат боиси мувофиқат накарданি манфиатҳо дар самти истифодаи захираҳои обу замин ва дигар захираҳои табиӣ шуд. Маҳз дар заминаи ҳамин раванд мушкилоти баҳри Арал сар зад.

6. Ҳамоҳангсозии манфиатҳои миллӣ бо манфиатҳои минтақавии экологӣ, ба инобат гирифтани ҳаққи табиат, таҳияи сиёсати муосири

минтақавии экологій ва гузариш аз назария ба амалия шарти асосии ҳалли масоили минтақавии экологій мебошад. Масоили экологии минтақа танҳо тавассути ҳамбастагій, ҳамгирой вә дар доираи ҳусни тафоҳуми тарафайн миёни давлатҳои Осиёи Миёна ҳаллу фасл карда мешаванд.

Аҳамияти назариявій вә амалии таҳқиқот. Аҳамияти илмию амалии таҳқиқоти мазкурро мақсади муайян намудаи таҳқиқот асоснок мекунад. Таҳлили назариявии масъалаи сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна дар замони сохибистиқлолій баҳри васеътар муайян намудани доираи донишҳо ва маълумот дар ин самт мусоидат намуда, истифодаи онҳо баҳри таҳияи сиёсати мусир натицабахши минтақавии экологій мусоидат менамоянд. Чунки раванди мураккабшавии масоили экологій дар шароити мусир тақвияти ҳамгирихоро миёни кишварҳо, маҳсусан давлатҳои Осиёи Миёна дар ин самт тақозо менамояд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он аён мегардад, ки натицаҳои бадастоварда ва хулосаҳои пешниҳоднамудаи муаллиф чиҳати тақмили минбаъдаи сиёсати минтақавии экологій мусоидат мекунанд. Маводи диссертатсияро ҳангоми таҳияи барномаҳои таълимӣ аз фанни геополитика, низоъшиносӣ, минтақашиносӣ ва курсҳои маҳсус дар самти сиёсати экологій истифода бурдан мумкин аст.

Инчунин, аҳамияти маҳсуси диссертатсияи мазкур дар он ифода меёбад, ки натицаҳои бадастомада метавонад чиҳати таҳияи барномаҳо, стратегияҳо ва сиёсати ягонаю самарабахши экологій дар минтақа мусоидат намояд.

Дараҷаи эътимоднокии натицаҳои таҳқиқот дақиқияти маълумот, коғӣ будани ҳаҷми маводи таҳқиқотӣ, коркарди натицаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот, гузаронидани таҳқиқи эътимодноки диссертатсионӣ мебошад. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмии натицаҳои таҳқиқоти назариявій манзур карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзуи “Хусусиятҳои сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна дар

шароити ҳозира” барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисоси 6D050200 – Сиёsatшиносӣ ба шиносномаи ихтисосҳои Комисияи олии атtestатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ихтисоси илмии 6D050202 – Ниҳодҳо, равандҳо ва технологияҳои сиёсӣ, инкишофи глобалӣ ва минтақавӣ мутобиқат менамояд.

Саҳми шаҳсии довталай дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот дар таҳлил ва таҳқиқи сиёсати экологии кишварҳои Осиёи Миёна дар замони соҳибистиқлолӣ, заминаҳои ташаккули сиёсати миллӣ ва минтақавии экологӣ дар ин минтақа, сабабу омилҳои сар задани мушкилоти экологӣ ва таъсири онҳо ба ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ, рушди устувори давлатҳо, роҳу усулҳои таъмини амнияти экологӣ ва дар заминай он таъмини амнияти миллию минтақавӣ, коҳиш додани таъсири манғии мушкилоти экологӣ ба саломатии аҳолии минтақа, ҳамоҳангсозии назариявии манғиатҳои миллии давлатҳо бо манғиати муҳити зист ва табиат, ҳамзамон дарёфти роҳу усулҳои таҳияи сиёсати натиҷабаҳши экологӣ дар сатҳи минтақаи Осиёи Миёна инъикос ёфтааст.

Тасвіб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Рисолаи диссертационӣ дар маҷлиси кафедраи сиёsatшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ мавриди муҳокима қарор гирифта, натиҷаҳои таҳқиқотии он пазируфта гардида, ба экспертизаи навбатии муассиса пешниҳод гардидааст. Инчунин рисолаи илмии мазкур дар маҷлиси васеи Шурои олимони ДДОТ ба номи С. Айнӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, барои дифоъ дар Шурои диссертационии 6D. КОА. 001. тавсия гардидааст.

Хулосаҳои дар рисола бадастомада истифодаи амалии худро дар раванди таълим, лексияҳо, фаъолиятҳои амалӣ, инчунин дар доираи фанҳои сиёsatшиносӣ, геополитика, фалсафа, географияи сиёсӣ ва иқтисодиёт пайдо кардаанд. Муқаррапот ва натиҷаҳои асосии таҳқиқотро муаллиф дар конференсияҳо ва семинарҳо пешниҳод кардааст. Дар асоси

натицаҳои омӯзиш мақолаҳои илмӣ ва баромадҳо интишор карда шудаанд.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия натицаҳои диссертатсия. Натиҷа ва дастовардҳои таҳқиқот дар мақолаҳои илмии муаллиф, ки дар маҷаллаҳои илмӣ ва матбуоти ҷумҳурияйӣ нашр шудааст, пешниҳод гардидаанд. нуктаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои илмии донишгоҳӣ ва ҷумҳуриявию байналмилалӣ ифодаи худро ёфтаанд. Вобаста ба мавзӯи муаллиф 12 мақолаи илмӣ, 7-тои он дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандай Комиссияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чоп шудаанд, таълиф намудааст.

Соҳтор ва ҳачми диссертатсия. Диссертатсия аз номгӯи ихтисораҳо, муқаддима, се боб, ки дарбаргирандаи шаш зербоб аст, баррасии натиҷаҳо, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат мебошад. Ҳачми умумии диссертатсияро 189 сахифаи матни компьютерӣ ташкил медиҳад.

БОБИ I. АСОСХОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДОЛОГИИ ТАҲҚИҚИ СИЁСАТИ ЭКОЛОГӢ

1.1. Омӯзиши назариявӣ ва методологии сиёсати экологӣ дар илми муосир

Инсон дар раванди таърихии ҳаёти худ нисбат ба табиат ва истифодаи сарватҳои табиӣ, ҳифзи ҳамаҷонибаи муҳити зист ва дарки амики қонуниятиҳои он ба иштибоҳҳои зиёд роҳ дода, муносибати ғайриоқилонаро раво диддааст. Дар ин раванд тамоми наслҳои инсоният кӯшидаанд, ки бо истифодаи васеъ аз тамоми имкониятҳои дар ихтиёрдоштаи табиат ба мақсаду орзухои худ расанд ва дар ҳаёт худро хушбахту шоиста эҳсос намоянд. Яъне, ба хотири муваффақ гардидан ба орзуу мақсадҳо ва ҳадафҳои худ инсон табиатро қурбони онҳо гардонид. Бехабар аз он ки худ низ як ҷузъи табиат аст ва чунин муносибат метавонад ӯро низ гирифтори қурбониҳои худ гардонад. Ин раванд, маҳсусан, ба давраи саноатикунонии босуръати ҷаҳон рост меояд. Бар замми ин, рушди босуръати демографӣ низ омили дигари марказӣ дар ин раванд маҳсуб мейбад.

Ҷаҳони муосир бо як қатор қашфиётҳои илмӣ, натиҷаҳои технологии бадастомада ва мушкилоти хоссаи худ аз қарнҳои гузашта, ба куллӣ тафовут дорад. Имрӯз ҷомеаи ҷаҳонӣ новобаста аз он ки дар ихтиёри худ иқтидори бузургтарини илмию технологиро доро мебошад, пеши мушкилоти муайяне, маҳсусан, мушкилоти вобаста ба обу экология ва ҳолати беҳдошту тағйирёбии иқлим очиз мондааст.

Ин масъала мубрамият ва зарурати омӯзиши ҳарҷӣ бештари масъалаҳои экологиро ба миён оварда, тақозо менамояд, ки баррасӣ ва таҳлили ҳамаҷонибаи онҳо дар сатҳҳои гуногун чӣ ба таври назариявӣ ва чӣ ба таври амалӣ сурат гирад.

Пажӯҳиши сиёсии масъалаҳои илмию назариявии мушкилоти экологӣ вазифаи муҳим ва душворест, ки дар назди илмҳои сиёсии муосир қарор доранд. Зоро бе таҳлили амиқ ва аз ҷиҳати илмӣ асосноки

мафхум ва моҳияти сиёсати экологӣ дар чомеа дарёфти роҳу усулҳои самарабахши фаъолияти иқтисодию иҷтимоӣ ва таъмини рушди муназзаму устувор ғайриимкон мебошад.

Омӯзиши мушкилот, пеш аз ҳама таърифи дурусти мафхум, дарки моҳият ва мавқеи онро дар ҳаёти муосири чомеа талаб мекунад. Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки экология падидай хеле мураккаб аст. Тасодуфӣ нест, ки дар солҳои охир дар бораи масъалаҳои пайдоиш, концепсия ва моҳияти экология адабиёти кофӣ ба табъ расидаанд, ки дар онҳо даҳҳо таъриф мавҷуданд. Сарфи назар аз он ки фаҳмиши умумӣ ва ягона дар адабиёти илмии мавҷуда доир ба мафхуми «экология» вучуд надорад, аммо зарурати омӯзиши масъалаҳои экологӣ олимони самтҳо ва соҳаҳои гуногун, ба монанди фалсафа, чомеашиносӣ, сиёsatшиносӣ, таъриҳ, ҳуқуқшиносӣ, психология, биология, ҷуғрофия ва ғайраро водор ба он намудааст, ки дар ин сатҳ аз нуқтаи назари ин илмҳо корҳои зиёдеро анҷом диҳанд ва аҳамияту зарурати онро ба таври возех дар чомеа инъикос созанд.

Намояндагони илмҳои дар боло зикршуда чунин меҳисобанд, ки экология ин илми алоқаи организмҳои зинда бо хонаи умумии мотабиат мебошад. Барои мушаххасоти он бояд муайян кард, ки экология чист, аз чӣ таркиб ёфтааст, дар асоси он чӣ ба вучуд меояд, он дар байни зуҳуроти чомеа қадом ҷойгоҳро ишғол мекунад ва дар ин радиф сиёсати экологӣ чиро дар бар мегирад ва заминаҳои таҳия ва татбиқи он аз чӣ таркиб ёфтааст. Инҳо масъалаҳо мебошанд, ки ҳалли онҳо зарурати ҳаётӣ доранд.

Барои таҳлилу баррасии ҳамаҷонибаи сиёсати экологӣ мотабиат пеш аз ҳама мафхум, назарияҳо ва концепсияҳои экологиро шарҳу тавзех дидҳем. Махҳоз дар ҳамин замине мотавонем моҳият ва зарурат, заминаҳои таҳия ва роҳҳои татбиқи сиёсати экологиро дар сатҳҳои гуногун, махсусан сатҳи минтақавӣ дуруст мавриди арзёбӣ қарор дидҳем. Доир ба мафхум ва моҳияти “экология” шарҳу тавзехоти зиёд ва гуногун

мавчуд аст. Экология – илм дар бораи алоқаи организмҳои зинда дар байни худ ва муҳити онҳо мебошад. Ин истилоҳ бори аввал аз ҷониби биологи олмонӣ Эрнест Ҳеккел дар соли 1866 дар китоби “Морфологияи умумии организмҳо” (“Generelle Morphologie der Organismen”) пешниҳод шудааст. Ҳуди мағҳуми «экология» бошад аз қалимаи юнонӣ “oicos” - хона, ҷойи зист ва “logos” - илм гирифта шуда, илм дар бораи муҳити зист мебошад. Эрнест Ҳеккел экологияро як соҳаи донишҳое, ки иқтисодиёти табиатро меомӯзад, арзёбӣ менамояд. Ба андешаи ў, экология муносибатҳои умумии олами ҳайвонотро ҳам бо мавҷудоти зинда ва ҳам ғайризиндаи табиат, ки дар он олами ҳайвоноту наботот бо ҳам бар меҳӯранд, меомӯзад¹. Чунин фаҳмиши экология ба таври умумӣ эътироф шудааст ва имрӯз экологияи классикӣ-илмӣ омӯхтани робитаи организмҳои зинда ва муҳити онҳо мебошад.

Экология ҳамчун илм аз нимаи дуюми асри XX бо суръати баланд рушд мекунад. Экология дар ибтидои асри XX ҳамчун як фанни алоҳида ба вучуд омад ва он дар солҳои 1960 бо таваҷҷуҳи васеъ дар бораи ҳолати муҳити зист шуҳрати ҷамъиятӣ гирифт.² Бо вучуди ин, ғояҳои экология то андозае маълуманд ва принципҳои экология тадриҷан бо рушди дигар фанҳои биологӣ зич алоқаманд буданд. Ҳамин тарик, шояд яке аз аввалин экологҳо Арасту бошад, чунки ў дар асарааш “Таърихи ҳайвонот” таснифи экологии ҳайвонотро дода, дар бораи зист, намуди ҳаракат, макон, фаъолияти мавсимӣ, ҳаёти иҷтимоӣ, мавҷудияти паноҳгоҳҳо ва истифодаи овоз навиштааст³. Пайрави ў Теофраст, асосан, растаниҳоро омӯхтааст ва асосгузори геоботаникаи замони атиқа дониста мешавад. Плиний Элдер дар асари худ “Таърихи табии” заминаи иқтисодии ғояҳои зооэкологиро пешниҳод кардааст. Дар рисолаҳои қадимиҳи Ҳиндустон “Рамаяна” ва “Маҳҳарата” (асри VI-I пеш аз мелод), тавсифи зиндагии ҳайвонҳо (зиёда аз 50 намуд) тарзи зист,

¹Ниг.: Haeckel, E.G. Morphologie der Organismen [Text] / Haeckel, Ernst Generelle. – Berlin. С. 64

²Ниг.: McIntosh, R. The Background of Ecology. Concept and Theory [Text] / R. McIntosh. – New York: Cambridge University Press, 1985.

³Ниг.: Аристотель. История животных [Текст] / Пер. с древнегреч. А 81 В.П. Карпова; Под ред. и с примеч. Б. А. Старостина. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. С. 286.

ғизо, такрористехсолкунӣ, фаъолияти ҳаррӯза, рафтор дар вақти тағйирёбии муҳити табииро пайдо кардан мумкин аст.

Ҳамин тарик, ба забони илмӣ, экология ин илми муносибатҳои байни организмҳои зинда ва ҷомеаи онҳо байни худ ва муҳити зист мебошад. Масалан, организмҳои хок, худи хок, об, одамон ва ғайра метавонанд ба объекти таҳқиқоти муҳити зист табдил ёбанд. Қисмати алоҳидаи экология, ки сазовори дикқати маҳсус мебошад, ба омӯзиш ва назорати таъсири инсон ба табиат нигаронида шудааст. Объекти экология метавонад популатсияҳои организмҳо, намудҳо, ҷамоаҳо, экосистемаҳо ва дар маҷмуъ биосфера бошад. Аз миёнаҳои асри XX дар робита бо таъсири афзояндаи инсон ба табиат, экология ҳамчун заманаи илмии истифодаи оқилонаи табиат ва ҳифзи организмҳои зинда аҳамияти маҳсус пайдо кард ва истилоҳи “экология” маънои васеътаре пайдо намуд. Аз солҳои 70 - уми асри XX ташаккули экологиии инсон ё экологияи иҷтимоӣ оғоз меёбад, ки самти асосии онро омӯзиши қонуниятҳои ҳамкории байни ҷомеа ва муҳити зист, инчунин мушкилоти амалии ҳифзи он, ки ҷанбаҳои муҳталифи фалсафӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ҷуғрофӣ ва ғайра (экологияи шаҳр, экологияи техникӣ, фарҳангӣ экологӣ ва ғайра) - ро доро буд, ташкил менамояд. Маҳз ҳамин давра боиси ташаккулёбии сиёсати экологӣ гардида, давлатҳои ҷаҳон дар пайи ба вучуд омадани мушкилоти мураккаби экологӣ ва дигар масоили вобаста ба муҳити зист ин масъалаҳоро ба рӯзномаи сатҳи олии сиёсӣ ворид менамоянд. Чунин ҳолат ҳамзамон боиси ба вучуд омадани ниҳодҳои ваколатдори давлатӣ дар самти татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист мегардад. Мушкилоти экологӣ, ки дар доираи рушди муосири иҷтимоӣ ба вучуд омадаанд, як қатор ҳаракатҳои иҷтимоию сиёсиро (“гринҳо” ё “сабзҳо” ва ғайра) ба вучуд овардаанд, ки ба ифлосшавии муҳити зист ва дигар оқибатҳои манфии пешрафти илмӣ ва техникӣ муқобилият мекунанд.

Аз ин нүктаи назар, сиёсати экологӣ фарогири маҷмуи тадбирҳои сиёсӣ доир ба ҳифзи натанҳо муҳити зисти тамоми мавҷудот, инчунин ҳуди онҳо, аз ҷумла инсон мебошад.

Таърихи қадимӣ доштани масоили экологӣ ва аз ибтидо таваҷҷуҳи мутафакиронро ҷалб намудани он далели возеҳи мубрам будани ин падида дар ҳаёти ҷомеа мебошад. Рушду тараққиёт ва устувории давлат ҳамчун институтси сиёсӣ ва марказии системаи сиёсии ҷомеа аз ҳолати экологии муҳити зист ва шароити ҷойгиршавии ҷуғрофӣ вобастагии амиқ дорад. Таърихи ташаккули давлатҳои ҷаҳон нишон медиҳанд, ки рушду тараққиёти муназзамро он қишварҳое соҳиб гардидаанд, ки шароити мусоиди ҷуғрофӣ ва экологиро доро буда, аз фарҳангӣ волои муносибат бо табиат ва муҳити зист бархурдоранд.

Дар шароити мусоир вазъи устувори экологӣ шарти муҳимтарини рушди маҷмии давлат маҳсуб ёфта, боиси ба маротиб суръат ёфтани тараққиёти давлат мегардад. Ва баръакс, вайроншавии муҳити экологӣ дар ин ё он давлат боиси пайдоиши мушкилоти нави иқтисодию иҷтимоӣ ва ноустувории авзои сиёсии ҷомеа мегардад. Дар шароити кунунӣ ин раванд ба воқеият табдил ёфта, мушкилоти нави иҷтимоию иқтисодии таҳдидкунанда ба вазъи сиёсии давлат ба вучуд омадаанд, ки яке аз онҳо муҳочирии экологӣ мебошад, ки ҳамаҷониба ба рушди устувори ҷомеа таъсири манғӣ мерасонад. Муҳочири экологӣ бинобар тағиироти ногаҳонӣ ё дарозмуддат дар муҳити маҳаллӣ зист ба вучуд омада, аҳолиро водор ба он месозад, ки макони зисти худро иҷборан тарқ созад. Ин тағиирот ба некӯаҳволии фардҳои алоҳида, оилаҳо, маҳалу дехаҳо, инчунин минтақаҳои муайян таҳдид мекунад ва ҳодисаҳои табииро, аз қабили ҳушксолӣ, биёбоншавӣ, болоравии сатҳи баҳр ва ҳалалдор шудани обу ҳаво дар бар мегирад. Муҳочирони экологӣ ба қишварҳои дигар ё ба минтақаҳои дигари қишвари худ мекӯчанд. Ин раванд ҳарчанд дар ҳамаи давраҳои таърихӣ ба мушоҳида мерасад, аммо дар қарни ҷорӣ он ба мушкилоти асосӣ табдил ёфта, дар пайи тағиирёбии иқлими ва

таъсири ба маротиб зиёди манфии инсон ба табиат густариши бесобиқа пайдо кардааст.

Падидай муҳочирати экологӣ далели возехи он аст, ки инсон дар пайи муносибати дағалонаи худ ба табиат ва ба инобат нагирифтани қонуниятҳои он, табиатро ба ҳолате расонидааст, ки худ дар муҳити он дигар иродаи зистан надорад.

Дар замони муосир мафҳуми “экология” калимаи серистеъмол буда, дар маъноҳои гуногун мавриди истифода қарор мегирад. Имрӯз на танҳо дар маводи ҳӯрок, инчунин дар либосу ашёҳои рӯзгордорӣ низ мушиҳида мекунем, ки ибораи “аз ҷиҳати экологӣ тоза” дарҷ мегардад. Ин нишонаи он аст, ки дар ҷаҳони муосир мафҳуми “экология” фарогири тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон буда, мазмун ва моҳияти он аз фаҳмиши классикӣ ба қуллӣ тафовут дорад. Бухрони шадиди экологӣ ҳама чизро вобаста ба экология ва муносибатҳои байни инсон ва табиат ба миён меорад. Мутаассифона, то имрӯз фаҳмиши мафҳуми экология ва ҳифзи табиат ба душвориҳо дучор мегардад. Бисёриҳо фарқи байни экология ва ҳифзи табиатро намефаҳманд ва чунин меҳисобанд, ки экология дар бораи ҳавои тоза ва партовҳои саноатӣ мебошад.

Пас экология чист? Эҳтимол, барои посух додан ба ин савол мо бояд як каме таърихи ин илми ҷавонро ба ёд орем. Экология ҳамчун як соҳаи илми биология ба вучуд омадааст, ки муносибати организмҳоро бо муҳити онҳо меомӯзад. Аввалин таҳқиқоти муҳити зист, шояд ба асарҳои асосгузори илми зоология Арасту алоқаманд бошанд. Арасту зиёда аз 500 намуди ҳайвонотро тавсиф кардааст, ки дар қатори дигарҳо табиати зисти онҳоро нишон медиҳанд ва ин аллакай як соҳаи муҳити зист аст.¹

Экология – илм дар бораи муносибати байни организмҳо ва муносибати онҳо бо муҳити ғайриорганикии онҳо, дар бораи робитаҳо (дар бораи соҳтор ва фаъолияти ин системаҳо дар адабиёти илмӣ бисёр мафҳумҳоро пайдо кардан мумкин аст, баъзан бисёр кутоҳ, баъзан аз ҳад

¹Ниг.: Аристотель. История животных [Текст] / Пер. с древнегреч. А 81 В.П. Карпова; Под ред. и с примеч. Б. А. Старостина. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. С. 187.

зиёд фарох, ин таъриф пеш аз ҳама соҳаи биоэкологияи классикиро фаро мегирад) мебошад¹.

Ба таври оддӣ ва содда гӯем, экология муносибатҳои организмҳоро бо муҳити онҳо меомӯзад, ки байни онҳо муносибатҳои гуногун мавҷуданд. Аз ин рӯ, организмҳо дар табиат на ҳамчун кластерҳои бетартиб мавҷуданд, балки гурӯҳҳои муайяни системаҳои сатҳи организмиро ташкил медиҳанд (популятсияҳо, биосенозҳо, экосистемаҳо), ки онҳо ҳам мавзуи экология мебошанд. Азбаски ҳама мавҷудоти зинда ба экосистемаҳо созмон дода шудаанд (тамоми биосфера дар маҷмуъ экосистемаи сатҳи баланд аст), шахс инчунин ба муносибатҳои сершумори экологӣ дохил карда мешавад. Созмонёбии ҳамаи мавҷудоти зинда дар доираи экосистемаҳои ягона ва пайвандии ногусастаний миёни онҳо мусоидат ба он менамояд, ки дар сурати ба вучуд омадани як мушкилоти экологӣ дар яке аз экосистемаҳо таъсири он ба дигар экосистемаҳо ҳатман мерасад. Масалан, аксари мушкилиҳои экологиие, ки имрӯз ҷомеаи ҷаҳониро нигарон намудаанд, дар пайи омилҳои антропогенӣ ба вучуд омадаанд ва инсоният натавонистааст, ки муносибати оқилона ва муназзамро бо табиат, ки худ низ ҷузъи он мебошад ба роҳ монад.

Бо назардошти ин ва ҳамзамон ҷиҳати таҳлили боз ҳам дақиқтари масъала мо ҳамbastагӣ ва паҳнои масоили экологиро дар доираи ин илм ва ҳамbastагии он бо дигар илмҳо ва дар заминай он сиёсати экологиро таҳлилу баррасӣ менамоем.

Дар ҳамbastагии экология ва дигар фанҳои илмӣ (тиб, педагогика, ҳукуқшиносӣ, химия, технология, агрономия ва ғайра) самтҳои нави илмӣ ба вучуд меоянд. Ба маънои васеи экология, аз доираи соҳаи биологии дониш берун аст. Дар илми экология гурӯҳҳои муҳталифи экологиии системавиро (экологияи занбурӯғҳо, экологияи растаниҳо,

¹Ниг.: Аристотель. История животных [Текст] / Пер. с древнегреч. А 81 В.П. Карпова; Под ред. и с примеч. Б. А. Старостина. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. С. 189.

экологияи ширхӯрон ва ғайра), муҳити зист (замин, хок, баҳр ва ғайра), экологияи эволюциониро (муносибати байни эволютсияи намудҳо ва шароити вобаста ба муҳити зист) як қатор соҳаҳои татбиқшаванд (илмҳои тиббӣ, кишоварзӣ, экологӣ ва иқтисодӣ) ва бисёр соҳаҳои дигар, ки тавсифи ҳар кадоми онҳо зарурат надорад.

Қисмати экологияи иҷтимоӣ, яъне экологияи чомеаи инсонӣ, ки ба омӯзиши муносибати байниҳамдигарии инсон ва табиат машғул мебошад ва заминаи ба вучуд омадани сиёсати экологӣ гардидааст, боиси қайди маҳсус аст.

Илова ба ин, таҳлили ҳамаҷонибаи экологияи инсон ва экологияи саноатӣ низ зарурати маҳсус дорад. Чунки асоси объекти таҳқиқоти моро сиёсати экологӣ ташкил менамояд ва асоси ба вучуд омадани масоили экологӣ, инчунин дар сатҳи сиёсати давлатӣ мақоми маҳсусро пайдо намудани сиёсати экологӣ ҳамин ду соҳа, экологияи инсон ва экологияи саноатӣ мебошанд. Дар замони муосир маҳз ҳамин ду соҳа назар ба дигар соҳаҳои экологияи зинда паҳншуда ба ҳисоб мераванд, ки одамон муҳити зистро барои ниёзҳои худ тағйир медиҳанд ва мутобиқ мекунанд. Илова бар ин, дар муқоиса ба намудҳои дигари мавҷудоти зинда, инсон мавҷудоти биоиҷтимоӣ аст. Фаъолияти вай метавонад ҳам ба нафъи табиат ва ҳам ба зарари он равона карда шавад. Рушди босуръати инсоният ба тағйирёбии олами равонии ӯ сабаб гардидааст, ки оқибати он метавонад бухрони тамаддуни инсонӣ бошад.

Фанни синтезшудае, ки тамоми паҳлӯҳои муносибати одамро бо табиат меомӯзад, экологияи инсон номида мешавад. Одамон қайҳо дарк кардаанд, ки фаъолияти инсон табиати муҳитро тағйир медиҳад. Аммо дар айни замон, ҳама гуна фаъолияти инсон - саноатӣ, кишоварзӣ, рекреатсионӣ манбаи ҳаёти инсон, асоси мавҷудияти ӯ мебошанд.

Ин маъни онро дорад, ки шахс ногузир хусусиятҳои муҳитро дигар мекунад. Пеш аз ҳама, тавассути соҳтани технологияҳое, ки ба муҳити зист таъсири камтар мерасонанд мо метавонем таъсири манфии инсонро

ба табиат кам кунем. Имрӯз чунин технологияхое, ки ба табиат таъсири манфии камтар доранд технологияҳои экологӣ ном мебаранд. Илмҳои дақиқ (муҳандисӣ), ки бо принсипҳои соҳтани чунин технологияҳо машғуланд, бо як номи умумӣ муҳандисӣ ё саноатӣ –экологӣ номида мешаванд. Ҳадафи асосии муҳандисӣ – экологӣ кам кардани таъсири манфии фаъолияти истеҳсолӣ ба ҷараёни гардиши моддаҳо дар табиат ва ифлосшавии муҳити зист равона гардидааст.

Аз рӯйи муҳит ва қисмҳои экологияи замин, обанборҳо, баҳрҳо, биёбонҳо, баландкӯҳҳо ва дигар муҳити зист ва ҷойҳои ҷуғрофиро фарқ мекунанд. Экология аксар вақт соҳаҳои зиёди донишҳои марбутро дар бар мегирад, ки асосан, аз соҳаи ҳифзи муҳити зист иборатанд. Ҳифзи муҳити зист маҷмуи чорабиниҳои байналмилалӣ, давлатӣ, минтақавӣ ва маҳаллӣ, маъмурӣ, технологӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ мебошад, ки ба таъмини фароғати иҷтимоию иқтисодӣ, фарҳангӣ, таъриҳӣ, физикӣ, химиявӣ ва биологӣ, ки барои нигоҳ доштани саломатии инсон заруранд, равона карда шудаанд. Саломатии инсон меъёри муайянкунандай вазъи муҳити зист буда, ҷисми инсон воситаи арзёбии ин ҳолат мебошад.

Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ, ба сифати мағҳуми илмии ҳаммаънои ҳифзи муҳити зист мағҳуми “инвайронментология” истифода мешавад. Илми инвайронментология як фанни мураккаб дар бораи муҳити табиии одам, сифат ва ҳифзи он мебошад. Татбиқи техникии илми инвайронментология илми инвайронменталистика мебошад, ки тарз ва усулҳои тоза кардани газҳои партов ва партовоб, коркарди партовҳо ва дигар усулҳои технологии ҳифз ва тоза кардани муҳити зистро дар бар мегирад.

Дар таҷриба мағҳуми нисбатан наздик ҳифзи муҳити зист мебошад, ки маҷмуи чорабиниҳо ва тадбирҳои назоратиро ҷиҳати пешгирии расонидани зарар ва вайрон кардани муҳити зист дар бар мегирад.

Илова ба мафхуми “ҳифзи муҳити зист”, мафхуми “ҳифзи табиат” низ васеъ истифода мегардад. Ҳифзи табиат – ин маҷмуи чорабиниҳои байналмилалӣ, давлатӣ, маҳаллӣ, маъмурӣ, технологӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва ҷамъиятӣ, ки барои ҳифз, истифодаи оқилонаю самарабахш ва барқарорсозии табиати сайёраи Замин ва фазои ҳавоӣ ба хотири наслҳои имрӯзу оянда равона гардидааст, мебошад.

Экология муносибати байниҳамдигарии организмҳои зинда ва табиати гайризиндаро баррасӣ менамояд. Чунин муносибати мутақобила дар навбати аввал, дар доираи як системаи муайян (системаи экологӣ, экосистема) сурат мегирад ва дуюм, он бетартиб набуда, балки бо роҳи муайян, тибқи қонуниятҳои хоса ба таври муташаккил сурат мегирад. Маҳз ҳамин қонуниятҳои таркиби соҳтории муҳити зист моҳияти сиёсати экологиро инъикос намуда, давлат ба хотири ҳифзи қонуниятҳои табиӣ қонунгузории худро тарҳрезӣ менамояд, ки он ҷаҳорчубаи муносибати инсонро бо табиат ва муҳити зист ба танзим медарорад.

Тавре аз мисолҳо дида мешавад, экосистемаҳои оддӣ ба системаҳои мураккаб дохил карда мешаванд. Ҳамзамон, дар ин ҳолат зинанизоми ташкили системаҳои экологӣ амалӣ карда мешавад. Натиҷаи муҳимми ташкили зинанизомии экосистемаҳо дар он аст, ки компонентҳо ба блокҳои қалонтар муттаҳид мешаванд, ки дар навбати худ инҳо ба системаҳо муттаҳид шуда, ин воҳидҳои нави функционалӣ ҳосиятҳои навдоранд, ки дар сатҳи пешин мавҷуд набуданд. Ин ҳолат тақозо менамояд, ки яке аз самтҳои асосии сиёсати экологӣ бояд ташаккул додани тафаккури экологӣ бошад ва ҷомеа хуб дарк намояд, ки тамоми мавҷудот дар табиат ба ҳам пайвандии ногусастаний доранд.

Ҳамин тавр, дар низоми сиёсати экологии ҳамаи сатҳҳо, алалхусус дар сатҳи минтақавию байналмилалӣ соҳтори табиат бояд ҳамчун як ҷузъи системавӣ баррасӣ карда шавад, ки аз экосистемаҳои ба ҳам пайвандшуда, ки баландтаринашон экосистемаи нодири глобалий -

биосфера мебошад, ки дар доираи он мубодилаи энергия ва материя дар байни ҳамаи ҷузъҳои зинда ва гайризинда дар миқёси сайёра сурат мегирад.¹ Чунин таркибот далели он аст, ки инсон ва кулли олами моддӣ ба ҳам пайвандии ногусастаний доранд ва ба инобат нагирифтани қонуниятҳои зист оқибатҳои манфиро дар роҳи ҳаёти осоишта ва рушди устуори чомеа ба вучуд меорад.

Хатари ҷиддии ба тамоми инсоният таҳдидкунанда дар он аст, ки биосфера яке аз нишонаҳои асосии таркиби экосистема вайрон гардида, ҳамчун экосистемаи фаъолияти инсон ҳолати устуории худро аз даст додааст. Бо назардошти миқёси худ ва гуногунии вобастагӣ, он набояд аз байн равад ва ба ҳолати нави устуор гузашта, соҳтори худро пеш аз ҳама олами гайризинда ва дар пайи он олами зиндаро низ ба таври ногузир тағиیر медиҳад.

Дар асоси таҳлили дар боло овардашуда хулоса мешавад, ки экология, мағҳуми хеле мураккаб буда, бо паҳлуҳои гуногуни муҳити зист алоқаманд аст. Бо назардошти ин ҳусусият, сиёсати экологӣ низ мураккаб гардида, он фарогири маҷмуи ҳадафҳо ва таркиботи гуногунмазмун мебошад, ки бо инобати ниёзҳо ва талаботи ҷамъи соҳаҳои ҳаёти чомеа тарҳрезӣ, таҳия ва амалӣ карда мешавад. Вобаста ба ин, вазифаи асосӣ дар назди мо таҳлили мушаххаси моҳияти сиёсати экологӣ ҳамчун самти мураккаби сиёсати дохилидавлатӣ, байнидавлатӣ, минтақавӣ ва байналмилалӣ меистад, ки пажӯҳиши маҷмуии соҳаҳои алоқаманд ба сиёсати экологиро тақозо месозад.

Таҳлили сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки мушкилоти экологӣ дар ҳама гуна чомеа, дар ин ё он шакл зоҳир мешавад. Асоси он мушкилоти универсалиӣ буда, объекти мубрами омӯзиш мебошад. Аммо, таърифи маъмулан қабулшуда вучуд надорад ва ин мағҳум доимо бо шаклдиҳию меъёрҳои нав такмил дода мешавад.

¹ Ледники – водные ресурсы Таджикистана в условиях изменения климата [Текст] // Сборник Комитета охраны окружающей среды при Правительстве Республики Таджикистана – Душанбе, 2020, С. - 19.

Тибки таҷрибаи таърихӣ, истилоҳи “экология” ҳамзамон бо пайдоиши табиат ва инсоният ба вучуд омадааст ва таърихи тӯлонӣ дорад, аммо дар тӯли солҳои дароз мағҳуми “экология” далели илмӣ надошт. Дар қарнҳои гуногун ва давраҳои муҳталиф олимону файласуфон дар навиштаҳои худ мушкилоти экологиро баррасӣ карда, қисмҳои алоҳидаи ин мушкилоти мураккабро пешниҳод кардаанд ва тағсирҳои худро дар робита бо экология асоснок кардаанд. Ин мутафаккирон дар асарҳои худ омилҳои иҷтимоию сиёсӣ ва маънавии пайдоиши экологияро дар ҷомеа ба таври илмӣ асоснок кардаанд. Онҳо далел оварданд, ки сабаби асосии пайдоиши мушкилоти экологӣ дар ҷомеа нобаробарии иҷтимоӣ дар байни мардум, тақсимоти нобаробари сарвати моддӣ ва маънавӣ, мавҷудияти ихтилофот ва низоъҳо, муборизаи синфӣ, буҳронҳои иҷтимоӣ - сиёсӣ, ҷангҳо ва ғайра мебошад, ки муноқишаҳо ва оғатҳои табииро дар байни ҳалқ ба вучуд меоранд. Дар натиҷа, дар ҷомеа норозигӣ, гуруснагӣ, камбизоатӣ, бекорӣ ва нарасидани дигар воситаҳои зарурӣ барои қонеъ кардани ниёзҳои инсон афзоиш меёбанд, ки боиси вайронкориҳои муҳити зист мегардад.¹

Тибки таҳлили сарчашмаҳо ва адабиёти мавҷуда, метавон гуфт, ки илми экология дар ҷомеаи ибтидойӣ, ғуломдорӣ, феодалӣ, капиталистӣ, сотсиалистӣ низ вучуд дошт.

Дар замони муосир ҳусусияти хоси моҳияти мушкилоти экологӣ дар он аст, ки он барои тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳатари аз ҳама ҷиддӣ дорад. Дар робита ба ин бояд таъқид кард, ки мушкилоти экологӣ фарогири тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа буда, он ба тадриҷ таъсири манғии худро беш аз пеш расонида истодааст. Ҳатари ҷиддии он на танҳо дар соҳаҳои иқтисодӣ зоҳир мегардад, балки ҳамарӯза ба ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ ва маънавию фарҳангии ҳар як фарди алоҳида низ таъсири зиёди манғӣ расонида, равонияти инсонҳоро низ коста мегардонад.

¹ Крутalin И.П.- Мелиорация земель как фактор продовольственной и экологической безопасности [текст] // Мелиорация и водное хозяйство - 2004, №2, С. - 241.

Дар ин радиф Асосгузори сулху ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар муколамаи интерактивии Саммити 2015 оид ба мавзуи «Ба хотири ҳифзи сайёраи мава дар ҷодаи мубориза бо тағйирёбии иқлим» аз тағйири даври гидрологӣ, ки он ба амнияти обӣ, энергетикӣ ва озукаворӣ таъсири манғӣ расонида, эҳтимоли обҳезиҳо ва хушксолиҳои шадидро афзун мегардонад, эҳсоси нигаронии кишварҳои минтақаро иброз намуда, афзуд, ки “Осиёи Миёна аз чумлаи минтақаҳое мебошад, ки дар паҳнои он тағйироти иқлим аллакай ба пайомадҳои муайянни манғӣ сабаб шудааст”.¹

Аз ин рӯ, мушкилоти экологӣ ва мавқеи он дар ҳаёти ҳаррӯзai инсоният яке аз масъалаҳои рӯзмарраи ҷомеа ба ҳисоб меравад. Ин мушкилот дар назди илмҳои гуногун вазифаҳои ҷиддӣ ва таҳқиқотҳои амиқу гуногунҷанбаро талаб менамояд. Зарурат пеш омадааст, ки ин масъала аз нуқтаи назари илмҳои гуногун ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам таҳқиқотҳои дастаҷамъонаи байнисоҳавӣ баррасӣ карда шавад.

Бо назардошти шиддат ёфтани мушкилоти мазкур ва таъсири рӯзмарраи он ба ҳаёти ҷомеа ва мураккабию мубрамии масоили экологӣ тайи солҳои охир чӣ аз ҷониби олимони алоҳида ва чӣ аз ҷониби созмону ташкилотҳои гуногуни минтақавиу ҷаҳонӣ таҳқиқотҳои зиёди илмӣ анҷом дода шуда, таҷриба ва маводи илмии зиёд ба даст омадааст. Махсусан, таҳқиқотҳои бисёр назаррас аз ҷониби муассисаҳои гуногуни Созмони Миллали Муттаҳид, Созмони умумиҷаҳонии тандурустӣ, дар минтақаи Осиёи Миёна аз ҷониби Фонди наҷоти Арал ва ғайраҳо гузаронида шудаанд. Дар ин раванд саҳми олимони алоҳида низ дар таҳқиқи моҳияти экология ва дарёфти роҳу воситаҳои ҳалли мушкилоти экологӣ боиси арзёбӣ мебошад. Дар ин ҷода, олимони шинохтаи соҳаи экология ва сиёсати экологӣ аз Тоҷикистон У. Муртазоев, М. Мавлонӣ,

¹Ниг.: Суҳанронии Асосгузори сулху ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар муколамаи интерактивии Саммити 2015 оид ба мавзуи «Ба хотири ҳифзи сайёраи мава дар ҷодаи мубориза бо тағйирёбии иқлим» 28.09.2015, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико. [Манбаи электронӣ]. – URL: <http://president.tj/> (Санаи муроҷиат: 12.12.2017)

Р. Рауфов, Х. Мухаббатов, С.Т. Наврузов, Қ. Расулов, А. Салоҳитдинов, Н.М. Сафаров, А.А. Каримов, Д.Д. Ҳалимова, С.М. Асророва, Дустбаев Ш.Д., М.З. Баҳромзода, М.О. Ибодов ва дигарон таҳқиқоти илмӣ гузаронидаанд.¹

Аз кишварҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил дар ин самт муҳаққиқон Ҷ. Бакнал, К. Хемилтон, Н. Кишор, К. Краус, П. Пилай, Р. Браун, А.А. Горелов, Данилов-Данильян, В.А. Духовний, И.С. Зонн, М.Х. Гланц, С.Р. Ибатуллин, В.А. Ясинский, А.П. Мироненков, Х.Р. Исайнов, В.П. Казначеев, М. Клесон, Н.С. Кожакматова, И.А. Козиков, А.Н. Кочергин, Р. Ласко, Лейф Иверсон, Ю.Г. Марков, С.Д. Махкамбаев, Ю.В. Новиков ва дигарон сабабҳои пайдоиши экологияро дар марҳилаҳои гуногуни давраи таърихӣ таҳқиқ кардаанд, моҳияти экология ва оқибатҳои иҷтимоии мушкилоти экологиро дар ҷомеа нишон додаанд.²

¹Ниг.: Муртазаев, У.И. Водохранилища Таджикистана и их влияние на прилегающие ландшафты [Текст] / У.И. Муртазаев. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 304 с.; Муртазаев, У.И. Территориальная организация и оценка использования гидротехнических сооружений юго-западного Таджикистана [Текст] / У.И. Муртазаев, Р.Н. Рауфов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 164 с.; Мавлони, М.С. Водно-энергетический консорциум: барьеры и риски в его создании и функционировании [Текст] / М.С. Мавлони, Муртазаев, У.И. Интеграция науки и производства как механизм развития горно-металлургической отрасли Республики Таджикистан // Материалы научно-практической конференции посвященной 25 летию независимости Таджикистана. Тр. Горно-металлургической института. – Бустон, 2016. – С. 67-70.; Мухаббатов, Х.М. Вода и связанные с нею стихийных бедствия в Таджикистане. В книге «Изменение климата и таяние ледников и ее влияние на водные ресурсы Центральной Азии» [Текст] / Х.М. Мухаббатов. – Худжанд, 2018. – 220 с.; Мухаббатов, Х.М. Об Манбаи ҳаёт [Матн] / У.И. Муртазаев. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 150 с.; Мухаббатов, Х.М. Проблемы рационального природопользования в горных регионах Таджикистана [Текст] / Х.М. Мухаббатов. – Душанбе: Дониш, 2015. – 430 с.; Мухаббатов, Х.М. Ресурсы грного Таджикистана [Текст] / Х.М. Мухаббатов. – Москва: Граница, 1999. – 365 с.; Наврузов, С.Т. Управление водными ресурсами трансграничных рек: на примере Центральной Азии [Текст] / С.Т. Наврузов. – Москва, 2008. - 329 с.; Расулов, Қ. Экология иҷтимоӣ [Матн] / Қ. Расулов. –Душанбе, Ирфон, 2004. – 260 с.; Салоҳиддинов, А.Т. Управление водными ресурсами (учебное пособие) [Текст] / А.Т. Салоҳиддинов, Р.К. Икрамов, М.Н. Тимирова. – Ташкент: ТИМИ, 2013. – 210 с.; Сафаров, Н.М. Экология и охрана природы [Текст] / Н.М. Сафаров. – Душанбе, 1998. – 55 с.; Каримов, А.А. Проблемы формирования экологической политики в условиях демократизации общества дис. ... д-ра полит. наук [Текст] / А.А. Каримов. – Душанбе, 2001. – 158 с.; Ҳалимова, Д.Д. Экологическая политика Республики Таджикистан в условиях демократизации общества дис. ... д-ра полит. наук [Текст] / Д.Д. Ҳалимова. – Душанбе, 2012. – 154 с.; Асророва, С.М. Роль средств массовой информации в реализации экологической политики Республики Таджикистан дис. ... д-ра полит. наук [Текст] / С.М. Асророва. – Душанбе, 2016. – 165 с.; Дустбаев, Ш.Д. Бедность и пути ее снижения [Текст] / Ш.Д. Дустбаев, Т.Х. Мирзоев, Х.У. Умаров Душанбе, 2000. - 68 с.; Баҳромзода, М.З. Ташаббусҳои глобалии Тоҷикистон оид ба масоили об [Матн] / М.З. Баҳромзода. – Душанбе. – Сино, 2018. – 112 с., Ибодов, М.О. Направленность и прогресс в эволюции живой природы. Методологический анализ [Текст] / М.О. Ибодов. – Душанбе, 1990. – 240 с.,

²Ниг.: Бакнал, Дж., Окружающая среда [Текст] / Дж. Бакнал, К.Хемилтон, Н. Кишор, К. Краус, П. Пилай. – Вашингтон: Всемирный Банк, 2000; Браун, Р. Экономика; как создать экономику, оберегающую планету [Текст] / Р. Браун. Пер.с англ. – М., 2003. – 392 с.; Горелов, А.А. Социальная экология [Текст] / А.А. Горелов. – М., 2008. – 608 с.; Данилов-Данильян, В.И. Управление водными

Аммо то ҳанӯз бо назардошти мураккабии мушкилоти экологӣ ва рушди босуръати он, ҳамзамон пайдоиши мушкилоти нав ба нави экологӣ дар сатҳи ҷаҳон, шиддати тағйирёбии иқлими, рушди босуръати демографӣ, истифодаи зиёди яроқу аслиҳа, маводҳои химиявӣ ва омилҳои дигар ҳалли ин масъаларо торафт пецидаю душвор мегардонад. Дар ин замана, таҳқиқотҳои то имрӯз анҷомёфта дар роҳи ҳалли масоили экологӣ нокифоя буда, дарки моҳияти аслии таҳлилу таҳқиқи боз ҳам ҷиддитарро тақозо менамояд. Тибқи арзёбиҳои боло мо бояд ба мағҳуми “экология” бо дарназардошти таҷрибаи таъриҳӣ ва таҷрибаи инсонӣ ба тамоми ҷиддият муносибат кунем. Таҷрибаи таъриҳӣ нишон медиҳад, ки гарчанде моҳияти экология дар корҳои анҷомдодаи олимони кишварҳои гуногун, маҳсусан олимони кишварҳои Осиёи Миёна баррасӣ карда шудааст, аммо моҳияти ин падидаи мураккаб ҳоло ҳам ба қадри кофӣ ва возех муайян карда нашудааст. Масалан, олимони варзидаи ин соҳа ҳам аз Тоҷикистон ва ҳам аз кишварҳои дигар, ки дар боло зикрашон рафт ин масъаларо хеле хуб таҳқиқ намуда бошанд ҳам, доир ба моҳияти сиёсати экологӣ ва ҳамbastагии сиёсати экологии кишварҳои Осиёи Миёна таваҷҷуҳ нисбат ба дигар паҳлӯҳои масъала камтар аст.

ресурсами. Согласование стратегий водопользования [Текст] / В.И. Данилов-Данильян, И.Л. Хранович. – Москва: «Научный мир», 2010. – 232 с.; Духовного, В.А. Интегрированное управление водными ресурсами: От теории к реальной практике. Опыт Центральной Азии [Текст] / В.А. Духовного, В.И. Соколова, Х. Мантриилаке. – Ташкент: НИЦ МКВК, 2008. – 364 с.; Зонн, И.С., Гланц М.Х. “Энциклопедия Араб”, Москва, “Муносибатҳои байналмилалӣ”, 2008. – 250 с.; Ибатуллин С. Р. Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии [Текст] / С.Р. Ибатуллин, В.А. Ясинский, А.П. Мироненков. Отраслевой обзор. © Евразийский банк развития. 2009. – 44 с.; Исаинов, Х.Р. Эколого-экономические основы повышения [Текст] / Х.Р. Исаинов. – М, 2007. – 223 с.; Казначеев, В.П. Очерки теории и практика экологии человека [Текст] / В.П. Казначеев. – М., 1983. – 250 с.; Клесон, М. Здоровье, питание и население [Текст] / М. Клесон, К. Грифин, Т. Джонсон, М. Мак Лелен, А. Сукот А. Уэгстафф, А. Язбек. – Вашингтон: Всемирный Банк, 2000.; Кожакматова, Н.С. Водные ресурсы как фактор влияния на взаимоотношения Центрально-Азиатских государств [Текст] / Н.С. Кожакматова. – Москва, 2009. – 192 с.; Козиков, И.А. Диалектика социальной и научно-технической революции [Текст] / И.А. Козиков. – М., 1987. – 187 с.; Кочергин, А.Н. Экологическое знание и сознание: Особенности формирования [Текст] / А.Н. Кочергин, Ю.Г. Марков. – Новосибирск, 1987. – 220 с.; Лацко, Р. Экономические проблемы окружающей среды [Текст] / Р. Лацко. - М., 1979. – 216 с.; Лейф Иверсон, Анвар Камолидинов, «Национальный Политический Диалог по Интегрированному Управлению Водными Ресурсами в Таджикистане в рамках Водной Инициативой Европейского Союза».; Мальцев, В.А. Основы политологии: Учебник для вузов [Текст] / В.А. Мальцев. - М.: ИТРКРСПП. 1998. – 520 с.; Марков, Ю.Г. Социальная экология [Текст] / Ю.Г. Марков. – Новосибирск, 1986. – 176 с; Махкамбаев, С. Д. Международно-правовое регулирование сотрудничества государств по использованию трансграничных водных ресурсов в регионе Центральной Азии [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук / Махкамбаев Сироджиддин Джурбаевич – М., 2011. – 227 с.; Новиков, Ю.В. Экология: Окружающая среда и человек [Текст] / Ю.В. Новиков. – М., 2005. – 736 с.

Дар ин асарҳо, моҳияти сиёсати экологии давлат таҳлил карда нашудааст, заминаҳои тарҳрезии сиёсати экологӣ ва ҳалли масоили экологӣ ба воситай андешидани тадбирҳои сиёсӣ тавсиф карда нашудаанд. Тавре маълум аст, барои ҳалли дилҳоҳ масъалаи мураккаб дар ҷомеаи муосир, пеш аз ҳама ҳалли сиёсии он ва қабули қарори даҳлдор дар ин самт зарур мебошад. Бо назардошти ин нуқта, таҳқиқи сиёсати экологии минтақавӣ ва дарки моҳияти мафхуми экология дар доираи он зарур мебошад.

Ҳангоми омӯзиши моҳияти экология, пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки экология ба яке аз масъалаҳои мубрами рӯзгори мо табдил ёфтааст. Дар тамоми кишварҳои ҷаҳон ҳаракати оммавӣ барои муҳити тоза ба роҳ монда шудааст, дар кишварҳои гуногуни олам ҷорабинҳои бузурги муҳити зист гузаронида, тадбирҳои мушахҳас андешида мешаванд.

Масъалаҳои муҳити зист пайванди сиёсиро пайдо кардаанд. Вобаста ба ин бояд қайд кард, ки имрӯз мушкилоти экологӣ қариб дар ҳамаи кишварҳои ҷаҳон ба сиёсати давлатӣ табдил ёфтааст. Мушкилоти экологӣ имрӯз ба фаъолияти системаи сиёсии ҷомеа таъсир мерасонад. Дар ин ҷо таъкид кардани пайвандии асосии тамоми ҳадафҳои сиёсию иқтисодии давлат муҳим аст, ки самаранокии ҷораҳои андешидашуда аз он вобаста аст. Таҳлили сарчашмаҳои даҳлдор ва таҷрибаи амалии ҷомеаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки ҳар як давлат консепсияҳо, стратегияҳо, санадҳои ҳуқуқию сиёсӣ ва қонунгузориро оид ба ҳифзи муҳити зист қабул кардаанд.

Сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна аз замони Иттиҳоди Шуравӣ сарчашма мегирад. Аввалин тадбирҳо доир ба ҳалли масоили экологӣ ва пешгирии сар задани мушкилоти экологӣ дар минтақа, ҳанӯз дар замони пойдории давлати абарқудрати Иттиҳоди Шуравӣ андешида шуда буд. Принципҳои бунёдии идоракунии оқилюнаи табиатро дар шакли умумӣ аз ҷониби асосгузорони марксизм баён намудаанд, ки дар онҳо мушкилоти ҳамгирои ҷомеа ва табиат хеле муҳим буд. К. Маркс ва Ф. Энгелс борҳо қайд карда буданд, ки таназзули муҳити табииӣ

аллакай дар пеши назари онҳо оғоз ёфтааст ва аз ин рӯ, пирӯзии инқилоби сотсиалистӣ, ташаккули чомеа, ки ҳадафи он инсон аст - барои онҳо гузариш ба танзими системавии эҷодии на танҳо истехсолоти иҷтимоӣ, балки раванди ҳамкориҳои он бо чомеа ва инчунин табиат аст. Зиндагии ҳамоҳанг бо табиат яке аз арзишҳои асосии инсонӣ мебошад¹.

Ҳанӯз аз оғози ҳукмронии Иттиҳоди Шуравӣ, ки кишварҳои Осиёи Миёна низ қисми таркибии он буданд, аз ҷониби ҳукумати вақт тадбирҳои зиёд доир ба ҳифзи табиат ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва дар ин замина ҳифзи ҳолати экологӣ андешидар шудаанд. Тибқи маълумоти мавҷуда танҳо аз ҷониби В.И. Ленин барои ҳифзи табиат ва муҳити зист зиёда аз 100 санади меъёрию ҳукуқии даҳлдор ба тасвиб расонидааст². Пайдоиши аввалин мамнуъгоҳҳо дар Иттиҳоди Шуравӣ ба монанди мамнуъгоҳҳои “Архангелск”, “Илменский”, “Байкал” ва ғайра низ ба ҳамин давра рост меояд, ки нишонаи возеҳи таваҷҷуҳи роҳбарияти ҳамон давра ба ҳифзи муҳити зист ва масоили экологӣ мебошад. Дертар ин раванд дар кишварҳои Осиёи Миёна низ идома ёфта, ҷиҳати ҳифзи муҳити зисти минтақа ва маҳсусан намудҳои нодири набототу ҳайвонот, инчунин ландшафтҳои табиӣ мамнуъгоҳҳои сершумор ташкил карда мешаванд. Дар ҳудуди Тоҷикистон мамнуъгоҳҳои “Бешай палангон”, “Дашти Ҷум” ва дигарҳо ба вуҷуд омадаанд.

Дар шароити чомеаи шуравӣ шабакаи ягона ва устувори умунишуравии соҳтору мақомоти ҳифзи муҳити зист таъсис ёфта буд. Дар сатҳи ин соҳторҳо ва ҳамзамон дар сатҳи давлатӣ ҳуҷҷатҳои муҳим ва қарору фармонҳои даҳлдор доир ба ҳифзи муҳити зист ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ қабул карда шудаанд. Ин раванд, пас аз пош хӯрдани Иттиҳоди Шуравӣ дар кишварҳои Осиёи Миёна идома ёфта, сиёсати экологӣ ба самти муҳимтарини сиёсати давлатии мамлакатҳои минтақа табдил меёбад. Ҳамзамон ба хотири ҳифзи фазои ягонаи

¹Ниг.: Энгельс Ф. Диалектика природы [Тест] / Ф. Энгельс. Оғиз «ГОСПОЛИТИЗДАТ» 1941. С. 65.

²Ниг.: В.И. Ленин, ПСС, т.18, с.137. [электронный ресурс]. – URL: <https://politsturm.com/8227-2/> (дата обращения: 18.01.2018).

минтақавии экологӣ, сиёсати минтақавии экологӣ низ аз ҷониби кишварҳои минтақа дар доираи ҳамкориҳои байнидавлатӣ ва ҳусни ҳамҷаворӣ тарҳрезӣ ва амалӣ карда шуда истодааст, ки дар зербобҳои минбаъда роҷеъ ба он маълумоти муфассал оварда мешавад. Зарурати таҳия ва амалисозии сиёсати оқилонаю мутамаддини экологӣ ва таҳқими фарҳанги экологӣ ба миён омадааст. Робитаи сиёсат бо табиат, амали иҷтимоӣ ва экологӣ, зарурати бунёдию пойдорӣ дар сиёсати иқтисодӣ ба моҳияти фаврии ҳамоҳангсозӣ ва рушди ин муносибатҳо табдил ёфта, муносибати оқилона ба муҳитро тақозо менамояд. Имрӯзҳо чунин ҷораҳои давлатии раванди рушди муҳити зист ҳамчун заминаи ғоявӣ ва назариявии робитаи байни инсон ва табиат ниҳоят муҳим мебошанд.

Маълум аст, ки омилҳои маънавӣ асоси таҳқими муносибатҳои ахлоқии инсон бо муҳит мебошанд ва ҳамчун танзимгари ҳаёти инсон амал мекунанд. Сиёсати иқтисодӣ ва тафаккури сиёсӣ асоси таҳқиму устувории ғоявӣ – назариявӣ миёни табиату ҷомеа дар ташакулёбии сиёсати иқтисодӣ мебошанд. Чунин сиёсат ба ташаккули муносибатҳои инсондӯстона ва огоҳона байни одам ва табиат мусоидат мекунад.

Моҳияти иҷтимоии экология чунин ҷанбаҳои муҳимми ҷомеаро фаро мегирад: масъалаҳои асосии экология; механизми иқтисодии беҳтар намудани вазъи экологии кишвар; тақмили системаи назорати иқтисодӣ ва экспертиза; таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ барои ҳар як минтақаи экологӣ ва минтақа; таҳқими маърифати иқтисодии аҳолӣ ва маърифати экологии кадрҳо; таҳия ва яксон кардани санадҳои меъёрӣ-экологӣ оид ба ҳифзи муҳити зист, ҳамзамон идоракунии оқилонаи табиат ва ғайраҳо.

Бо дарназардошти моҳияти иҷтимоии экология, бояд қайд кард, ки он, ҳусусан дар ҳолати буҳронӣ зоҳир мешавад. Буҳрони экологӣ бо он далолат мекунад, ки вайроншавии тавозуни шароити зиндагӣ дар натиҷаи муносибати истисморгарона ба табиат, густариши саноатиқунонӣ ва афзоиши корхонаҳои саноатӣ, шаҳрҳои саноатӣ ва ҷамъшавии омилҳои аграрӣ, вайрон кардани вазъи экологии муҳити зист

ба вучуд омадааст. Ғайр аз он, имрӯз таҳди ди экологӣ тавассути об, ҳаво ва хӯрокворӣ ба вучуд меояд, ки дар натиҷаи таъсири одамон ба системаи Замин мушкилиҳои мураккаби экологӣ ба миён меоянд. Ҳамаи ин ва дигар мушкилоти шадиди экологӣ аз ҳукуматҳо, давлатҳо ва кишварҳои ҷомеаи ҷаҳонӣ, маҳсусан, аз давлатҳои Осиёи Миёна талаб мекунанд, ки барои танзими раванди экологӣ ҷораҳои мушаххас ва таъсирибахш андешанд.

Сиёсати экологиро бо назардошти сатҳи паҳншавӣ ва фарогирии мушкилоти экологӣ метавон ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намуд:

1. Сиёсати дохилӣ ё миллии экологӣ;
2. Сиёсати минтақавии экологӣ;
3. Сиёсати ҷаҳонӣ ё байналмилалии экологӣ.

Сиёсати дохилии экологӣ маҷмуи ҷорабиниҳо ва тадбирҳои дохилидавлатӣ дар самти ҳалли масоили экологӣ ва ҳифзу беҳдошти муҳити зист мебошад. Аз таҳия ва қабули санадҳои мөъерию ҳуқуқӣ, барномаҳои давлатии марбут ба соҳаи экология, нигоҳдорию барқарорсозии захираҳои табиӣ ва гуногуни табиӣ, ки дар натиҷаи фаъолияти инсон зарар дидаанд, ҷудо кардани маблағ ба ниҳодҳои гуногуни ҷомеа ҷиҳати ҳифзу нигоҳдошти муҳити зист ва ғайраҳо иборат мебошад. Дар ин замина, ҳар як давлати дунё барномаю стратегияҳои мушаххаси экологиии ҳудро таҳия намуда, бо ҷалби сармоя аз сарчашмаҳои гуногуни маблағгузорӣ онҳоро татбиқ намуда истодаанд. Сиёсати миллии экологӣ заминаи асосии бавҷудоии сиёсати минтақавии экологӣ буда, маҳз ташаккули асосҳои ҳуқуқии он бо назардошти баррасӣ ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли мушкилоти нисбатан мураккаб ва дар сатҳи фарохи экологӣ сабаби пайдоиши сиёсати минтақавии экологӣ мегардад. Бисёре аз мушкилоти нисбатан ҳурди экологӣ, асосан, ҳарактери дохилидавлатӣ ва ё миллидошта, роҳҳои ҳалли онҳо дар андешидани ҷораҳои мушаххас аз ҷониби ҳукумат ва ниҳодҳои он нуҳуфта аст. Мушкилоти нисбатан бузурги экологӣ бошад, асосан, ҳарактери минтақавӣ доранд ва роҳҳои асосии ҳалли онҳо дар

ҳамкории байнидавлатии кишварҳои минтақа ва аз таҳияву татбиқи сиёсати самарабахши минтақавии экологӣ вобаста аст. Ҳалли ин гурӯҳ мушкилоти экологӣ фаъолияти дастаҷамъонаи давлатҳои минтақа ва давлатҳои дигари зери ин мушкилоти экологӣ қарордоштаро тақозо менамояд.

Сиёсати минтақавии экологӣ сиёсати дастаҷамъонаи давлатҳои як минтақа буда, бо назардошти ҳифзи фазои экологии минтақавӣ ва муҳити зисти минтақа, истифодаи оқилонаи сарватҳои табиии минтақа ва фаромилӣ бе расонидани зарар ба табиат, ҳалли мушкилоти минтақавии экологӣ ва фаъолияти якҷоя дар ин самт таҳия ва амалӣ карда мешавад.

Бо назардошти ҳолати имрӯза метавон таъкид намуд, ки бисёре аз мушкилоти экологӣ фарохтар аз марзҳои миллӣ буда, тадбирандешиҳои дастаҷамъона ва якҷояи якчанд давлат ва ё гурӯҳи давлатҳоро тақозо менамояд. Бе фаъолияти дастаҷамъонаи давлатҳо ҳалли чунин мушкилоти экологӣ аз ҳад душвор ва ё номумкин аст. Маҳз ҳамин омил водор месозад, ки давлатҳои минтақа бо мақсади ҳаллу фасли мушкилиҳои мавҷудаи экологӣ дар минтақа ба ҳам биёянд ва сиёсати ягонаи минтақавии экологиро таҳия ва амалӣ созанд.

Илова бар мушкилоти минтақавии экологӣ, мушкилоти глобалии экологӣ низ мавҷуданд ва ин омил боиси он гардидааст, ки сиёсати экологӣ характери байналхалқӣ касб кардааст, зоро табиат ҳеч гуна сарҳади сунъӣ (давлати сиёсиро) намедонад - он барои тамоми одамони рӯйи замин як хел аст. Ҳусусияти байналмилалии масоили экологӣ фаъолияти дастаҷамъона ва якҷояву мувофиқашударо аз субъектҳои сиёсати ҷаҳонӣ талаб менамояд. Мавриди таъкид аст, ки мушкилоти экологӣ ба заминаи аслӣ ва воқеии пайдоиши сиёсати ягонаи байналмилаӣ ва ҷаҳонӣ гардида, ба яке аз масъалаҳои мубрами глобалии замони мо табдил ёфтааст. Мушкилоти асосии глобалии экологӣ пеш аз ҳама шиддатёбии раванди тағйирёбии иқлими ва оқибатҳои ногувори он, ҳифзи лифофаи газии Замин, ба монанди қабати

озон; ҳифз ва барқароркуни олами наботот ва ҳайвонот; такмил додани истифодаи захираҳое, ки барои мақсадҳои иқтисодӣ ва дигар мақсадҳо истифода мешаванд; пешгирии ифлосшавӣ ва зарари оқибатҳои истифодаи кайҳон бо мақсадҳои ҳарбӣ, кам кардани маҳсулоти полиэтиленӣ (пластикӣ) ва коркарду безарарагардонии саривақтии онҳо, истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ, гузариш ба “иқтисоди сабз” ва истифодаи бештари манбаъҳои барқароршаванд ва алтернативии нерӯ ва шаклҳои дигари фаъолият мебошад.

Хулоса, пажӯҳиши масъалаҳои илмию назариявии мушкилоти экологӣ вазифаи муҳим ва мубрам дар назди илмҳои сиёсии муосир қарор дорад. Бе таҳлили амиқи моҳияти сиёсати экологӣ дар ҷомеа дарёғти роҳу усулҳои самарабахши фаъолияти иқтисодию иҷтимоӣ ва таъмини рушди муназзаму устувор ғайриимкон мебошад.

Инсоният дар тӯли таъриҳ барои муваффақ гардидан ба орзуу мақсадҳои худ аз тамоми имкониятҳои дар ихтиёрдоштаи табиат васеъ ва дағалона истифода намудааст. Бехабар аз он ки худ низ як ҷузъи табиат аст ва чунин муносибат метавонад, ўро низ гирифтори қурбониҳои худ гардонад.

Хусусияти хоси моҳияти мушкилоти экологӣ дар он аст, ки он барои тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳатари ҷиддӣ дорад, чунки мушкилоти экологӣ фарогири тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа буда, он ба тадриҷ таъсири манфии худро беш аз пеш расонида истодааст. Ин омилҳо тақозо менамоянд, ки дар баробари сиёсати давлатӣ ва миллии экологӣ сиёсати самарабахши минтақавию байналмилалии экологӣ бо назардошти ҳифзи манфиатҳои умумиҷаҳонӣ таҳия ва амалӣ карда шавад, ки кори таҳқиқотии мо фарогири қисмати дуюми ҳамин масъала, яъне сиёсати минтақавии экологӣ мебошад.

Танҳо дар ҳолати баланд бардоштани фарҳанги экологии ҷомеа масъалаҳои марбут ба ҳифзи табиатро ҳал кардан мумкин аст. Насли

башар бояд дарк намояд, ки ҳар як муносибати бешуурона нисбат ба табиат ва сарватҳои он ба сари худ ва дигарон хатар ба вучуд меорад.¹

1.2. Ҳамбастагии сиёсати экологӣ бо сиёсати иҷтимоии давлат

Сиёсати иҷтимоӣ маҷмуи чорабиниҳоест, ки дар сатҳи ҷаҳонию минтақавӣ аз ҷониби тамоми давлатҳо ба таври дастаҷамъона ва ё гурӯҳи давлатҳо, созмону ташкилотҳои байналмилалию минтақавӣ ба воситаи таҳия ва қабули санадҳои меъёрию ҳукуқӣ, таъсиси ниҳодҳои намояндагӣ ва дар сатҳи дохилидавлатӣ аз ҷониби ҳукумат тавассути мақомоти маҳаллӣ ва минтақавӣ амалӣ карда мешавад. Сиёсати иҷтимоӣ барои баланд бардоштани сифат ва сатҳи зиндагии гурӯҳҳои қалони иҷтимоӣ, ки аз ҳисоби буҷети давлатӣ маблағгузорӣ карда мешаванд ва ба принципҳои идеологии давлат дар айни замон ё ба самтҳои арзишии ҷомеа барои дарозмуддат равона мегардад. Сиёсати иҷтимоӣ ҷузъи ҷудонашавандай стратегияи умумии давлат дар соҳаи иҷтимоӣ мебошад: фаъолияти мақсаднок оид ба таҳия ва татбиқи қарорҳои мустақим ба шахс, мавқеи ӯ дар ҷомеа; таъмини ӯ бо кафолатҳои иҷтимоӣ бо дарназардошти ҳусусиятҳои гурӯҳҳои гуногуни аҳолии қишвар, сиёсати иҷтимоии пешгирифтai ҳукумат, тамоми шоҳаҳои ҳокимијат, ки ба дастгирии васеи ҷамъият такя мекунанд, барои ҷамъоварӣ, тамаркуз, инъикоси вазъи қишвар ва вазъи ҷомеа, талабот ва ҳадафҳои рушди иҷтимоӣ.

Заминаи аввалиндарача дар таҳияи сиёсати дурусти иҷтимоӣ эҳтиёҷоти иҷтимоӣ мебошад, ки аз ҷониби ҷомеа, табақаҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ, шахсони алоҳида дар шакли манфиатҳои иҷтимоӣ оид ба гирифтани кӯмакҳои иҷтимоӣ эътироф карда мешаванд. Ҷунин манфиатҳо мутобиқи меъёрҳо ва арзишҳои мавҷудаи иҷтимоӣ дар ҷомеаи муайян ташаккул мейбанд. Аз ин рӯ, меъёри асосии самаранокии

¹Ниг.: Гулахмедов М. Сиёсат ва фарҳанги экологӣ [Матн] / М. Гулахмедов, С.М. Мирзоев, Г.А. Абдуназарова // Идоракуни давлатӣ. – 2020. –№1 [45] [01-02]. – С.156. ISSN 2664-0651

сиёсати ичтимоӣ мутобиқати модели моҳияти он ба манфиатҳои ҷомеа, гурӯҳҳои муайяни ичтимоӣ ва бахусус, ҳар як шахс мебошад. Объекти сиёсати ичтимоӣ тамоми аҳолӣ мебошад. Субъектҳои сиёсати ичтимоӣ дар сатҳи ҷаҳонӣ давлатҳои алоҳида, созмону ташкилотҳои байналмилалию минтақавӣ ва дар сатҳи дохили давлатӣ бошад мақомоти қонунгузор ва иҷроияи сатҳҳои гуногун, корфармоён дар бахшҳои давлатӣ ва ғайри давлатии иқтисод, инчуни интифоқҳои касаба ва дигар ташкилоти ҷамъиятӣ мебошанд, ки ба рушди сиёсати ичтимоии давлат таъсир мерасонанд.

Ҳадафҳои асосии стратегии сиёсати ичтимоӣ инҳоянд:

- татбиқи кафолати ҳуқуқҳои шаҳрвандии сокинон ба ҳифзи саломатӣ, маълумот, тарғиби арзишҳои фарҳангӣ, манзили бароҳат, хидматрасонии тиҷоратӣ, майшӣ, ичтимоӣ, робита бо марказҳои маъмуриӣ;
- эҷод кардани муҳите, ки ба тавсееи имконоти васеи демографӣ имкон медиҳад, қобилияти истеҳсолкунандагони молро барои самаранок кор кардан ва аз худ кардани технологияҳои муосир ва ҳамаҷонибаи шаҳсияти онҳо ташаккул дидад;
- таъмини амнияти ичтимоӣ барои корбарони камбизоат ва талабот ба хизматрасониҳои ичтимоӣ барои маъюрон, пиронсолон ва гурӯҳҳои аз ҷиҳати ичтимоӣ осебпазир;
- имкони интиҳоби намуд ва шаклҳои хизматрасониро бо назардошти манфиатҳои табақаҳои гуногуни аҳолӣ;
- беҳтар гардидани шароити зиндагӣ ва дар ин замина ташкили тавозуни меҳнат ва сармоя дар байни шаҳр ва деҳот.

Дар баробари ҳадафҳои асосии стратегии дар боло нишондодашудаи сиёсати ичтимоӣ, ҳамзамон дорои як қатор принципҳои худ низ мебошад, ки онҳо шарти асосӣ дар татбиқи самараноки сиёсати ичтимоӣ маҳсуб мёбанд:

1. Принципи адолати ичтимоӣ;
2. Принципи масъулияти ичтимоӣ;

3. Принсили шарикии иҷтимоӣ;
4. Принсили кафолатҳои иҷтимоӣ.

Ҳадафҳои сиёсати иҷтимоӣ аз ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ ва мутобиқ кардани истеҳсолот ба манфиати истеъмолкунанда, тақвияти ҳавасмандии меҳнат ва соҳибкорӣ, таъмини сатҳи мувофиқи зиндагӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ, ҳифзи мероси фарҳангӣ ва табиӣ, ҳувияти миллӣ иборат аст. Барои татбиқи босамари вазифаҳои танзимкунандаи он давлат чунин фишангҳои пурӯудрати таъсиррасонӣ ба монанди қонунгузории кишвар, буҷети давлатӣ, низоми андозҳо ва пардохтҳоро роҳандозӣ менамояд.

Сиёсати иҷтимоӣ дорои ҷузъиёти муракқаб ва бисёрҷанба буда, ба самтҳои зерин ҷудо карда мешавад:

1. Сиёсати даромадҳои аҳолӣ;
2. Ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандон;
3. Рушди системаи тандурустӣ, маориф, фарҳанг, пешниҳоди молҳо, хизматрасонӣ ва шароити зист;
4. Сиёсати занон, оила ва ҷавонон.

Таҳия ва татбиқи механизми самарабахши ба даст овардани даромад дар сиёсати иҷтимоии давлат мавқеи муҳим дорад. Мазмуни асосии он фароҳам овардани шароити мусоид мебошад, ки ба қисми фаъоли иқтисодии аҳолӣ имконият медиҳанд, ки пул кор қунанд, ки арзиши он аз миқдори музди гирифташуда, даромад аз амволи молӣ, пардохтҳо аз фондҳои истеъмолоти давлатӣ ва ғайра иборат аст. Таъсир ба сатҳи даромад тавассути муносибатҳои шартномавӣ байни коргарон ва корфармоён, системаи андоз, фароҳам овардани шароит барои афзоиши музди меҳнат ва дигар унсурҳо сурат мегирад.

Сиёсати иҷтимоӣ дар соҳаҳои тандурустӣ, маориф, фарҳанг, пешниҳоди молу маҳсулот, хизматрасонӣ ва шароити зиндагӣ номгӯи тадбирҳои гуногуни рушди минбаъдаи онҳо, дастрасии ҳадди аксар ва фарогирии аҳолиро дар бар мегирад, ки аз чунин нишондодҳо таркиб ёфтааст:

- тандурустӣ: таъмини кафолатноки миқдори муқарраршудаи кӯмаки тиббӣ дар муассисаҳои давлатии тиббӣ, бо назардошти рушди иқтисодӣ истифодаи сарчашмаҳои иловагии маблағгузорӣ барои расонидани кӯмаки аввалияи тиббӣ, беҳтар кардани заминаҳои моддию техникии муассисаҳои тиббӣ, таъмини бештари дастарасӣ ба маводҳои доруворӣ;

- маориф: ташаккули нерӯи зехний миллат, ки метавонад ба рушди иқтисод, илм ва фарҳанг, таъсиси муассисаҳои муосири таълимӣ, навсозӣ ва густариши заминаи моддию техникӣ, рушди системаи бисёrsatҳai таҳсилоти касбӣ ва ғайра фаъолона таъсир расонад;

- фарҳанг: баланд бардоштани сатҳ ва сифати хидматҳои муассисаҳои фарҳангӣ ва санъат, таъмини дастрасии онҳо ба омма, таҳқим ва навсозии заминаи моддию техникии онҳо ва ғайра.

Ҳаҷми даромад ва дигар молу хизматрасониҳои тақсимоти онҳо аз рӯйи гурӯҳҳои аҳолӣ аз бисёр ҷиҳат муайянқунандаи сатҳи зиндагии аҳолӣ мебошад. Сатҳи зиндагӣ дараҷаест, ки таъминоти мардумро бо неъматҳои моддӣ ва маънавии барои ҳаёт зарурӣ нишон медиҳад. Он бо системаи нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва сифатӣ тавсиф карда мешавад: миқдори умумии мол ва хизматрасониҳои истеъмолшуда, даромади воқеӣ, музди меҳнат, кӯмакпулиҳои иҷтимоӣ, амволи пасандозшуда, пасандозҳо, шароити кор, вақти холӣ ва ғайра.

Ба сифати нишондиҳанда ва баҳогузории сатҳи зиндагии аҳолӣ Созмони Милали Муттаҳид, Индекси рушди инсон ҳамчун нишондиҳандаи умумии арзёбии сатҳи зиндагии аҳолии бо назардошти ҷузъҳои зерин тавсия менамояд: андозаи маҷмуи маҳсулоти дохилӣ ба ҳар сари аҳолӣ бо назардошти қобилияти харидории воҳиди пулӣ, давомнокии умр ва сатҳи маълумотнокии шаҳрвандон.¹

Зарурияти сиёсати фаъоли иҷтимоӣ, ки ба нигоҳ доштани сатҳи зиндагии аҳолӣ ва таъмини ҳифзи иҷтимоии шаҳрвандони эҳтиёҷманд

¹ Индекс развития человеческого потенциала[электронный ресурс]// Источник: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/144266> (дата посящения: 20.01.2021).

нигаронида шудааст, истифодаи васеи стандартҳои иҷтимоиро дар дурнамо ва банақшагирӣ муайян менамояд.

Ҳифзи иҷтимоӣ як қисми чудонашавандай кафолатҳои иҷтимоӣ барои аҳолӣ мебошад, ки давлат бояд дар шароити бозор, мутобиқи асосҳои сиёсати иҷтимоӣ онро таъмин намояд. Чунин кафолатҳо иборатанд аз:

- кафолати ҳадди ақали музди меҳнат ба ҳар як шаҳрванди коргар;
- қонеъгардонии эҳтиёҷоти таълимиӣ ва фарҳангӣ ва сатҳи даҳлдори тандурустӣ бо мақсади рушди пурраи шахсият;
- ҳифзи қобилияти харидории шаҳрвандони камдаромад;
- мутобиқгардонии сатҳи зиндагии гурӯҳҳои алоҳидаи аҳолӣ ва ғайра.

Таъмини ин кафолатҳо бо дарназардошти истифодаи ҳамаҷонибаи усулҳо ва фишангҳои муҳталиф, аз ҷумла татбиқи ҳуқуқҳои конституционии шаҳрвандон ба меҳнат ва кӯмак ҳангоми бекорӣ, ҷорӣ кардани музди меҳнат на камтар аз сатҳи ҳадди ақал, индексатсия кардани музди меҳнат дар шароити болоравии нарҳ ва сатҳи зиндагӣ, пешниҳоди кӯмаки давлатӣ, имтиёзҳо имконпазир аст. Дигар намудҳои дастгирии иҷтимоӣ ба оилаҳои камдаромад ва оилаҳое, ки фарзанд доранд, таъминоти молиявӣ ҳангоми расидан ба синну соли нафақа, муваққатӣ ё доимӣ, маъюбӣ ва ғайра.

Ҳамин тавр, мундариҷаи кафолатҳои иҷтимоӣ дар маҷмуъ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ усули таъмини эҳтиёҷоти шаҳрвандонро дар сатҳи меъёрҳои иҷтимоӣ муайян менамояд. Шаклҳо ва усулҳои ҳифзи иҷтимоии аҳолӣ бояд ба ҳар як шаҳрванд эҳтиёҷоти рӯзгузарониашро на камтар аз сатҳи зиндагӣ таъмин кунанд. Ҳусусияти ҳифзи иҷтимоӣ ин нигаронии ҳадафмандонаи он мебошад, яъне кӯмаки иҷтимоӣ бояд ба он шаҳрвандон ва дар ҳамон ҳаҷм ба онҳо расонида шавад.

Тавре қайд гардид, имрӯзҳо мақом ва мубрамияти масоили экологӣ дар ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ ва иқтисодии ҷомеаи инсонӣ ҳам дар дохили қишвар ва ҳам дар сатҳи минтақавию глобалӣ меафзояд. Дар ин асос, мо

дар зер кӯшиши омӯхтани экология, мушкилоти глобалии башар ва шаклҳои асосии паҳншавии онро намудем. Тибқи таҷрибаи таърихӣ, пайдоиш ва паҳншавии масоили экологӣ як раванди табии мебошад. Таҳлили адабиёти иҷтимоӣ ва сиёсӣ нишон медиҳад, ки имрӯз яке аз муҳимтарин мушкилоти ҷомеа масоили экологӣ мебошанд. Ҳангоми омӯзиши ин масъала маълум гардид, ки экология ҳамчун падидай ҳамчоя бо тамоми системаҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ҳамеша дар ҳама давру замонҳо вуҷуд дошт ва дорад. Дар шароити муосир масоили экологӣ тамоми сайёраи Замин, фазои ҳавоии он ва ҳатто коинотро фаро гирифтааст. Имрӯз инсониятро зарур аст, ки беш аз ҳар вақти дигар ба ҳаллу фасли масоили экологӣ машғул гардад, чунки мушкилоти экологӣ нобаробариҳои зиёди иқтисодию иҷтимоиро дар пай дошта, ба сатҳи некуаҳволии мардум таъсири бевосита мерасонад.

Вобаста ба ин бояд қайд кард, ки дар қатори мушкилоти мубрами ҷаҳони муосир, ки дар назди илмҳои сиёсӣ қарор доранд, масоили экологӣ низ истисно нест. Мушкилоти экологӣ ҳамеша дар маркази концепсияи сиёсии мавҷудияти ҳар як ҳалқу миллат ва давлат қарор доранд. Таҳлили адабиёти илмӣ ва инчунин таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки ғоя ва мағҳуми мушкилоти экологӣ, ҳифзи муҳити зист, қисми асосии сиёсати давлат ва ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад. Дар ин замина, ҳар як давлат мунтазам таваҷҷуҳи ҳамаҷониба зоҳир карда, барои беҳтар кардани вазъи экологӣ ва ҳифзи муҳити зист ҷораҳои мушахҳас меандешанд. Солҳои охир дар саросари ҷаҳон даҳҳо санадҳо ва созишиномаҳо қабул карда шудаанд, ки онҳо ба ҳалли муассири экологӣ нигаронида шудаанд. Муҳити зист ва захираҳои он, ба монанди об, ҳаво ҳамеша барои зиндагии инсонҳо шароити асосӣ ва меҳварӣ мебошанд.

Масоили экологӣ ва ҳифзи муҳити зист, асосан, аз нимаи дуюми аспри XX зери таваҷҷуҳи бештари илмҳои гуногун ва маҳсусан, таваҷҷуҳи ниҳодҳои олии сиёсӣ қарор гирифтааст. Ифлосшавии бардавоми муҳити зист ва бад гардидани ҳолати экологӣ дар тӯли фаъолияти бисёрсоҳаи инсон ба сатҳи шадид расида, намудҳо ва ҳатто системаҳои пурраи

экологӣ аз байн рафтаанд, ки боиси бад гардидаши шароити зисти инсоният ва тамоми мавҷудоти зинда гардидааст. Дар оянда мубрамияти масоили экологӣ, инчунин омӯзиши масъалаҳои экологӣ, оммавигардонии омӯзиши масоили экологӣ, фаъолсозии созмону ташкилотҳои ғайридавлатӣ ва чорабиниҳои экологӣ боиси ҷалби таваҷҷуҳи боз ҳам бештар ба ин мушкилот мегардад.

Дар асоси омӯзиш ва таҳлили адабиёт, бояд қайд кард, ки як қатор садамаҳои техникӣ - экологӣ омили иловагии рушди масъалаҳои экологӣ гардидаанд, ки дар аввал қишварҳои алоҳида ва ҳатто дар маҷмуъ ҷомеаи ҷаҳонӣ ба онҳо диққати зарурӣ надоданд. Яке аз аввалин қишварҳое, ки қонуни ҳифзи фазоро қабул кард, Бритониёи Кабир (1956) буд.

Дар охирни солҳои 1960 ва аввали солҳои 1980 мушкилоти экологӣ ба рӯзномаи сиёсӣ гузошта шуд, пеш аз ҳама бо дарназардошти зарари иқтисодӣ, ки дар натиҷаи табиат ба вуҷуд омадааст ва рушди минбаъдаи устувири инсоният зери шубҳа гузошта шудааст. Дар ин бора А.И. Соловьев навиштааст: “Амали экологии давлат оид ба ҳифзи муҳити зист ҳамчун асоси мавҷудияти наслҳои ҳозира ва оянда, таҳқими асосҳои ҳаёти инсонро дар тамоми гуногунрангии он ва тақвияти робита бо табиат ҳамчун объекти табиати эстетикӣ дар бар мегирад”¹

Пайдоиши мушкилоти экологӣ бо якбора зиёд шудани таъсири ҷомеа ва одам ба табиат алоқаманд аст. Инқилоби саноатӣ ва баҳусус пешрафти илмию техникӣ вазъи табиатро якбора бад кард. Ҷомеаи бозаргонӣ, ки ба фаъолияти хусусии субъектҳо асос ёфтааст, табиатро аз доираи манфиатҳои онҳо истисно намекунад.² Дар ин раванд, инсон ба табиат на ҳамчун асоси зиндагӣ, балки ҳамчун воситаи зиндагӣ муносибат намудааст. Яъне, инсоният тамоми роҳу воситаҳои истифодаи ғайриоқилона ва исрофкоронаи табиатро истифода намудааст, натиҷаи

¹Ниг.: Соловьев, А.И. Политология. Политическая теория, политические технологии. Учебник для студентов ВУЗ-а [Текст] / А.И. Соловьев. – М.: Аспект. Пресс, 2012. – С.237.

²Ниг.: Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь - справочник (политология) [Текст] - Ростов на Дону: «Феникс», 1997. – С. 307.

он бад гардидани ҳолати табиат ва махсусан, мавҷудоти зинда, пеш аз ҳама ҳаёти худи инсонҳо ҳамчун як мавҷудоти табиат мебошад.

Имрӯз бо иқрор метавон иброз намуд, ки мушкилоти экологӣ дар маҷмуъ, ба яке аз масъалаҳои муҳимтарини глобалии замони муосир табдил ёфтаанд, ки инсоният дар бисёри мавридҳо барои ҳалли оқилонаи онҳо очиз мондааст. Ба онҳо дохил мешаванд: нигоҳ доштани қабати газии замин, аз ҷумла қабати озон; ҳифз ва барқарорқунии олами наботот ва ҳайвонот; такмил додани истифодаи захираҳое, ки барои мақсадҳои иқтисодӣ ва дигар мақсадҳо истифода мешаванд; пешгирии ифлосшавӣ ва оқибатҳои заравории ҳарбӣ, истифодаи кайҳон бо мақсадҳои ҳарбӣ ва дигар шаклҳои фаъолият. Новобаста аз дастовардҳо ва имкониятҳои бузургтарини технологӣ, ки инсоният дар ихтиёр дорад, наметавонад масоили экологиро ҳаллу фасл намояд.

Буҳрони экологӣ бо он далолат мекунад, ки вайроншавии тавозуни шароити зиндагӣ дар натиҷаи муносибати истисморгарона ба табиат, густариши саноатиқунонӣ ва афзоиши корхонаҳои саноатии серпартов, шаҳрҳои саноатӣ ва ҷамъи зиёди омилҳое, ки вазъи экологии муҳити зистро вайрон мекунанд, ба вучуд омадааст. Аз ин рӯ, таҳдид ба муҳити зист тавассути об, ҳаво ва ҳӯрок дар натиҷаи таъсири одамон ба системаҳои замин пайдо мешавад ва ба мушкилоти мураккаби экологӣ оварда мерасонад.

Имрӯзҳо маҷмуи масоили экологии бавучудомада аз давлатҳои Осиёи Миёна тақозо менамояд, ки тадбирҳои зеринро роҳандозӣ намоянд:

1. Таҳияи масъалаҳои бунёдии экологӣ;
2. Коркарди ҳамгироёнаи роҳу усулҳои беҳтар намудани вазъи экологии минтақа;
3. Такмили системаи минтақавии назорат ва ташхиси экологӣ;
4. Таҳия ва татбиқи бештари лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар самти ҳифзи муҳити зист ва беҳтар гардонидани вазъи экологии минтақа;
5. Ташаккули маърифати экологии аҳолӣ;

6. Таҳия ва татбиқи санадҳои меъёрию ҳуқуқии минтақавии ба талаботи замон ва шароити табиии минтақа мувоғиқ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва экология;

7. Ба роҳ мондани ҳамкориҳои самарабахши минтақавӣ дар соҳаи сиёсати экологӣ;

Дар солҳои охир, ҳамкориҳои дастаҷамъонаи кишварҳои Осиёи Миёна ва аксари давлатҳои ҷаҳон, чи дар доираи созмону ташкилоти минтақавию байналмилалӣ ва чи дар доираи муносибатҳои дучонибаю бисёрҷониба дар самти ҳифзи муҳити зист дар сатҳи хуб ба роҳ монда шудааст. Маврид ба таъкид аст, ки давлатҳои абарқудрат ба монанди Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Ҳалқии Хитой, Америка, Англия, Германия ва ғайраҳо, ки бо назардошти рушди саноатию ҳарбӣ нақши онҳо дар ифлосшавии фазо ва бадшавии ҳолати экологӣ зиёдтар мебошад, дар ҳифзи табиат ва тоза нигоҳ доштани муҳити экологӣ низ тадбирҳои зиёдеро амалӣ намуда истодаанд ва ба ин васила зарари ба табиат расонидаи худро то андозае бошад ҳам ҷуброн намуда истодаанд.

Дар айни замон, дар мисоли масъалаҳои экологӣ, метавон возех муайян кард, ки бисёре аз мушкилоти ҷаҳони муосир ҳарактери байнисоҳавӣ доранд ва ҳалли онҳо ҳамкории олимони риштаҳои гуногун ба монанди ҳуқуқшиносон, иқтисоддонҳо, биологҳо, географҳо, химикҳо, таъриҳшиносон, файласуфҳо, сиёsatшиносон ва ғайраҳоро дар сатҳи байналмилалӣ талаб мекунад.

Таъкид кардан ба маврид аст, ки масоили экологӣ аз ҷумлаи мушкилоте мебошанд, ки аз як ҷониб марзи байнин сиёсати дохирию ҳориҷиро аз байн мебаранд ва аз ҷониби дигар фарогири ҳам риштai илми сиёsatшиносӣ ва ҳам муносибатҳои байналхалқӣ мебошанд. Новобаста аз мураккабиҳо ва назарҳои гуногун, ки ҳангоми ҳалли масоили экологӣ ҷомеаи ҷаҳонӣ ба онҳо рӯ ба рӯ мегардад, дарёfti роҳу воситаҳои бартарафсозии ин мушкилиҳо шарт ва зарур аст.

Мушкилоти экологӣ дар ҳоли афзоиш буда, беш аз пеш зиёд гардида истодаанд. Мушкилиҳои ҷаҳони муосир ба монанди ифлосшавии обу

ҳаво, тағиیرёбии иқлим, рушди босуръати демографӣ, бекорӣ, гуруснагӣ, муҳочират, оғатҳои техногенӣ, зиёдшавии вирусҳои сироятии маргбор, бемориҳои сироятӣ, экстремизм, терроризм, хатари истифодаи силоҳи ҳастай ва ғайраҳо, ки ба муҳити зист ва саломатии инсонҳо таъсири зиёди манфии худро расонида истодаанд.

Ҷаҳони имрӯз бисёр зиддиятҳои сарпечидаю омехтаи шадид дорад. Вазъи ташаннуҷ дар он, маҳсусан, низоъҳои минтақавӣ пайваста меафзоянд ва ҳар кадом оқибатҳои ногувори экологиро дар пай доранд.

Дар солҳои охир, дар ҷаҳон торафт бештар хатари муҳити зист пайдо шуда истодааст. Тибқи маълумоти Созмони Ӯмумиҷаҳонии Тандурустӣ айни замон зиёда аз як миллиард одам дар ҷойхое зиндагӣ мекунанд, ки тозагии ҳаво ба талабот ҷавобгӯ нест.¹ Тибқи маълумоти мавҷуда як қатор шаҳрҳои давлатҳои гуногун дар ҳолати бади экологӣ қарор дошта, аҳолӣ дар шароити вазнини муҳити зист ҳаёт ба сар мебаранд. Боронҳои кислотагӣ, мутатсияҳои организмҳои зинда, аз байн рафтани намудҳои биологӣ - ҳамаи ин, мутаассифона, ба воқеият табдил ёфтаанд.

Тибқи рейтинги муайяннамудаи Институти Блэксмит аз 10 шаҳри ифлостарини дунё, дар 6 - тои он одамон то имрӯз новобаста аз ҳолати бади табиат ва муҳити зист иқомат доранд.²

Шаҳри Сумгаити Озарбойҷон яке аз чунин шаҳрҳо буда, дар давраи Иттиҳоди Шӯравӣ ба экологияи ин шаҳр, ки 285 ҳазор аҳолӣ дорад, дар пайи афзоиш додани истеҳсолоти саноати кимиёвӣ ва ба инобат нагирифтани талаботи табиат таъсири ҷиддӣ расонида шуд. Замини хушк ва боришоти заҳролуд ин шаҳрро азият медиҳад.³

¹Ниг.: ВОЗ и ЮНИСЕФ предупреждают: без четырехкратного увеличения темпов прогресса миллиарды людей в 2030 г. будут лишены доступа к безопасному водоснабжению, средствам санитарии и гигиены [электронный ресурс]. – URL: <https://www.who.int/ru> (дата обращения: 15.02.2018).

²Ниг.: Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэксмита [электронный ресурс]. – URL:<https://ru.wikipedia.org/>(дата обращения: 15.02.2018).

³Ниг.: Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэксмита [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 16.02.2018).

Шахри дигари ба ин монанд Кабвеи Замбия мебошад. Соли 1902 дар наздикии Кабве конҳои сурб пайдо карда мешавад, ки дар давоми тамоми асри XX сокинони он бетанаффус ба коркард ва гудозиши ин металл машғул мегарданд. Истеҳсолоти беназорат боиси партофтани миқдори зиёди партовҳои заравар ба биосфера гардид. Ҳамаи корхонаҳои истихроҷи маъдан дар Кабве 20 сол пеш баста шудаанд, аммо оқибатҳои заравари онҳо то ҳанӯз мардумро азият медиҳанд. Масалан, дар соли 2006 сатҳи меъёри сурб ва қадмий дар хуни кӯдакони Кабвиан 10 маротиба зиёд ба қайд гирифта шуд.¹

Таърихи фочиаи экологии шахри Чернобили Украина ба ҳама, маҳсусан, сокинони кишварҳои Осиёи Миёна хуб маълум аст. Дар аксар оилаҳои мардуми ин минтақа шахсони бевосита дар бартарафсозии ин фочиаи экологӣ иштирок намуда истодаанд, ки то ҳанӯз аз зарари расида ба саломатиашон ранҷ мебаранд. Бо вучуди он ки даҳсолаҳо аз ин фалокати атомӣ дар таърих гузашт, ин шаҳр ҳоло ҳам барои ҳаёт мувофиқ нест. Ҳавои Чернобил зиёда аз даҳ унсурҳои радиоактивиро дар бар мегирад, аз ҷумла тsezий - 137 ва стронтсий - 90. Одаме, ки муддати дароз дар ин минтақа бе муҳофизати мувофиқ умр ба сар мебарад, ҳатари гирифтани бемории лейкемияро дорад.²

Шахри Агбогблоши Гана низ аз шаҳрҳои азиятдидаи экологӣ мебошад. Яке аз қалонтарин партовгоҳҳои техникаи майшӣ дар ҷаҳон дар ин ҷо ҷойгир аст. Ҳамасола ба Гана тақрибан 215 ҳазор тонна электроникии кӯхна ворид мешавад, ки тақрибан 129 ҳазор тоннаи он партовҳои аз ҷиҳати экологӣ ҳатарнок мебошанд.³ Имрӯз сатҳи ифлосшавии ин шаҳр дучанд гардидааст.

Шахри Дзержински Федератсияи Россия. Дзержинск аз Иттиҳоди Шуравӣ комплекси қалони саноати кимиёро ба мерос гирифт, ки аз соли

¹Ниг.: Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэксмита [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 18.02.2018).

²Ниг.: Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэксмита [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 19.02.2018).

³Ниг.: Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэксмита [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 24.02.2018)

1930 то 1998 хоки маҳаллиро бо тақрибан 300 ҳазор тонна партовҳои токсикӣ “бордор” кард.¹ Тибқи таҳлилҳои дар соли 2007 гузаронидашуда, таркиби диоксинҳо ва фенол дар обанборҳои маҳаллӣ аз меъёр чандин маротиба зиёд аст. Давомнокии умри миёнаи мардони ин шаҳр 42 сол ва занон 47 сол мебошад, ки дар пайи фочиаи экологӣ ба ҳамин сатҳ расидааст.²

Дар баробари шаҳри Дзержинск шаҳри дигари Федератсияи Россия, шаҳри Норилск низ аз фочиаи экологӣ ва бад шудани муҳити зист ранҷ мебарад. Аз замони таъсисёбии он дар соли 1935, Норилск ҳамчун яке аз шаҳрҳои пешрафтатарин дар соҳаи саноати вазнин шинохта шуда буд. Тибқи маълумоти Агентии Иёлоти Муттаҳидаи Америка оид ба ҳифзи муҳити зист (EPA), ҳар сол 1000 тонна оксиди мис ва никел, инчунин тақрибан 2 миллион тонна оксиди сулфат ба ҳаво, яъне болои шаҳр ворид мешаванд. Давомнокии миёнаи умри сокинони Норилск аз нишондиҳандаҳои миллии Федератсияи Россия 10 сол камтар аст.³

Рушди босуръати истиҳроҷ ва коркарди металлҳо шаҳри Ла Ороји Перуро низ ба ҳолати вазнини экологӣ рӯ ба рӯ намудааст. Шаҳри Ла Орој дар доманакӯҳҳои Анд ҷойгир буда, мисли дигар шаҳрҳои ба фочиаи экологӣ гирифтторшуда, дар он ҷо низ конҳои зиёди металлҳо пайдо гардидаанд. Дар тӯли даҳсолаҳо боз инҷониб дар ин шаҳр мис, руҳ ва сурб истиҳроҷ ва коркард мешавад, ки ҳолати муҳити зист умуман ба инобат гирифта намешавад. Дар пайи бад гардидани ҳолати муҳити зист фавти кӯдакон дар ин шаҳр нисбат ба дигар манотиқи Перу ва умуман Амрикои Ҷанубӣ бештар аст.

Дар ин раванд Ҳиндустон низ ҳамчун яке аз кишварҳои бузургтарин ҳам аз ҷиҳати масоҳат ва ҳам аҳолӣ ба мушкилоти гуногуни экологӣ дучор гардида, чандин шаҳрҳои он дар ҳолати вазнини муҳити зист

¹Ниг.: Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэксмита [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 24.02.2018)

²Ниг.: Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэксмита [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 27.02.2018)

³Ниг.: Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэксмита [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 28.02.2018)

қарор доранд. Яке аз чунин шаҳрҳои ин кишвар Сукинда мебошад, ки тибқи маълумоти мавҷуда 60%-и оби маҳаллӣ дорои миқдори марговари хромҳои шадиди хлор мебошад.¹ Таҳлилҳо нишон доданд, ки такрибан аз се ду ҳиссаи ҳамаи бемориҳои сокинони ин шаҳр аз зиёд будани хром дар хун сар мезанад.

Дар баробари Ҳиндустон, кишвари дигари абарқудрати дунё Ҷумҳурии Ҳалқии Хитой низ дорои мушкилиҳои гуногуни экологӣ буда, дар чандин шаҳрҳои он аз бад гардидани ҳолати муҳити зист сокинон ранҷ мебаранд. Яке аз чунин шаҳрҳо Тянин мебошад, ки он маркази бузурги металлургӣ маҳсуб ёфта, оғати даҳшатноки экологӣ онро фаро гирифтааст. Оксидҳои металлӣ ба мағзи сар ба таври бебозгашт таъсири расонида, аҳолии таҳҷоиро бемадор, асадонӣ ва аз ҷиҳати ҷисмонӣ заиф гардонидааст. Инчунин дар ин шаҳр шумораи зиёди қӯдакон гирифтори бемории нуқсонҳои ақлӣ мебошанд, сабаби асосии ин ҳолат низ таъсири сурб ба хуни онҳо мебошад. Шаҳри дигари гирифтори фочиаи экологӣ дар Ҷумҳурии Ҳалқии Хитой ин Линфен мебошад. Ин шаҳр замоне ҳамчун “шаҳри меваю гулҳо” машҳур буд. Имрӯз бошад, шаҳри сиёҳро мемонад. Дар шаҳри Линфен соли 1978 истихроҷ ва коркарди конҳои ангишт оғоз гардид, ки дар як муддати кӯтоҳ шумораи аҳолии он ба миллионҳо нафар расида, вазъи экологӣ дар он якбора бад шуд. Сокинони шаҳр ҳатто дар дохили хонаҳои худ аз ниқоби нафаскашӣ истифода менамоянд. Ҷангӯ ғубори ангишт дар шаҳр аз ҳад баланд буда, шумораи гирифторони бемории саратон дар ин ҷо нисбат ба дигар манотики Ҷумҳурии Ҳалқии Хитой зиёд мебошад.²

Таҳлили ҳолати муҳити зист ва вазъи экологии якчанд шаҳрҳои дунё нишон дод, ки масоили экологӣ ба тамоми паҳлӯҳои ҳаёти инсон аз таъмини озуқаворӣ то шароити кору фаъолият таъсири бевосита расонида, саломатӣ, сатҳи донишазхудкунӣ, ҳолати руҳию равонӣ ва дар

¹Ниг.: Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэксмита [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 01.03.2018)

²Ниг.: Экологическая ситуация в Китае [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Экологическая_ситуация_в_Китае (дата обращения: 04.03.2018).

мачмуъ тамоми ҳаёти инсон ба ҳолати муҳити зист тавъамии ногусастанӣ дорад. Ин раванд тақозо менамояд, ки инсон яксоn будани худро бо табиат бештар фаҳмад ва хуб дарк кунад, ки худи ӯ низ як ҷузъи табиат аст. Муносибати дағалона бо табиат ин муносибати дағалона ба ҳаёти худ аст. Ин омилҳо нишондиҳандай онанд, ки сиёсати экологӣ қисми ҷудонашавандай сиёсати иҷтимоии давлат буда, ба тамоми паҳлӯҳо, нишондодҳо, ҷузъиётҳо, кафолатҳо ва принсипҳои иҷтимоӣ, ки дар боло зикрашон рафт, таъсири бевосита мерасонад.

Масъалаи ҳифзи муҳити зист бо ин ҷанбаҳо маҳдуд намешавад. Масъалаи хеле ҳассос ва нозуки экологӣ ин партовҳои ядроӣ ва эҳтимолияти оғатҳои техногенӣ бо оқибатҳои глобалий ва минтақавии экологии онҳо мебошад. Яке аз аввалин оғатҳо ин садамаи Нерӯгоҳи атомии Чернобил буд¹, ки дар боло зикраш рафт.

Садамаи дигари ядроӣ, ки метавонист оқибатҳои маргбор дошта бошад ва паёмадҳои вазнини экологиро ба муддати тӯлонӣ боқӣ гузорад, ин фалокати нерӯгоҳи барқи атомии “Фукусима-1” мебошад. Мувофиқи ҷадвали байнамилалии ҳодисаҳои ядроӣ (INES) фалокат дар нерӯгоҳи барқи атомии “Фукусима-1” садамаи калони радиатсионии дараҷаи 7-ум, рӯзи 11 марта соли 2011 дар натиҷаи заминчунбӣ ва баамалоии сунамӣ рӯй дод. Зарбаи заминчунбӣ ва сунамӣ ба пурра аз кор баромадани нерӯгоҳ, аз ҷумла аз кор баромадани манбаъҳои захиравии нерӯ, боиси корношоямии тамоми системаҳои мұттадили хунуккунӣ ва фавқулода гардид ва боиси об шудани ядрои реактор дар агрегатҳои 1 – 3-и нерӯгоҳ ва таркишҳои гидроген дар агрегатҳои 1, 3 ва 4 гардид. Биноҳои онҳо қисман ҳароб гардида, миқдори зиёди партовҳои радиоактивӣ дар муҳити зист ҷорӣ гардиданд, ки онҳо баробар ба 20% партовҳо радиоактивии садамаи Чернобил буданд.²

¹Ниг.: Chernobyl disaster [electronic resource]. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Chernobyl_disaster (date of entry: 05.03.2018).

²Ниг.: Авария на АЭС Фукусима-1 [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org> (дата обращения: 01.02.2020).

Дар баробари иншоотҳои ҳастай инчунин корхонаҳои кимёвӣ низ хеле хатарнок ҳастанд, маҳсусан, корхонаҳое, ки дар минтақаҳои сераҳолӣ ҷойгир шудаанд. Мисоли чунин фочия ҳодисаи корхонаи кимёвии шаҳри Бхопалии Ҳиндустон дар соли 1984 буд, ки ҷони тақрибан 5300 нафарро аз байн бурда, ба муҳити зист таъсири зиёди манғӣ расонид.¹

Мушкилоти дигари экологӣ, ки мутаассифона, рӯ ба инкишоф дорад, ин муноқишаҳои мусаллаҳона ва таъсири онҳо ба муҳити зист мебошад. Имрӯз зиёд гардидани созмону ташкилоти экстремистию терористӣ, муборизаи давлатҳои абарқудрат барои ҳифзи манғиатҳои геополитикӣ, маҳсусан, дар Шарқи наздик, ки яроқу аслиҳаи зиёд ҳамарӯза истифода мегардад, боиси бад гардидани ҳолати муҳити зист гардида истодааст.

Ҳарчанд ҷомеаи ҷаҳонӣ қайҳо боз заминаи воқеии ҳуқуқиро барои ҳифзи муҳити зист фароҳам овардааст, аммо талаботи онҳо на ҳамеша риоя карда мешавад. Мисоли равshan Конвенсияи Вена оид ба ҳифзи қабати озон соли 1985 ва Протоколи Монреал дар бораи моддаҳое, ки қабати озонро ҳароб мекунанд, аз соли 1987 мебошанд². Санадҳои меъёрию ҳуқуқии зикргардида ҳарчанд талаботи ҳатмидоранд, вале давлату кишварҳои алоҳида бо мақсади ҳифзи манғиатҳои геополитикию миллияшон аз ҳифзи манғиати умуничаҳонӣ даст мекашанд.

Имрӯз мушкилоти дигари экологӣ пеши рӯи ҷомеаи ҷаҳонӣ, нест гардидани майдони зиёди ҷангалзорҳо дар пайи оташ гирифтан ва боридани боронҳои кислотадор мебошад, ки соле то 11 миллион гектарро ташкил менамояд. Аз ҳама сӯхтори қалонтарин дар таърихи солҳои 2019 - 2020 сӯхтори ҷангалзорҳо дар Австралия буд, ки тибқи

¹Ниг.: Бхопальская катастрофа [электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Бхопальская_катастрофа (дата обращения: 10.03.2018).

²Ниг.: Монреальский протокол по веществам, разрушающим озоновый слой [электронный ресурс]. – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/montreal_prot.shtml (Санаи муроҷиат: 11.03.2018).

маълумотҳои мавҷуда дар пайи он зиёда аз 30 нафар одамон ба ҳалокат расида, 6 нафари дигар бенишон шудаанд. Масоҳати сӯхтор аз оғози он, яъне аз моҳи августи соли 2019 то моҳи январи соли 2020 зиёда аз 20 миллион гектарро ташкил дода, аз ҷумла 1300 хонаҳои истиқоматӣ ва аз 400 миллион то 1,25 миллиард ҳазандаю ҳайвонот нест гардидаанд.¹ Сабабҳои асосии сар задани сухторро коршиносон дар баланд гардидани ҳарорат, хушксолӣ ва раъду барқ арзёбӣ намудаанд.

Имрӯз то 10%-и растаниҳо, 30%-и ҳайвонот дар зери хатари нобуд шудан қарор доранд. Биомассаи замин 7% ва ҳосилнокии он 20% коҳиш ёфтааст. Шиддатнокии ҳаёт дар ҷаҳон 30% коҳиш ёфтааст. Заминҳои корам, захираҳои ҷангал ва об дар ИДМ бесамар истифода мешаванд, ки дар онҳо 64 миллион гектар замин эрозияи обӣ аст, 88 миллион гектар заминҳои корам дорои миқдори аз меъёр зиёди кислотаҳо ва шӯр мебошанд. Ҳамасола то 2 миллион гектар ҷангалзорҳо бурида мешаванд ва зиёда аз 200 ҳазор нафар аз партовҳои заравар ба атмосфера ба ҳалокат мерасанд. Академик А. Аганбегян дар натиҷаи таҳқиқи масъала маълум намудааст, ки аз нуқтаи назари миқёси истифодаи муҳити зист давлатҳои пасошуравӣ дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунанд.²

Ҳамзамон, бояд қайд кард, ки минтақаҳои оғатҳои табиӣ дар гӯшаҳои гуногуни сайёра ба вучуд омадаанд, ки дар онҳо ифлосшавии муҳити зист аз меъёрҳои муқарраршуда зиёд аст. Аз ҳама заҳролудшуда қитъаи Аврупо буда, дар ИМА – “Водии Силикон”, Англия - “Водии Шимолӣ”, дар Русия - ҳавзаҳои дарёҳои Волга, Урал ва ғайра мебошанд. Оқибатҳои аз ҳама бад ва даҳшатноку фоҷиаборро ба муҳити зист ва ҳаёти инсону тамоми мавҷудоти дигари зинда партовҳои радиоактивии зери хок гардида доранд. Ин радиоактивҳо метавонанд, махсусан, дар ҳолатҳои сар задани селу обхезӣ ва дигар оғатҳои табиӣ ба масоҳатҳои

¹Ниг.: Сезон лесных пожаров 2019–2020 гг. [электронный ресурс]. – URL: https://wiki5.ru/wiki/2019_Australian_bushfire_season (Санаи муроҷиат: 01.04.2018).

²Ниг.: Мальцев, В.А. Основы политологии: Учебник для вузов [Текст] / В.А. Мальцев. - М.: ИТРКРСПП. 1998. - С. 386.

хеле калон паҳн гарданد, ки ҳаёти одамону дигар мавҷудоти зинда ва дар маҷмуъ муҳити зистро дар хатар гузоранд.

Таҳлили далелҳои дар боло овардашуда нишон медиҳад, ки аксарияти кишварҳои ҷаҳон барои пешгирии заҳролудшавии ҳудуди худ аз партовҳои радиоактивӣ тадбирҳои зиёдеро роҳандозӣ менамоянд. Масалан, бо мақсади муҳофизат кардани қаламрави худ аз ифлосшавии радиатсионӣ, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба таври фаъол партовҳои радиоактивии худро ба кишварҳои рӯ ба инкишофи Африқои Ғарбӣ (Гвинея, Конго, Нигерия ва ғайра) интиқол медиҳад. Ҷомеаи ҷаҳонӣ ҳанӯз дар самти ҳифзи муҳити зист ба дастовардҳои назаррас ноил нашудааст, аммо фаъолона барои пешгирии нобудшавии он қӯшиш мекунад.

Таҷрибаи таъриҳӣ ва ҳолати имрӯзаи ҷаҳони муосир событ месозад, ки миёни мушкилоти глобалиӣ – мушкилии ҷанг ва сулҳ ҳамеша шадид ва ташвишовар аст. Тибқи баъзе сарчашмаҳо, дар давоми 55 асри гузашта 14,5 ҳазор ҷангҳо ба қайд гирифта шудаанд, ки дар онҳо 3,6 миллиард нафар одамон ба ҳалокат расидаанд. Дар давоми садсолаи охири асри 20 ва ду даҳсолаи асри ҷорӣ дар ҷаҳон зиёда аз 250 ҷанг ба қайд гирифта шудааст, ки дар онҳо 90 давлат иштирок кардаанд ва талафоти умумии онҳо аз 35 миллион нафар зиёд мебошад.¹ Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ барои пешгирии пурраи ҷангҳо ҳанӯз омода нест, ҳарчанд шароити объективӣ бетаъхирро талаб мекунад. Аммо саъю қӯшишҳои ҳалқҳо ва давлатҳо бояд пеш аз ҳама ба рафъи сабабҳои ҷанг нигаронида шаванд. Барои ин маҳдуд кардан ва сипас аз байн бурдани раванди яроқнокшавӣ, ки таҳдид ба ҳаёти тамоми башарият аст, зарур мебошад.

Масъалаи ҳалъи силоҳ ва хотима додани ҷангҳо ин масъалаи нав нест. Он дер боз мутафаккирон ва гуманистҳои кишварҳои гуногунро ба ташвиш овардааст. Он бори аввал дар Конфронси сулҳи Гаага дар

¹Ниг.: Мальцев, В.А. Основы политологии: Учебник для вузов [Текст] / В.А. Мальцев. - М.: ИТРКРСПП. 1998. - С.465.

солҳои 1899 ва 1907 дар бисёр конгресҳои башардӯстии II, дар Лигаи Миллатҳо муҳокима карда шудааст¹. Дар шароити мусир бошад ин масъаларо бештар Созмони Милали Муттаҳид дар конференсияҳои гуногуни сатҳи минтақавию байналмилалии худ баррасӣ менамояд. Дар охири солҳои 1980 ва 1990 чомеаи ҷаҳонӣ дар натиҷаи ба имзо расидани Шартномаи миёни Иттиҳоди Шуравӣ ва Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар бораи барҳам додани ракетаҳои қӯтоҳ ва миёнапарвоз (Вашингтон 1987), Шартнома дар бораи қувваҳои мусаллаҳи анъанавӣ дар Аврупо (Париж 1990), қарори конфронси байналмилалӣ оид ба яроқи кимиёвӣ (Париж 1989), Созишномаи START-2 байни Русия ва ИМА дар бораи кам кардани силоҳи ҳамлаи стратегӣ (Москва 1993), дар соҳаи ҳалъи силоҳ ба натиҷаҳои муайян ноил шуд.²

Новобаста аз андешидани тадбирҳо дар роҳи кам кардани силоҳ то ҳанӯз мушкилоту монеаҳои хеле зиёди бартарафнашуда ва мураккаб мавҷуданд. Имрӯз дар пойгоҳҳои ҳарбӣ – саноатӣ миллионҳо нафар бо ҷойи кори доимӣ таъмин карда шудаанд. Аз ҷониби дигар даромади бузурги молиявӣ аз ҳисоби фурӯши яроқу аслиҳа, шиддатёбии муборизаҳои геополитикӣ, баҳсҳои минтақавию ҷаҳонӣ, муборизаҳои мусаллаҳона барои соҳиб гардидан ба манбаъҳои табиии қишварҳои дигар намегузоранд, ин масъала ба осонӣ ҳаллу фасл карда шавад. Масъалаи дигар дар сиёсати ҷаҳонӣ – пуриқтидор гардидани бозингарони нави геополитикӣ, қишварҳои асосии тавлидкунандай яроқу аслиҳаро водор ба он мекунад, ки ба масъалаи ҳалъи силоҳ аз нуқтаи назари нав, бо назардошти ҳавфу таҳдидҳои нави сиёсати ҷаҳонӣ назар кунанд.

Ҳалли ин масъала бояд ба талошҳои афзояндаи ҳалқҳо ва давлатҳо нигаронида шавад. Масъалаи муҳити зист дар шакли мусири он дар солҳои 60-уми асри гузашта ба вучуд омодааст. Аз он вақт инҷониб

¹Ниг.: Тоноян Е.Н. Лига наций и проблема разоружения (1919-1939) [Текст] / Е.Н. Тоноян // Актуальные проблемы теории и истории государства и права. Пятигорск, 03 декабря 2019 года, С. 83.

²Ниг.: Мальцев, В.А. Основы политологии: Учебник для вузов [Текст] / В.А. Мальцев. - М.: ИТРКРСПП. 1998. - С.466.

нишонаҳои буҳрони экологӣ зуҳур ва шиддат ёфтанд, ки имрӯз тамоми ҷаҳонро ба пуррагӣ фаро гирифтааст ва тамоми ҳалқу миллатҳо ва давлатҳо новобаста аз вазъи иқтисодию иҷтимоӣ ва мавқеи ҷойгиршавии географӣ аз мушкилоти экологӣ ранҷ мебаранд. Буҳрони экологӣ дар натиҷаи заҳролудшавӣ ва ифлосшавии замин, об ва атмосфера ва якбора бад шудани ҳолати муҳити табиии инсон (биосфера) сар задааст.

Имрӯз унсурҳои таркибии буҳрони экологӣ бо нишондодҳои зерин арзёбӣ мегарданд:

- а) вайрон шудани тавозуни табиии таркиби гази атмосфера;
- б) зиёдшавии вазни қиёсии дуокисиди карбон дар атмосфера;
- в) тағйирёбии иқлим, обшавии пиряҳҳо, ифлосшавии захираҳои об;

Тибқи маълумоти мавҷуда, аз соли 1860 то имрӯз вазни қиёсии дуокисиди карбон дар атмосфера зиёда аз 30% афзоиш ёфтааст.¹ Махсусан, суръати афзоиши он дар тӯли ду даҳсолаи охир хеле баланд гардидааст. Вайрон гардидани қабати озонии Замин оқибатҳои маргбор дошта, боиси ба сатҳи Замин расидани нурҳои ултробунафши Офтоб мегардад.

Пешбинӣ мегардад, ки дар давоми 50 соли оянда ҳарорати миёнаи сайёра метавонад аз 1,5 то 4,5 дараҷа баланд гардад, ки ба обшавии пиряҳҳо, шӯсташавии қаъри қӯҳҳо ва вайроншавии соҳтори геологӣ оварда мерасонад. Сатҳи уқёнуси ҷаҳонӣ 1,5 метр баланд шуда, дар минтақаҳои калон, аз ҷумла шаҳрҳои сераҳолии дунё, ки дар назди соҳилҳо ҷойгир шудаанд, обхезиҳои шадид сурат мегиранд.² Умуман, ба саноат, кишоварзӣ, моҳипарварӣ, хочагии ҷангали ва экосистемаҳои табиӣ зарари калон мерасонад.

Вайроншавии қабати озонии атмосфера ба марги бошиддати инсоният, олами ҳайвонот ва наботот оварда мерасонад. Мувофиқи

¹Ниг.: Тоноян Е.Н. Лига наций и проблема разоружения (1919-1939) [Текст] / Е.Н. Тоноян // Актуальные проблемы теории и истории государства и права. Пятигорск, 03 декабря 2019 года, С. 84.

²Ниг.: Наводнения: управление рисками для здоровья в европейских государствах-членах ВОЗ [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.euro.who.int/>. (Санаи муроҷиат: 18.07.2018).

маълумоти Институти таҳқиқоти сиёсати экологии Иёлоти Муттаҳидаи Амрико ба андозаи 20% ё бештар аз он камшавии зичи қабати озон баробар бо оқибатҳои ҷанги умумии ядроӣ мебошад. Ин нишондод имрӯз нигаронқунанда мебошад. Ҷомеаи ҷаҳонӣ, ки аз ин мушкилот нигарон аст, ба таҳияи ҷораҳои муштараки он шуруъ кардааст. Соли 1985 Конвенсияи Вена оид ба ҳифзи қабати озон ва соли 1987 Протокол дар бораи моддаҳое, ки қабати озонро ҳароб мекунанд, ба имзо расиданд. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар давоми солҳои 1977-1987 дар саросари ҷаҳон, қабати озон тақрибан 3% коҳиш ёфтааст.¹

Ҳолати табиати зинда ва ғайризинда хеле номуносӣ аст ва вобаста ба тамоюлҳои номусоиди рушди минбаъда ташвиши ҷиддиро ба вучуд овардааст. Раиси Президиуми филиали сибирии Академияи илмҳои Русия академик В.А. Коптюг, ки яке аз муаллифони концепсияи рушди устувор мебошад, таъкид намуда буд, ки ҳамасола 6 миллион гектар заминҳои ҳосилхез корношоям гардида, ба биёбони беҳосил табдил меёбанд.

Яке аз омилҳои асосӣ ва марказӣ дар шиддатёбии мушкилоти экологӣ рушди босуръати демографӣ мебошад. Шумораи аҳолии дунё бо суръати баланд афзоиш ёфта, талабот ба маводи озуқа, либос, ҷойи зист, об, ҳолати беҳдошт, ашёи рӯзгор ва тамоми дигар молу маҳсулот ва хизматрасониҳо низ дар ин баробар зиёд мегардад. Шумораи аҳолии дунё дар давоми 75 соли миёни асрҳои XIX - XX аз 1 то 2 миллиард афзоиш ёфтааст. Солҳои 1962 - юми асри XX шумораи аҳолӣ аллакай ба се миллиард нафар мерасид. Дар давоми 13 сол, яъне соли 1975 бошад аҳолии дунё ба чор миллиард расида буд. Ҳоло ин нишондод наздик ба 9 миллиард буда, ҳар даҳсола аҳолии дунё наздик ба як миллиард зиёд шуда истодааст². Дар ин замана, омили номусоид он аст, ки афзоиши босуръати аҳолӣ пеш аз ҳама дар кишварҳои рӯ ба тараққӣ ба қайд

¹Ниг.: Современные проблемы исследований приземного озона. [Электронный ресурс]. – URL: [https://www.phys.msu.about/sovphys/ISSUES-2004/2\(38\)-2004/ozon/](https://www.phys.msu.about/sovphys/ISSUES-2004/2(38)-2004/ozon/) (Санаи муроҷиат: 28.07.2018).

²Ниг.: Капица, С.П. Рост населения земли и его математическая модель [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/10393/>. (Санаи муроҷиат: 14.08.2018).

гирифта шудааст, ки дар онҳо 80% аҳолии тамоми дунё зиндагӣ мекунанд ва аксарияти ин давлатҳо умуман имконияти таъмин намудани шаҳрвандони худро бо воситаҳои аввалиндарачаи зиндагӣ надоранд. Барои тафсири чунин тафовут миёни камбизоатӣ ва сарватмандӣ, ки дар миёни минтақаҳои гуногуни сайёраи Замин ҷой дорад. Экологҳо маълумоти зеринро пешниҳод намудаанд: ҳар як кӯдаке, ки дар кишварҳои пешрафтаи дунё таваллуд мешавад, нисбат ба кӯдаке, ки дар кишварҳои “чаҳони сеюм” ба дунё меояд аз 20 то 30 маротиба зиёдтар дороиро дар ихтиёр доранд.¹

Ҳалли мушкилоти глобалии замони мо кори муштараки тамоми инсоният мебошад. Инсониятро зарур аст, ки механизмҳо ва роҳу усулҳои муассиру самарабахши ҳамкориро таҳия намояд, ки ба ҳамаи кишварҳо новобаста аз гуногуни ҷаҳонбинии иҷтимоӣ - сиёсӣ, мазҳабӣ, этникӣ ва ғайра имконияти амал карданро диҳад. Ва барои ин, он бояд ба самтгирии муайяни арзишӣ асос ёфта бошад.

Бисёре аз олимони забардаст арзишҳои инсондӯстиро заминаи воқеии он мешуморанд. Инсондӯстӣ ҳамчун як системаи муайяни тамоюли арзишҳо ва муносибатҳо мебошад, ки дар ин миён мавқеи асосӣ дорад. Дар ин раванд, инсон ҳамчун ҳадафи олии рушди ҷомеа арзёбӣ гардида, дар ҷараёни он фароҳам овардани шароити зарурӣ барои татбиқи пурраи тамоми имкониятҳои ӯ, ноил шудан ба ҳамоҳангӣ дар соҳаи иҷтимоию иқтисодӣ ва маънавии ҳаёт, рушди баландтарини шахсияти мушаххас таъмин карда мешавад. Ба ибораи дигар, ҳадафи олии инсоният, бешубҳа, ноил гардидан ба татбиқи пурраи принсипҳои инсондӯстӣ ҳамчун тантанаи принсипи инсонӣ мебошад. Инсондӯстӣ дар ин маъно набояд яктарафа фаҳмида шавад. Принсипи инсондӯстӣ бо тамоми соҳаҳои ҳаёти инсон, аз ҷумла истеҳсолоти иҷтимоӣ ва низоми муносибатҳои истеҳсолӣ робитаи ногусастаний дорад, зоро бе қонеъгардонии эҳтиёҷоти моддии ҷомеа, таъмини рушди маънавию ахлоқии инсон ғайриимкон мебошад.

¹Ниг.: Расулов, Қ. Экологияи иҷтимоӣ [Матн] / Қ. Расулов. – Душанбе, Ирфон, 2004. – С.195, 201, 210.

Дар баробари ин равишҳо, адабиёти фалсафии муосир аксар вақт таъкид мекунанд, ки татбиқи принсипҳои инсондӯстӣ маъни зуҳури як принсиipi умумиҷаҳониро дорад. Мутобиқи ин равия, инсондӯстӣ ҳамчун як системаи ғояҳо ва арзишҳо, ки аҳамияти ҳаёти умумииинсониро дар маҷмуъ ва алалхусус, шахсро тасдиқ мекунанд, муайян карда мешавад. Ин равияи умумиҷаҳонӣ на танҳо барои доираи маҳдуди одамон, балки барои тамоми инсонҳо аҳамияти муҳим дорад. Ин метавонад арзишҳои мушаҳҳас ва объектҳои моддӣ бошад, ки ҳастии инсон аз миқдори кофии он вобаста аст. Ё баръакс, аз ҳад зиёд будан ё тамоман набудани назорати расмӣ аз болои онҳо ба инсоният таҳдид мекунад.

Ҳар як кишвари дунё дар алоҳидагӣ қӯшиши ҳалли мушкилоти пешомадаро мекунад, аммо ҷаҳон ба як давраи буҳрони азими глобалий ворид шудааст, ки онро ҳеч ниҳод ва субъект наметавонад бе дарки табиати глобалии ҳатар ва бидуни фаъолияти дастаҷамъонаи тамоми сокинони сайёраи Замин бартараф созад. Танҳо тағиироти сифатӣ дар тамоми тафаккур ва рафтори инсон метавонад, ин ҳалқаи мушкилотро боз дорад. Ҳамин тавр, инсоният то кунун умедвор аст, ки ҳамеша бо мушкилоти глобалий хайрухуш ҳоҳад кард. Намояндаи “Клуби Рим” А. Печчей дар солҳои 70-уми асри гузашта ба як навъ “инқилоби инсонӣ” такя карда буд, ки ҳадафи он тамоми одамони сайёрапо бо биниши глобалий ошно кардан ва сафарбар кардани қувваҳои худ барои мубориза бо “зинда мондан” - и онҳо буд¹. Оё метавон чунин як утопияи таълимиро дар ҷаҳоне, ки дар он ҷо зиёда аз як миллиард нафар одамони бесавод ва гурусна ҳастанд, ба ҳисоб гирад, ки дар он ҷо сиёсатмадорон барои нигоҳ доштани қудрати худ машғуланд, олимонро гӯш намекунанд ва “омма” бо нигарониҳои худ банд ҳастанд?²

¹Ниг.: Клуби Рим як созмони байналмилалии ҷамъиятий (маркази таҳлилӣ) мебошад, ки онро саноатчии итолиёвӣ Аурелио Печчей (ки аввалин президенти он шудааст) таъсис додааст. Аз ибтидо Клуби Рим яке аз вазифаҳои асосии худ ҷалб кардани дикқати ҷомеаи ҷаҳонӣ ба мушкилоти глобалий тавассути гузоришҳои худ ҳисобида мешуд.

²Ниг.: Радугин, А.А. Философия курс лекций [Текст] / А.А. Радутин. - М.: Изд- во «Цент», 1996. С. 101.

Ҳамин тавр, мушкилоти глобалии замони мо мураккаб ва пецида аст, зеро онҳо бо масъалаҳои минтақавӣ ва миллӣ - давлатӣ саҳт иртибот доранд. Онҳо ба зиддиятҳои ҷаҳонӣ, ки ба пояҳои тамаддуни мусир таъсир мерасонанд, асос ёфтаанд. Афзоиши ин ихтилофҳо дар маҷмуъ ба як равандҳои ҳаробкунандае оварда мерасонад, ки мушкилоти нав ба навро эҷод меқунад. Ҳалли мушкилоти глобалий инчунин аз он вобаста аст, ки сатҳи идорақунии равандҳои глобалий аз ҷониби созмонҳои байналмилалӣ, оғоҳӣ ва маблағгузории онҳо аз ҷониби давлатҳои мустақил ҳанӯз паст аст. Стратегияи зиндамонии инсон, ки ба ҳалли мушкилоти глобалии замони мо асос ёфтааст, бояд одамонро ба марҳалаҳои нави рушди мутамаддин барорад.

Имрӯзҳо омӯзиши робитаи байни масъалаҳои экологӣ ва камбизоатӣ яке аз зухуроти муҳим ва ҷиддии ҷомеа мебошад. Ин ба он вобаста аст, ки:

- аввалан, мағҳуми васеи камбизоатӣ на танҳо ба даромад ё сатҳи истеъмоли шаҳс ё хонавода, балки ба масъалаҳои нобаробарӣ дар доҳили қишвар ё минтақа, инчунин ба як хонавода, соҳаи тандурустӣ, маориф ва дар маҷмуъ ҳифзи аҳолӣ даҳл дорад;

- дуюм, ҷанбаҳои камбизоатӣ ва муайянкунандаи он метавонад ба якчанд категорияҳо мувоғиқ бошанд, масалан, вазъи саломатӣ ба даромади мардум ва амнияти онҳо таъсир мерасонад. Аммо он нишондиҳандаҳои хоси экологии камбизоатиро муайян меқунад;

- сеюм, дарки васеи мағҳуми камбизоатӣ ва ҷузъҳои экологии он. Дар робита ба ин, бояд қайд кард, ки ҷенаки камбизоатӣ ҷанбаҳои зеринро дар бар мегирад: даромад аз талабот, ҳифзи саломатӣ, маълумот ва осебпазирӣ. Ин ҷанбаҳои камбизоатӣ бо муайянкунандаҳои муҳити зист алоқаманданд, муҳимтарини онҳо инҳоянд: миқдори заминаи захираҳои табииӣ; мавҷудияти захираҳои табииӣ; дастрасии об; сифати тозагии ҳаво; дастрасии бехатарии экологӣ; осебпазирии экология ва ғайра.

Таҳлили ҷанбаҳои дар боло зикршудаи камбизоатӣ ва муайянкунандай муҳити зист нишон медиҳанд, ки мушкилоти камбизоатӣ бо масъалаҳои экологии чомеа зич алоқаманд аст. Дар асоси он, муайян гардид, ки шароити муҳити зист ба вазъи саломатӣ, воситаҳои зиндагӣ ва ҳифзи камбизоатон таъсири назаррас дорад. Ҳангоми омӯзиши амиқи масъалаи ҳамbastagии мушкилоти экологӣ бо масъалаи камбизоатӣ, чунин ҳулоса намудан мумкин аст, ки тамоми мушкилоти экологӣ дар сатҳҳои гуногун ба ҳаёти инсон таъсири зиёди манғӣ расонида, боиси паст гардидани сатҳи некуаҳволии инсонҳо мегардад.

Оби тоза, ҳавои тоза ва шароити хуби беҳдошт на танҳо боиси коҳиш ёфтани сатҳи беморшавӣ миёни аҳолӣ мегардад, балки дар маҷмуъ, ба муҳити зист мусоидат мекунанд. Пеш аз ҳама, бояд тазаккур дод, ки аҳамияти идоракуни захираҳои маҳаллӣ аз ҷониби чомеа метавонад ҳам ба афзун намудани даромади аҳолии камбизоат ва ҳам хизматрасонӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист кӯмак расонад.

Таҷрибаи амалӣ, таҳлили сарчашмаҳо ва адабиёт тасдиқ мекунанд, ки мушкилиҳои робитаи байни масъалаҳои муҳити зист ва камбизоатӣ як раванди тӯлонӣ, баҳснок, муракқаб ва мантиқӣ мебошанд. Ҷанбаҳои мушаххаси ин мушкилот дар асарҳои олимони кишварҳои ҳориҷӣ ва Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯхта ва таҳлил карда шудаанд.¹

Дар асоси таҳқиқи таҷрибаи амалӣ, таҳлили омилҳои иҷтимоию сиёсӣ ва маводҳои мушаххас, ин олимон робитаи байни масъалаҳои

¹Ниг.: Алек Безансон. Бедствие века, коммунизм, нацизм и уникальность катастрофы [Текст] / Безансон А. - М.: «МИК», 2000; Бакнал, Дж. Окружающая среда [Текст] / Дж. Бакнал, К.Хемилтон, Н. Кишор, К. Краус, П. Пилай. – Вашингтон: Всемирный Банк, 2000; Новиков, Ю.В. Экология: Окружающая среда и человек [Текст] / Ю.В. Новиков. – М., 2005. – 736 с.; Клесон, М. Здоровье, питание и население [Текст] / М. Клесон, К. Грифин, Т. Джонсон, М. Мак Лелен, А. Сукот А. Уэгстафф, А. Язбек. – Вашингтон: Всемирный Банк, 2000; Румянцева, Е.Е. Стратегия преодоления бедности [Текст] / Е.Е. Румянцева. – Минск: Армита- Маркетинг, Менеджмент, 2001; Авчарова, Л. «Старые» и «новые» бедные и возможные пути сокращения бедности. В кн.: Уровень жизни населения: социально-экономический потенциал семьи [Текст] / Л. Авчарова. – Москва, 1996; Бутенко, А.П. От тоталитаризма к демократии [Текст] / А.П. Бутенко // Социально-политический журнал. 1996; Дустбаев, Ш.Д. Бедность и пути ее снижения [Текст] / Ш.Д. Дустбаев, Т.Х. Мирзоев, Х.У. Умаров Душанбе, 2000; Насриддинов Р. Масштаб бедности и ее распространение [Текст] / Р. Насриддинов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2002; Комилов, С.Д. Социальная политика и система социальной защиты населения [Текст] / С.Д. Комилов, М. Нурмаҳмадов // Таджикистан и современный мир. Душанбе, 2005;

экологӣ ва камбизоатиро таҳқиқ кардаанд. Онҳо далел меоваранд, ки имрӯз омилҳои экологӣ ба камбизоатӣ мустақиман таъсир мерасонанд.

Дар асоси таҳлили дар боло овардашуда, метавон гуфт, ки сатҳи саломатии аҳолӣ аз шароити муҳити зист вобатагии амиқ пайдо намудааст. Масалан, ифлосшавии ҳаво метавонад якбора ба сатҳи саломатии аҳолӣ таъсири чиддӣ расонида, бемориҳои диққи нафас, фишорбаландӣ, узвҳои босира ва ғайраҳоро ба вучуд биёрад. Бадшавии вазъи саломатӣ ҳам аз ҷиҳати иқтисодию иҷтимоӣ ва ҳам аз ҷиҳати ҷисмонию равонӣ ба ҳаёти инсон таъсири манғӣ расонида, боиси афзоиши сатҳи камбизоатӣ дар ҷомеа ва паст гардиданни иқтидори истеҳсолии давлат мегардад.

Бо назардошти иртиботи байни масъалаҳои муҳити зист ва камбизоатӣ, Е.Е. Румянцева қайд менамояд, ки “Таъсири ҳолати экологиро ба саломатии инсон метавон бо нишондодҳои зиёд ифода намуд ва аксарият ба он боваранд, ки он таъсири бузург дорад. Ифлосшавии муҳити зист - оби ифлос ва ҳавои ифлос яке аз сабабҳои бемориҳои роҳи нафас ва дарунравӣ мебошанд, ки дар навбати худ ду сабаби асосии марги кӯдакон аз оилаҳои камбизоатро ба вучуд меоранд. Шароити муҳити зист (оби мурда, ҷамъшавии партовҳои саҳти майшӣ) сабаби асосии интиқолу паҳншавии бемориҳо ба монанди вараҷа ва табларза мебошанд”.¹

Дар робита ба ин бояд қайд кард, ки “Тибқи маълумоти Созмони Умуничаҳонии Тандурустӣ, ҳамасола аз бемориҳои сироятёбанда 3,3 миллион нафар мемиранд ва 1,5 миллион нафар доимо аз сироятҳои кирм, ки дар натиҷаи таҷрибаҳои инсонӣ дар муҳити зист ва партовҳои саҳт ба амал меоянд, азият мекашанд. Тибқи арзёбии ин созмон, беш аз 3 миллиард одамон барои коркарди партовҳо имконият надоранд”.² Ин далел нишонаи возеҳи он аст, ки имрӯз зиёда аз 3 миллиард нафар

¹Ниг.: Румянцева, Е.Е. Стратегия преодоления бедности [Текст] / Е.Е. Румянцева. – Минск: Армита-Маркетинг, Менеджмент, 2001. – С. 141-142.

²Ниг.: Румянцева, Е.Е. Стратегия преодоления бедности [Текст] / Е.Е. Румянцева. – Минск: Армита-Маркетинг, Менеджмент, 2001. - С. 142.

аҳолии дунё аз бад гардидани муҳити зист дар пайи коркард нашудани партовҳо низ азият мекашанд.

Дар маҷмуъ, аз зербоби “Ҳамбастагии сиёсати экологӣ бо сиёсати иҷтимоии давлат” хулоса мебарорем, ки сиёсати экологӣ ҷузъи таркибии сиёсати иҷтимоӣ буда, ба ҳаёти иҷтимоӣ, маҳсусан, вазъи саломатӣ, некуаҳволӣ, сатҳи даромаднокӣ, ҳолати ҷисмонию равонӣ, синну сол ва ба тамоми паҳлӯҳои дигари ҳаёт таъсири бевоситаи ҳудро расонида, дар ин замина дар рушди иқтисодӣ ва тараққиёту пешрафти давлат низ нуфузи зиёд дорад.

Мушкилоти глобалии замони мо огоҳӣ аз дурнамои фоциабори инсоният дарак медиҳад. Тамоми мушкилоти экологӣ дар сатҳҳои гуногун ба ҳаёти инсон таъсири зиёди манғӣ расонида, боиси паст гардидани сатҳи некуаҳволии инсонҳо мегардад. Баракси ин, оби тоза, ҳавои тоза ва шароити ҳуби беҳдошт на танҳо ҷиҳати баланд гардидани сатҳи зиндагӣ ва коҳиш ёфтани беморшавӣ миёни аҳолӣ мегардад, балки дар маҷмуъ, ба муҳити зист мусоидат мекунад.

Дар шароити мусоир амалишавии ҷанбаҳои сиёсати иҷтимоӣ аз вазъи муҳити зист ва ҳолати экологӣ вобаста аст. Бад будани вазъи муҳити зист ва сиёсати ноустувори экологӣ метавонад мушкилотеро эҷод созад, ки на танҳо боиси амалий нагардидани имтиёзҳои иҷтимоӣ ва дар маҷмуъ, сиёсати иҷтимоӣ мегардад, балки мушкилоти наверо эҷод месозад, ки сарбории иловагии иҷтимоӣ дар назди давлат мегардад. Масалан, ифлос гардидани ҳолати ҳаво ва пайдоиши гарду ғубор ё баланд гардидани ҳарорат метавонад мушкилоти зиёдро дар таъмини саломатии аҳолӣ ба монанди фишорбаландӣ, бемориҳои қалб ва гайра ба миён орад. Аз ҷиҳати дигар бад гардидани сифати оби нӯшокӣ дар пайи тағийирёбии иқлими метавонад мушкилоти зиёди дигарро дар таъмини саломатии аҳолӣ ба вучуд орад. Ин ҳама ҳароҷоти иловагиро тақозо менамояд, ки роҳи боэътимоди ҳалли ин мушкилиҳо таҳия ва татбиқи сиёсати оқилонаи экологиро талаб менамояд.

Бо назардошти нүқтаҳои дар боло зикргардида, сиёсати экологӣ яке аз самтҳои асосии сиёсати иҷтимоии давлат буда, сатҳи зиндагӣ, саломатӣ, дарозумрӣ, некуаҳволӣ ва рушди иқтисодии чомеа ба он тавъам мебошад.

Ҳамин тавр, мушкилоти глобалии замони мо - огоҳӣ аз дурнамои фоҷиабори инсоният дар муқобили таҳдиҳи ядроӣ, гуруснагӣ ва фалокати экологӣ инсониятро водор мекунад, ки ба уфуқи арзишҳои маҳаллӣ, мушаххас, нисбӣ маҳдуд нашуда, ба ҷустуҷӯйи арзишҳои умунибашарӣ рӯ оранд. Ин раванд инсонро водор месозад, ки на танҳо дар бораи начот ёфтани ва ҳифзи худ андеша кунад, балки алоқамандӣ ва вобастагии худро бо дигарон бештар дарк кунад. Дар ин ҳолат бо нигоҳ доштани худшиносии инфириодӣ, инсоният мефаҳмад, ки ӯ на танҳо намояндаи авлод, қабила, чомеа, балки намояндаи тамоми насли башар аст. Ин доираи арзишҳои умуничаҳонӣ як зарурати таърихист, он дунёест ва танҳо ба иттиҳоди беруни одамон дар мубориза барои начот мусоидат мекунад.

БОБИ П. САМТҲОИ АСОСИИ СИЁСАТИ ЭКОЛОГИИ ДАВЛАТҲОИ ОСИЁИ МИЁНА

2.1. Таснифоти сиёсати миллии экологии давлатҳои Осиёи Миёна

Тавре қайд гардид дар пайи мушкилоти экологӣ мушкилиҳои зиёди иҷтимоӣ нуҳӯфтаанд, ки ба сатҳу сифати зиндагии аҳолӣ таъсири манғӣ мерасонанд ва монеаи ҷиддӣ дар роҳи таъмини рушди устувори давлат маҳсуб меёбанд. Вобаста ба ин, имрӯз аз роҳу воситаҳо ва ҷораҳои гуногун ҷиҳати ҳалли масоили экологӣ дар минтақа рӯйи кор гирифта мешавад. Маълум аст, ки барои бартарафсозии дилҳоҳ мушкилот ва ҳалли масъалаҳои гуногуни ҳаётӣ заминаҳои гуногун истифода карда мешаванд. Яке аз чунин заминаҳо қабули санадҳои меъёрию ҳуқуқии сатҳҳои гуногун мебошад. Дар минтақаи Осиёи Миёна дар баробари амалкарди санадҳои меъёрию ҳуқуқии минтақавии экологӣ, инчунин санадҳои зиёди меъёрию ҳуқуқии дохилидавлатӣ низ амал меқунанд, ки онҳо асоси сиёсати миллии экологии кишварҳои минтақаро ташкил менамоянд.

Тибқи маълумотҳо дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон то имрӯз тақрибан 80 санади меъёрию ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист қабул карда шудаанд. Дар Ҷумҳурии Қазоқистон бошад қариб 90 қонуну санадҳои меъёри – ҳуқуқии соҳаи ҳифзи муҳити зист ва экология қабул гардидааст, ки агар аз як ҷиҳат нишонаи заминаи устувори қонунгузории соҳаи экология бошад, аз ҷониби дигар нишонаи мубрамияти сиёсати экологӣ дар ин кишвар мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қонунҳо ва санадҳои меъёрию ҳуқуқии зерин соҳаи муҳити зист ва вазъи экологиро танзим менамоянд:

Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Кодекси ҷангали Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон;

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи табиат”;

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи сарватҳои зеризаминӣ”;

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи минтақаҳои табиии маҳсус ҳифзшаванд” ва ғайраҳо.

Дар Ҷумҳурии Туркманистон низ заминаҳои устувори меъёрию ҳуқуқии танзимкунандай фаъолият дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва экология мавҷуд аст ва онҳо асоси ташакқули сиёсати миллии экологии ин давлатро ташкил менамоянд:

Кодекси ҷангали Ҷумҳурии Туркманистон;

Кодекси санитарии Ҷумҳурии Туркманистон;

Қонуни Ҷумҳурии Туркманистон “Дар бораи ҳифзи табиат”;

Қонуни Ҷумҳурии Туркманистон “Дар бораи пурзӯр намудани масъулият барои ҳуқуқвайронкуниҳои экологӣ”;

Қонуни Ҷумҳурии Туркманистон “Дар бораи минтақаҳои давлатии табиии маҳсус ҳифзшаванд”;

Қонуни Ҷумҳурии Туркманистон “Дар бораи ҳифз ва истифодаи оқилонаи олами наботот”;

Қонуни Ҷумҳурии Туркманистон “Дар бораи ҳифз ва истифодаи оқилонаи олами ҳайвонот”;

Қонуни Ҷумҳурии Туркманистон “Дар бораи идоракуни шикор”.

Санадҳои меъёрию ҳуқуқии зикргардида, нишонаи мавҷудияти заминай муосири қонунгузорӣ дар соҳаи ҳифзи табиат ва муҳити зист дар минтақа мебошад. Аммо новобаста аз он, тавре мушоҳида мегардад, масоили экологии минтақа ҳам дар сатҳи миллию дохилидавлатӣ ва ҳам сатҳи минтақавӣ рӯ ба инкишоф дорад. Ин ҳолат инъикосгари дар рӯйи қоғаз боқӣ мондани талаботҳои қонунгузории кишварҳои минтақа дар соҳаи экология ва ҳифзи муҳити зист мебошад.

Барои далел сиёсати миллии экологии кишварҳои минтақаро бо заминаҳои қонунгузории соҳаи экология ва ҳолати воқеии экологии кишварҳои минтақа ба таври муқоисавӣ таҳлилу баррасӣ мекунем.

Тавре дар боло қайд намудем, сиёсати экологии кишварҳои Осиёи Миёна ба ҳам тавъям буда, аз мушкилоти ягонаи экологии миллӣ

сарчашма мегирад. Имрұз таҳияи сиёсати минтақавии экологій бе омұзиши сиёсати миллии экологии ҳар як кишвари минтақа дар алохидагій ва ба инобат гирифтани зарфиятхой хосай онҳо ғайриимкон мебошад. Бо назардошти ин, мо таҳлили мушкилихो ва сиёсати экологии ҳар як давлати минтақаро дар алохидагій зарур мешуморем. Имрұзхо давлатхой минтақа дар баробари доштани мушкилоти ягонаи минтақавии экологій, ҳамзамон дорой як қатор мушкилихой экологии дохиридавлатті низ мебошанд, ки аксари онҳоро аз замони шуравій ба мерос гирифтаанд. Ин мушкилоти экологій құзъи таркибии мушкилихой экологии ин давлатхоро ташкил дода, ба сатхи умумии онҳо таъсири зиёд дорад. Яке аз чунин давлатхо, ки аз замони шуравій як қатор мушкилоти мураккаби экологиро ба мерос гирифтааст, Қумхурии Қазоқистон мебошад.

Бо ворид шудан ба асри нав, Қумхурии Қазоқистон, мисли аксари давлатхо, ба мушкилоти қиддии экологій дучор гардид ва ҳоло ҳалли онҳо ба сатхи сиёсати давлатті бардошта шудааст. Дар барномаи ҳүччатии “Стратегия-2030” -и Қумхурии Қазоқистон “бектар намуданиғизо, мұхити тоза ва экология” яке аз самтхой афзалиятноки сиёсати ичтимоии ин давлат мебошад.¹ Мұвоғиқи рейтинги қағонии экологій, Қазоқистон дар минтақаҳои оғатхои табиӣ, ки дар он қо деградатсияи экологій ба ҳадди ниҳой расидааст, берун аз он хатари мустақим ба саломатии қисмоній ва генетикии ақолій, таркиби намудхой олами набототу ҳайвонот ва кам шудани захираҳои табиии барқароршаванда вүчуд дорад, дохил мебошад.

Озмоиши қарқын ядроі, ки дар тұлғи 40 сол дар майдони озмоиши атомии Семипалатинск гузаронида шудаанд, ба саломатии инсон ва мұхити зист зарари қуброннопазир расонида, боиси зиёд шудани беморій ва марг гардиданд. Тамоми қаламрави Семипалатинск ва минтақаҳои

¹Ниг.: «Казахстан-2030» — программа развития Казахстана до 2030 года, впервые озвученная в Послании Президента страны народу Казахстана в 1997 году.

ҳамшахрии вилоятҳои Павлодар, Қазоқистони Шарқӣ ва Қарағанда ба сифати минтақаи оғатҳои экологӣ эътироф карда шудаанд.

Оқибатҳои дарозмуддати озмоишҳои ҳастай, ки аз насл ба насл мегузаранд, торафт бадтар шуда истодаанд. Дар айни замон, барои барқарор кардани захираҳои ҳаётан муҳим қӯшишҳои зиёд ба харҷ дода мешаванд. Дар аксар минтақаҳои Ҷумҳурии Қазоқистон вазъияти экологӣ на танҳо номусоид, балки нигаронқунанда аст. Манбаъҳои асосии ифлос кардани муҳити атроф ва таназзули системаҳои табиӣ дар Қазоқистон инҳо маҳсуб меёбанд: саноат, кишоварзӣ, нақлиёти автомобилий ва дигар омилҳои антропогенӣ. Аз ҳама ҷузъҳои таркибии биосфера ва муҳити зист, атмосфера ҳассостарин аст, на танҳо газҳо, балки ифлоскунандаҳои моеъ низ ба атмосфера дохил мешаванд.

Инсон кайҳо боз ба муҳити атроф таъсир кардааст. Дар натиҷаи фаъолияти гуногунчанбаи бисёрасраи инсонӣ дар қабати болои хок, растаниҳо, муҳити ҳаво, об ва олами ҳайвонот таъсири манғӣ расонидааст. Одам захираҳои табиии барқарорнашавандаро аз байн мебарад ва истеҳсоли ин унсурҳоро, ки метавонистанд таҷдид шаванд, зери хатар мегузорад. Вай муҳити табиатро, ки аз мавҷудияти ҷисмонӣ ва рӯҳии ў вобаста аст, ҳамчун падидай биологӣ ва иҷтимоӣ иваз мекунад. Ифлосшавии муҳити зист шадидтар ва ташвишовар аст. Экология илми табиӣ ва гуманитарӣ мебошад. Ҳамчун илми табиӣ, наметавонад инсонро истисно кунад, аммо ҳамчун илми инсонӣ наметавонад аз табиат ҷудо шавад. Дар барномаҳои иҷтимоию иқтисодии кишварҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққӣ мушкилиҳои экологӣ ва идоракуни табиӣ мавқеи муҳим доранд.

Ҷумҳурии Қазоқистон аз ин ҷиҳат истисно нест. Муносибати дағалона ба табиат ва муҳити зист дар ин кишвар низ дар замони Иттиҳоди Шуравӣ рост омада, солҳои 70-90-уми асли гузашта, он ба нуқтаи шаддидтарин расида, бухрони экологиро ба вучуд меорад.

Имрӯзҳо, минтақаҳои баҳри Арал ва озмоишгоҳи Семипалатинск ҳамчунон минтақаҳои оғатҳои экологӣ дар Ҷумҳурии Қазоқистон

мебошанд, ки дар он чо системаҳои табиии экологӣ хароб шуда, олами наботот ва ҳайвонот таназзул ёфтааст ва бо сабаби шароити номусоиди муҳити зист ба саломатии аҳолии минтақаҳои зикргардида, ҳамасола таъсири зиёди манғӣ мерасад. Дар ҳудуди Семипалатинск 85 нуқтаи аҳолинишин бо тақрибан 72 ҳазор аҳолӣ ҷойгир мебошад. Бо сабаби вазъи ногувори экологӣ сатҳи баланди гирифткоршавӣ ба бемориҳои системаи гардиши хун ва фавт, нуқсонҳо дар байни навзодон ва пиршавии бармаҳали аҳолӣ дар ин минтақа ба қайд гирифта шудааст. Минтақаи баҳри Арал низ дар чунин вазъи ногувори экологӣ қарор дошта, дар он 178 шаҳраки аҳолинишин бо зиёда аз 186 ҳазор аҳолӣ ҷойгир мебошад. Бо сабаби таъсири манғии ҳолати бади экологӣ ба саломатии аҳолӣ дар ин минтақа низ сатҳи баланди бемориҳои меъдаву рӯда, камхунӣ, хусусан, дар байни занон ва кӯдакон, фавти кӯдакон ва нуқсонҳои модарзод мушоҳида мешавад.¹

Илова ба оғатҳои эҳтимолии техногенӣ, бо сабаби ҷойгиршавии ҷуғрофӣ, хусусиятҳои иқлими ҳолати табиӣ, Ҷумҳурии Қазоқистонро оғатҳои дигари табиӣ ба монанди хушксолиҳои тӯлонӣ, тӯфони барғӣ ва хокӣ низ таҳдид мекунанд. Ин оғатҳои табиӣ, асосан, хоси минтақаҳои қисми Миёна ва шимолу шарқии Қазоқистон мебошад. Қисми шимолу шарқии ин кишварро бошад, обхезии зиёд ва заминчунбӣ бештар таҳдид мекунад. Ҳамзамон мушкилиҳои азими экологии сатҳи ҷаҳонӣ низ ба ҳолати экологии Қазоқистон таъсири зиёди манғӣ дошта, оғатҳои муҳталифи табииро ба вучуд меорад. Мушкилоти гармшавии иқлими метавонад дар Қазоқистон мушкилоти мураккаби экологӣ ба монанди обшавии пиряҳҳо, баландшавии сатҳи оби уқёнусҳо, баландшавии бошиддати биёбоншавии заминҳо ва хушксолиҳои тӯлониро ба вучуд биёрад. Дар ин ҳолат минтақаҳои наздикӯҳии ҷануби Қазоқистон, ки сераҳолитарин маҳсуб меёбанд, зери хатари ҷиддии сел ва маркази кишвар бошад, зери хатари хушксолии тӯлонӣ қарор

¹Ниг.: Экологические проблемы Казахстана на современном этапе [электронный ресурс]. – URL: <https://www.inform.kz/ru> (Санаи муроziat: 18.10.2018).

мегирад. Дар ин самт зарфияти Қазоқистон дар он ифода меёбад, ки дар баробари таъсири масоили экологии глобалӣ ин кишварро хатари таназзули экосистемаҳо низ таҳдид мекунад.

Тибқи рейтинги ҷаҳонии экологӣ Қазоқистон ба минтақаи ҳатарноки экологӣ ворид гардидааст, ки дар он бадшавии ҳолати экологӣ ба сатҳи олии худ расида, таҳдид ба саломатии ҷисмонӣ ва генетикии аҳолӣ, гуногуни биологияни ботаникӣ ва нестшавии сарватҳои табиии барқарорнашаванда ба мушоҳида мерасад. Ин ҳолат тақозо менамояд, ки сиёсати густурдаи миллии экологӣ бо инобати ҷанбаҳои минтақавии масоили экологӣ таҳия ва дар сатҳи баланд татбиқ карда шавад.

Яке аз мушкилоти мубрами экологӣ дар марҳилаи кунунӣ вазъи захираҳои об дар Ҷумҳурии Қазоқистон мебошад. Дастрасӣ ва ҳолати захираҳои об омили муҳиммest, ки ба рушди иқтисодии кишвар таъсири ҳалкунанда мерасонад. Дар айни замон, ҳолати умумӣ ва сифати захираҳои об дар Ҷумҳурии Қазоқистон ба таври назаррас бад шуда истодааст ва ифлосшавии шадиди онҳо метавонад ба муҳити зист таъсири ҳаробиовар расонад. Дар зери таъсири фаъолияти иқтисодӣ, режими гидрохимиявӣ, санитарии гидробиологии тақрибан ҳамаи дарёҳои Қазоқистон ба таври назаррас тағиیر ёфт. Агар ба назар гирем, ки Қазоқистон бо захираҳои оби тоза кам таъмин аст, пас ин боиси нигаронии ҷиддӣ мегардад.

Дар айни замон, бояд диққати ҷиддӣ ба вазъи захираҳои асосии оби Қазоқистон, дарёҳои Сирдарё, Иртиш, Илӣ, мушкилоти баҳрҳои Арал, Каспий, кӯлҳои Балхаш ва Зайсан нигаронида шавад. Муҳимтарин мушкилоти экологӣ дар ин минтақа ифлосшавии обҳои рӯизаминиӣ ва сатҳи пасти об дар резишгоҳҳои дарёҳои фаромарзии кишварҳои ҳамсоя Қирғизистон, Ӯзбекистон ва Чин мебошанд.

Мушкилоти шадиди экологии Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон афзоиши доимии истифодаи оби дарёи Сирдарё дар Ӯзбекистон мебошад. Коҳиҷа додани истифодаи ғайриоқилонаи об дар

Ўзбекистон имкон медиҳад, ки як қатор мушкилоти иҷтимоију иқтисодӣ ва экологӣ, аз қабили таназзули олами наботот ва ҳайвонот, афзоиши бемориҳо миёни аҳолӣ, ки бо системаи нафаскашӣ алоқаманданд, ҳал гарданд, ҳамзамон миқдори бештари об то баҳри Арал расад.

Мушкилоти минтақаи Каспийи Қазоқистон инчунин як қисми мушкилоти умдаи баҳши Каспий мебошад. Барои ҳалли онҳо тадбирҳои муосир оид ба истифодаи мутавозини захираҳои биологӣ ва ашёи хоми карбогидрид заруранд. Қазоқистон яке аз 5 қисми мушкилоти байналмилалии экологии Каспий мебошад. Ҳадафи ин барномаи дарозмуддат барқарорсозӣ ва ҳифзи системаи ҳассоси экологии Каспий мебошад. Мавқеи фаъоли Ҷумҳурии Қазоқистон дар таъини масъулият дар назди Қазоқистон барои фаъолияти кумита инъикос мешавад.

Таҳдидҳои нисбатан васеи мавҷуда ба амнияти экологӣ тақозои қатъӣ ба механизми ягонаи системаи тадбирҳои миллӣ, минтақавӣ ва дар оянда ҷаҳонии глобалиро, ки ба саривақт ошкор, пешгирий ва саркӯб кардани таҳдидҳои экологӣ равона шудаанд, тақозо мекунад.

Аммо бо вучуди пешрафтҳо дар самти такмили сиёсати экологӣ, ба ин дастовард тамоюлҳои ҷории истеҳсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ муқобилият мекунанд. Ҳаҷми захираҳои табиии истифодашаванда мунтаззам меафзояд, ҳарҷӣ бештар моддаҳои ифлоскунанда истеҳсол карда мешаванд. Ин номувоғиқии модели муосири рушди ҷомеаро ошкор месозад - зарурати рушди саноатӣ ва иқтисодӣ аксар вақт бо талаботи муҳити атроф муҳолифат мекунад, шароити амнияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар на ҳамеша ба шароити амнияти экологӣ мувоғиқат мекунад.

Тавре ки таърихи ҷаҳонӣ нишон дод, мушкилоти ҳалношудаи экологӣ ва сатҳи пасти таъмини амнияти экологӣ сабаби мунокишаҳои ҷиддии сиёсӣ, иҷтимоӣ ва мусаллаҳона шудаанд. Дар айни замон, минтақаҳои эҳтимолии байни Қазоқистон, Ўзбакистон ва Қирғизистон дар робита ба захираҳои маҳдуди об мавҷуданд. Гайр аз он, минтақаи Каспий инчунин нигарониҳоро ба миён меорад, ки оғати техногенији

экологӣ бо айби ҳар яке аз панҷ давлати Каспий метавонад боиси низои чиддии байнидавлатӣ гардад.

Секторҳои амниятии дар боло барои Қазоқистон пешниҳодшуда нишон доданд, ки дар ин минтақа кадом манбаъҳои таҳдидҳои анъанавӣ ва ғайрианъанавӣ вучуд дошта метавонанд ва омилҳои беруна ва дохилии кишвар ба ин чӣ гуна таъсир мерасонанд.

Дар маҷмуъ хулоса намудан мумкин аст, ки масоили умдаи миллии экологии Ҷумҳурии Қазоқистон, асосан, ҳарактери минтақавӣ доранд ва аз ҳар ҷиҳат ба фазои минтақавии экологӣ таъсири бевосита мерасонанд.

Дар баробари Ҷумҳурии Қазоқистон Ҷумҳурии Ӯзбекистон низ дорои мушкилотҳои миллии экологияе мебошад, ки фазои маъмурии ин кишварро убур намуда, ба фазои минтақавии экологӣ таъсиргузор мебошанд.

Вазъи экологии Ҷумҳурии Ӯзбекистон бениҳоят нигаронкунанда аст. Дар ҳифзи муҳити табиӣ ва ҳалли мушкилоти экологӣ сатҳи фарҳанги экологии тамоми ҷомеа нақши муҳим мебозад. Барои ташаккул ва рушди фарҳанги экологӣ дар байни аҳолӣ, бояд методологияи маҳсуси таълими экологӣ эҷод карда шавад, ки дар асоси он одамон амалҳои худро нисбат ба табиат назорат карда тавонанд ва фарҳанги экологии худро ташаккул диҳанд. Дар шароити кунунӣ рушди устувори иқтисодии Ҷумҳурии Ӯзбекистон аз ҳалли масоили экологӣ вобаста аст. Рушди босуръати истихроҷ ва истифодаи номуназзами захираҳои табиӣ ба монанди нафт, газ, металлҳои ранга ва нодир дар минтақаҳои гуногуни ин кишвар боиси таназзули захираҳои замин ва об, инчунин ифлосшавии ҳаво гардидаанд.

Имрӯз вазъи экологии бисёр минтақаҳои Ҷумҳурии Ӯзбекистон нигаронкунанда ва ташвишовар мебошад. Маҳсусан, вилояти Тошканд бо сабабу омилҳои гуногун ҳолати мӯътадили экологии худро аз даст дода, як қатор мушкилиҳои экологии чиддӣ ба ҳаёт ва фаъолияти ҳамарӯзаи аҳолӣ монеаҳо эҷод мекунанд. Аз партовҳои саноатии корхонаи кӯҳӣ-металлургии Олмалик, ки дар таркибашон моддаҳои

химиявии селен, кадмий, фосфатҳо доранд ба ҳолати экологии ин минтақа таъсири зиёди манғӣ расонидаанд. Кони ангишти Ангрен, ки дар ин минтақа чойгир аст муҳити атрофро бо металлҳои вазнин (Cu, Pb, Zn, Fe, Ni) олуда намудааст. Сарчашмаи дигари ифлосшавии экологӣ дар ин минтақа кони металлҳои рангаи Олмалик мебошад. Дар ин баробар дар масофаи начандон дуртар аз Янгибод дар ҳаҷми ниҳоят қалон зиёда аз 500 ҳазор метри мукааб партовҳои радиоактивӣ мавҷуд мебошанд, ки шиддатнокии радиатсияи он аз 60 то 1500 гамма мкР/соатро ташкил менамояд.¹ Ҳолати мазкур дар минтақаҳои Красногорск, Навоӣ ва Зафаробод низ ҳамингуна мебошад.

Тибқи гузоришҳои миллӣ доир ба вазъи муҳити зист дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон дарҷ гардидааст, ки истихроҳи бенизом ва барзиёди маъдан, уран ва тилло боиси ифлосшавии обҳои зеризамини маҳаллӣ дар шаҳрҳои Фиждуон, Зафаробод ва дигар ноҳияҳои наздик ба онҳо гардидааст. Дар ин минтақа сатҳи минерализатсияи оби нӯшокӣ ба 10-11 г/л расидааст.² Ҳолати мазкур ба афзоиши бемориҳои саратон ва эндокринологӣ дар байни аҳолӣ оварда расонидааст. Дар минтақаи Навоӣ ҳамзамон сатҳи баланди радиатсия ва афзоиши минерализатсияи обҳои зеризамини бо афзоиши концентратсияи ионҳои SO₄, хлор, оҳан, селен ва марган ба қайд гирифта шудааст, ки ҳолати мазкур бисёр нигаронкунанда мебошад.

Дар минтақаи Учқудук анбори тавозуни уран иборат аз 3 миллион тонна мавҷуд мебошад, ки таъсири радиатсионии он ба 10-400 мкР / соат баробар мебошад.³ Ин ҳолат зиндагии осудай мардумро дар минтақаи мазкур ҳалалдор соҳта, мушкилоти бартарафнашавандай иҷтимоиро ба вучуд овардааст.

¹Ниг.: Мухаббатов, Х.М. Вода и связанные с нею стихийных бедствия в Таджикистане. В книге «Изменение климата и таяние ледников и ее влияние на водные ресурсы Центральной Азии» [Текст] / Х.М. Мухаббатов. – Худжанд, 2018. С. 68.

²Ниг.: Салоҳитдинов, А. Проблемаҳои таъминоти оби нӯшокӣ ва экология [Матн] / А. Салоҳитдинов, Р. Ишонқулов. – Тошкент, 2002. С. 94.

³Ниг.: Мухаббатов, Х.М. Вода и связанные с нею стихийных бедствия в Таджикистане. В книге «Изменение климата и таяние ледников и ее влияние на водные ресурсы Центральной Азии» [Текст] / Х.М. Мухаббатов. – Худжанд, 2018. С. 78.

Мушкилоти ба ин монанд дар вилояти Қашқадарё низ мавчуд буда, ҳалли саривақтис онҳо андешидани тадбирҳои ҷиддӣ ва ҷавобгӯ ба шароити мусирро тақозо менамояд.

Ба таври интенсивӣ аз худ кардани конҳои газ ва нафт дар ин вилоят боиси он гардидааст, ки масоҳати зиёди заминҳо корношоям гардида, аз гардиши кишоварзӣ боз мондаанд. Чунин ҳолат муҳити зисти вилоятро ба кулли тағиیر дода, табиати пластикиро ба вучуд овардааст.

Яке аз мушкилоти ҷиддитарини ҳам экологӣ ва ҳам иҷтимоию иқтисодии ин вилоят таъмини нокифояи аҳолӣ бо оби тозаи нӯшокӣ мебошад. Маълумот доир ба фенолҳо ва маҳсулоти нефтӣ, ифлосшавии обҳои зеризаминии ин минтақа мавҷуданд. Тибқи маълумоти мавҷуда сатҳи шӯршавии оби дарёи Қашқадарё то 1220 мг /л. расида, меъёри газ 1,2 маротиба дар он зиёд буда, маҳсулоти нафтӣ дар он ба 0,41 мг /л. мерасад. Ин ҳолат таъсири зиёди манғӣ дошта, мушкилоти зиёди иҷтимоиро дар пай дорад.¹

Дар вилояти Бухоро низ яке аз масъалаҳои муҳимми экологӣ ва ҳам иҷтимоию иқтисодӣ, норасоӣ ва ифлосшавии захираҳои об мебошад. Илова бар ин, дар ин минтақа олудашавии хок бо маҳсулоти нафтӣ, сатҳи баланди минерализатсияи об, миқдори зиёди партовҳо, зиёд гардидани заҳрхимиқатҳо дар майдонҳои кишоварзӣ дар ҳолати инкишофёбӣ қарор доранд, ки пайомадҳои мураккаб ва ногуори кишоварзиро дар пай доранд.

Норасоии оби тозаи нӯшокӣ вилояти Самарқандро низ таҳдид менамояд. Дар ин вилоят миқдори партовҳо дар дарёи Зарафшон зиёд ба мушоҳида расида, миқдори сурб, рӯҳ, нитратҳо, пеститсидҳо дар об ва хок аз меъёри муқаррарӣ 4-6 маротиба зиёд мебошад.

Мураккабтарин мушкилиҳои муҳити зист ва ҳаёти аҳолӣ дар вилояти Ҷиззах ин нокифоя будани миқдори оби тозаи нӯшокӣ, ботлоқшавӣ, таназзули замин, ифлосшавии хок бо нитратҳо ва

¹Ниг.: Ҷабборова, С. Мо партовҳои нафтро коркард мекунем [Матн] / С. Ҷабборова // Правда Востока, 2003. - №214. С. 23.

пестисидҳо мебошад. Норасои оби тозаи нӯшокӣ ба сатҳу сифати зиндагии аҳолии ин вилоят, ки асосан, аз обҳои рӯдҳо ва обҳои рӯйизамини ғардидааст.

Сокинони минтақаи Бахмали Ҷиззах аз норасои оби тозаи нӯшокӣ танқисии ҷиддӣ мекашанд, ки ин мушкилот ба сатҳу сифати зиндагии аҳолии ин минтақа таъсири манғии зиёд расонидааст.¹

Тибқи маълумоти мавҷуда дар ноҳияи Фориш дар майдони панҷ гектар партовҳои пеститсидҳои заҳрнок ва кимиёвӣ мавҷуд мебошанд, ки хатари ҷиддии экологиро дар пай доранд ва ба муҳити зист, маҳсусан, ба саломатии аҳолии минтақа таъсири манғии зиёд дорад.

Вобаста ба мушкилоти мураккабтарини экологӣ водии Фарғона, маҳсусан, вилоятҳои Андиҷон, Наманғон ва Фарғона бештар осебазир гардидаанд. Ин минтақа аз рӯйи нишондодҳои мушкилоти экологӣ мавқеи пешсафро ишғол менамояд. Ин минтақа аз ҳисоби захира, истиҳроҷ ва коркарди нафту газ яке аз ҷойҳои аввалро дар кишвар ишғол менамояд. Аммо бо сабаби фарсадаю кӯхна будани инфрасоҳтори соҳа ва дар ин замана ба вучуд омадани партовҳои зиёд ба ифлосшавии бошиддати муҳити зист ва ҳавои атмосфера таъсири манғӣ расонидааст.

Дар пайи фаъолияти бенизом ва бо технологияи кӯхна кор кардани корхонаҳои калони саноатӣ ба монанди корхонаи суперфосфати Қўқанд ва корхонаи “УзОлмосОлтин”, мушкилиҳои зиёди экологӣ ба вучуд омадаанд.²

Мушкилоти дигари то ҳанӯз ҳалнашудаи Ҷумҳурии Ӯзбекистон, ки ба бадшавии ҳолати муҳити зист таъсири худро расонида истодааст, ин истифодаи бардавоми роҳу усулҳои кӯхнашуда ва аз замони шуравӣ боқимондаи кишоварзӣ, маҳсусан, обёрии заминҳои кишт мебошад. Ин

¹Ниг.: Духовного, В.А. Интегрированное управление водными ресурсами: От теории к реальной практике. Опыт Центральной Азии [Текст] / В.А. Духовного, В.И. Соколова, Х. Мантратилаке. – Ташкент: НИЦ МКВК, 2008. С. 146.

²Ниг.: Ҷабборова, С. Мо партовҳои нафтро коркард мекунем [Матн] / С. Ҷабборова // Правда Востока, 2003. - №214. С. 24.

масъала дар соҳаи пахтакории ин кишвар бисёр ташвишовар боқӣ мемонад. Системаи обёрии соҳаи кишоварзӣ, маҳсусан, дар самти пахтапарварӣ ва шоликорӣ аз замони шуравӣ боқӣ монда, навсозӣ ва бо технологияҳои каммасрафи обӣ таъмин нагардидааст. Истифодаи гайриоқилонаи захираҳои об ва аз меъёр зиёд ҷорӣ гардидани об дар майдонҳои кишт аз як ҷиҳат боиси шӯсташавии қабати ҳосилдехи хок, шӯршавии заминҳои корам ва ботлоқшавӣ оварда расонад, аз ҷиҳати дигар ҷорӣ нагардидаст об ба баҳри Арал мегардад.

Мушкилоти дигари экологии Ҷумҳурии Ӯзбекистон, ки мушкилиҳои тамоми кишварҳои минтақа низ мебошад, ин масъалаи хушкшавии баҳри Арал аст. Барои ҳалли мушкилоти баҳри Арал Ҷумҳурии Ӯзбекистон аз ҳар кишвари дигари минтақа дида масъулияти бештар дорад, чунки ин кишвар дар минтақа аз ҳама бештар дида захираҳои оби минтақа, маҳсусан, миқдори азими оби дарёҳои фаромарзиро истифода менамояд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки дар сурати сари вақт бартараф нагардидаст масоили экологӣ ва маҳсусан, масоили экологии аҳамияти минтақавию ҷаҳонидошта, боиси ба вучуд омадани мушкилоти дигар гардида, масъала пешидаю мураккаб мегардад. Мушкилоти экологӣ ҳусусияти иқтисодио иҷтимоӣ ва сиёсӣ дошта, он метавонад ба мушкилоти иқтисодӣ ва ё иҷтимоию сиёсӣ табдил ёбад. Масалан, мушкилоти баҳри Арал имрӯз аз марзҳои экологӣ берун баромада, ба масъалаи баррасиshawандai доираҳои олии сиёсӣ ва иқтисодӣ табдил ёфтааст ва ба он на танҳо ҳамчун мушкилоти экологӣ ва муҳити зист, балки ҳамчун масъалаи таъмини амнияти минтақавӣ, устувор нигоҳ доштани муносибатҳои байнидавлатии минтақавӣ ва ҳифзи манфиатҳои миллии ҳар як субъекти минтақа назар мекунанд.

Дар маҷмуъ, масоили миллии экологии Ҷумҳурии Ӯзбекистон нисбат ба ҳар кишвари дигари минтақа мураккабтару пешидатар аст. Рушди босуръати демографӣ, таназзули заминҳои кишоварзӣ, кӯҳнаю фарсада будани қисми аксари пойгоҳҳои обёриӣ ва вобастагии он аз

захираҳои оби кишварҳои болооб (Тоҷикистон ва Қирғизистон) онро аз ҷиҳати экологӣ осебпазир гардонидааст.

Тибқи маълумоти мавҷуда, имрӯз дар водии Фарғонаи Ҷумҳурии Ӯзбекистон зичи аҳолӣ нисбатан баланд буда, ба 1 километри квадратӣ ба ҳисоби миёна 500 – 600 нафар рост меояд¹, ки ин баробар бо зичи аҳолӣ дар кишварҳои ба мисли Ҷумҳурии Ҳалқии Ҳитой, Ҳиндустон ва Бангладеш мебошад.

Бо назардошти мушкилоти бавучудомада, дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон “Нақшаи миллии ҷорабинҳо оид ба ҳифзи табииати Ҷумҳурии Ӯзбекистон”² қабул гардидааст, ки тибқи он самтҳои афзалиятноки сиёсати экологии ин кишвар ба таври зайл муайян карда шудаанд:

1. Фароҳам овардани шароити мусоиди зист барои аҳолӣ;
2. Истифодаи оқилона ва идоракунии захираҳои табиӣ;
3. Ҳифзи гуногуни биологӣ дар қаламрави Ӯзбекистон.

Татбиқи нақшаи ҷорабинҳои пешбинишуда, танҳо дар сурате имконпазир аст, ки шабакаи истгоҳҳои назоратии кишвар, ки ба шабакаи ягонаи истгоҳҳои Осиёи Миёна дохил карда шудаанд, назорати доимии сатҳи ифлосшавии об, хок, ҳаво инчунин пешниҳоди далелҳо дар бораи тағйирёбии ҷанбаҳои муҳталифи муҳити зистро ба таври доимӣ ва дақиқ манзур намояд ва хатарҳои экологӣ пешгирий карда шаванд.

Зарур аст, ки фазои иттилоотӣ бо мубодилаи маълумот байнин иштирокчиён ва истифодабарандагони системаи мониторинги муҳити зист дар минтақа тақвият бахшида шавад.

Нақшаи мазкур иттилоотонии саривактии аҳолиро доир ба масоили экологӣ ва таъмини иштироки фаъолонаи ҷомеаи шаҳрвандӣ дар ҳалли мушкилоти муҳити зист, ҳамзамон назорати ҷамъиятий аз болои сарфи

¹Ниг.: Духовного В.А. Интегрированное управление водными ресурсами: От теории к реальной практике. Опыт Центральной Азии [Текст] / В.А. Духовного, В.И. Соколова, Х. Мантирилаке. – Ташкент: НИЦ МКВК, 2008. С. 125.

²Ниг.: Национальный план действий по охране окружающей среды [Текст] / Ташкент, Госкомприроды, 1998. С. 47.

маблағҳои барои беҳсозии муҳити зист ҷудошуда самтҳои афзалиятнок муайян кардааст.

Дар қатори дигар кишварҳои минтақа, Ҷумҳурии Туркманистон низ дорои як қатор мушкилоти миллии экологӣ ва миллии экологии аҳамияти минтақавидошта мебошад. Мушкилоти ҷиддитарини экологии ин кишвар биёбоншавӣ, аз гардиши кишоварзӣ баромадани заминҳои кишоварзӣ, норасоии оби тозаи нӯшокӣ ва полезӣ, тағйирёбии ҳарорати ҳаво ва иқлими масоили экологии вобаста ба баҳри Арал мебошанд.

Мушкилоти зикргардидаи экологӣ дар Ҷумҳурии Туркманистон ба сатҳ ва сифати зиндагии аҳолӣ таъсири зиёди манфӣ расонида, монеаи ҷиддӣ дар роҳи рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсии давлат гардидааст.

Мушкилоти экологияе, ки дар пайи истифодаи ғайриоқилонаи захираҳои оби минтақавӣ ба вуҷуд омадаанд, Ҷумҳурии Туркманистонро бештар азият медиҳанд. Ин масъала ба олами наботот ва ҳайвоноти он таъсири манфӣ расонида, ба шароити зиндагии одамони зиёде, ки дар ҳавзаи баҳри Арал зиндагӣ мекунанд, таъсир расонидааст. Дар робита ба ин, имрӯз барои Ҷумҳурии Туркманистон муҳимтарин вазифа коҳиш додани таъсири манфии баҳри Арал ба муҳити зист ва саломатии аҳолии он мебошад.

Дар ин росто, Ҷумҳурии Туркманистон ташаббусҳои зиёдеро ҳам дар сатҳи минтақавӣ ва ҳам байналмилалӣ анҷом додааст. Махсусан, дар давраи солҳои 2017 – 2019 раёсати Ҳазинаи байналмилалии начоти Аралро ба уҳда доштан бо мақсади муҳокимаи қадамҳои амалӣ барои татбиқи ҳадафҳо ҷиҳати коҳиш додани масоили экологии баҳри Арал, иштироки фаъолонаи намояндагони Барномаи Рушди СММ, Маркази минтақавии СММ оид ба дипломатияи пешгирикунанда барои Осиёи Миёна, Бонки Ҷаҳонӣ, Ҷамъияти Олмон барои ҳамкории байналмилалӣ (GIZ), Агентии Швейцария оид ба рушд ва ҳамкорӣ таъмин карда шудаанд. Ҷалби ниҳодҳои ҷаҳонӣ ҷиҳати дарёфти роҳи ҳалли масоили экологии минтақа, ки дар ин давра бо ташабbusi ҷониби Туркманистон

сурат гирифт, тавонист диққати чомеаи ҷаҳониро ба масоили экологӣ ва ҳифзи муҳити зист бештар гардонад.

Масъалаи хушкшавии баҳри Арал барои Ҷумҳурии Туркманистон мушкилоти экологии асосӣ ба ҳисоб меравад. Нисбат ба дигар кишварҳои минтақаи Осиёи Миёна ин мушкилот Ҷумҳурии Туркманистонро бештар таҳдид менамояд ва оқибатҳои ногувори иқтисодию иҷтимоиро ба миён овардааст.

Бо назардошти ин, масъалаи баҳри Арал яке аз самтҳои асосии сиёсати экологии Ҷумҳурии Туркманистонро ҳам дар сатҳи миллӣ ва ҳам минтақавию байналмилалӣ ташкил менамояд. Бо мақсади дастёбӣ ба ҳадафҳои гузошташуда, Ҷумҳурии Туркманистон дар давраи раисии худ дар Ҳазинаи байналмилалии начоти Арал солҳои 2017 – 2018 ҷаласаҳои Раёсати Фонд, Комиссияи байнидавлатии он оид ба ҳамоҳангсозии об ва Комиссияи байнидавлатии рушди устуворро баргузор намуд. 5-уми июни соли 2017 дар шаҳри Ашқобод Форуми серӯзаи байналмилалии экологии Осиёи Миёна таҳти шиори “Ташаббуси ҳамкорӣ дар соҳаи муҳити зист ва рушди устувор дар Осиёи Миёна” баргузор карда шуд.¹ Мавзуи форум «Тағйирёбии иқлими ва ҳамкорӣ дар соҳаи об дар шароити рушди устувор дар Осиёи Миёна» буд, ки ҳадафи асосӣ мусоидат ба таҳқими муколамаи байни мақомоти давлатӣ, ҷомеаи байналмилалии рушд, донишгоҳҳо, ҷомеаи шаҳрвандӣ ва сохторҳои тиҷории кишварҳои Осиёи Миёна оид ба масъалаҳои экологӣ ва якҷоя ташаккул додани биниши стратегияи рушди устувор барои минтақа мебошад.

Ҷумҳурии Туркманистон раёсати Ҳазинаи байналмилалии начоти Аралро дар асоси Консепсияи маҳсус таҳияшуда, ки ба такмил ва баланд бардоштани самаранокии Ҳазина, таҳқими шарикии созандай кишварҳои ҳавзаи баҳри Арал бо мақсади оянда равона шудааст, гузаронида, муносибати ҷиддитаринро ба ичрои ин рисолати муҳим

¹Ниг.: ФБЭОМ аз ҷониби ҳукуматҳои панҷ кишвари Осиёи Миёна, яъне Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркманистон, Ӯзбекистон, инчунин Иттиҳоди Аврупо ва БРСММ тибқи қарор Конғронси IV-уми умуниевропой соли 1998 дар Орхуси Дания таъсис дода шудааст.

нишон дод. Мубрамияти масъалаҳои баҳри Арал марзҳои Осиёи Миёнаро убур намуда, ба мушкилоти байналмилалӣ табдил ёфтааст. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои фаъолияти экологии Ҷумхурии Туркманистон ба мустаҳкам намудани заминаҳо барои ҳамкории системавии байнидавлатӣ бо ҳамкории фаъол бо ташкилотҳои бонуфуз, пеш аз ҳама СММ мебошад.

Аз ҷумла дар Конференси рушди устувор дар Рио-де-Жанейро (RIO + 20) моҳи июни соли 2012 ҷониби Туркманистон рушди соҳаи алоҳидай фаъолияти СММ-ро пешниҳод кард ва онро Барномаи маҳсуси СММ оид ба баҳри Арал номид, ки нақшаҳои мушаххаси ба эътидол овардан ва беҳтар кардани вазъро дар ҳавзаи баҳри Арал дар бар мегирад.

Ҳадафи асосии Барномаи дар боло овардашуда, тақвият баҳшидани ҳамкориҳои байни Ҳазинаи байналмилалии начоти Арал ва Созмони Милали Муттаҳид оид ба татбиқи ҳадафҳои рушди устувор дар минтақаи мазкур мебошад. Аз ҷумлаи ташаббусҳои ҷониби Туркманистон пешниҳодҳо оид ба қушодани Маркази минтақавии технологияҳои марбут ба тағйирёбии иқлими дар Осиёи Миёна, инчунин таҳияи Барномаи маҳсуси СММ оид ба начоти Арал ва Стратегияи оби СММ мебошанд.

Мавқеи Туркманистонро дар ин самт ҷомеаи ҷаҳонӣ низ дастгирии ҳамаҷониба менамояд. Маҳсусан, санаи 12-уми апрели соли 2018 дар ҷаласаи 85-уми пленуми 73-юми Ассамблеяи Генералии Созмони Милали Муттаҳид қатъномаи “Ҳамкории Созмони Милали Муттаҳид ва Фонди байналмилалии начоти Арал”¹, ки бо ташабbusи ҷониби Туркманистон оғоз ёфта буд, тамоми давлатҳои аъзо яқдилона дастгирӣ намуданд.

Муқаррароти асосии Қатънома таҳияи Барномаи маҳсуси СММ оид ба ҳавзаи баҳри Арал буд. Аҳамияти таҳияи барномаҳои минтақавии

¹Ниг.: Дар ҷаласаи 85-уми пленарии 73-юми Маҷмаи Умумии СММ қатъномаи “Ҳамкории СММ ва Фонди Байналмилалии начоти Арал” яқдилона қабул карда шуд. Қабули он бо ибтикори Туркманистон сурат гирифт ва 21 кишвари узви Созмон ҳаммуаллиф буданд.

хифзи муҳити зист ва расонидани кӯмак ба кишварҳои ҳавзаи баҳри Арал дар татбиқи самараноки онҳо қайд карда шуд.

Қатъномаи мазкур ба муассисаҳои маҳсусгардонидашуда ва дигар ташкилотҳо, барномаҳо ва ҳазинаҳои соҳтори Созмони Милали Муттаҳид, инчунин ниҳодҳои байналмилалии молиявӣ тавсия медиҳад, ки бо Ҳазинаи байналмилалии начоти Арал ҳамкориҳоро рушд диҳанд. Дар ин замана сamtҳои ҳамкориҳои мутақобила дар соҳаи экологии минтақа ҳангоми Саммити сарони давлатҳои муассисони Ҳазинаи байналмилалии начоти Арал, ки 24-уми августи соли 2018 дар Минтақаи миллии туристии Аваза баргузор гардид, муайян карда шуданд.

Масъалаи дигари баррасиshawанда, дар доираи фаъолияти экологии чониби Туркманистон дар Саммити мазкур муҳокимаи ҳамаҷонибаи амалҳои муштараки кишварҳои Осиёи Миёна оид ба беҳтар намудани ҳолати экологӣ ва истифодаи комплексии захираҳои об дар ҳавзаи баҳри Арал дар шароити тағйирёбии иқлим, таҳқими минбаъдаи шарикӣ дар ҳалли масъалаҳои идорақуни об, масъалаҳои экологӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ, ҳамкорӣ бо созмонҳои бонуфуз буданд.

Яке аз натиҷаҳои асосии ҳамоиш далели он буд, ки роҳбарони панҷ кишвар уҳдадории худро ба қарорҳои қаблан қабулшуда, дар бораи идорақуни муштарак ва системавӣ, инчунин истифодаи оқилонаи захираҳои об ва ҳифзи муҳити зист дар ҳавзаи баҳри Арал бо назардошти манфиатҳои ҳамаи чонибҳо дар принципҳои ҳамсаъияи нек ва эҳтироми тарафайн тасдиқ карда, зарурати рушди минбаъда ва таҳқими муносибатҳои ҳамкории баробарҳуқуқ ва судмандро чонибдорӣ намуданд.

Ҷумҳурии Туркманистон ҳамкориҳоро дар ҳалли чунин масъалаҳои муҳим, аз қабили беҳтар намудани вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва экологии минтақаи баҳри Арал, истифодаи оқилонаи об, ҳифзи муҳити зист ва мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим фаъолона пеш мебарад.

Бо татбиқи барномаҳо ва лоиҳаҳои миқёси қалони миллӣ дар соҳаҳои муҳталиф, Ҷумҳурии Туркманистон онҳоро бо ҷузъи экологии

ҳадафҳои рушди устувор мувофиқ кунонида, саъй менамояд, ки таҷрибаи мавҷуда ва иқтидори эҷодӣ барои манфиати умум ва ҳалли саривақтии мушкилоти миллию минтақавии экологӣ амалӣ карда шавад.

Ҳамзамон, Ҷумҳурии Туркманистон бо бисёр созмонҳои байналмилаӣ, аз ҷумла ЮНИСЕФ, ҳамкории зич намуда, ҷиҳати бартарафсозии масоили экологӣ ва беҳтар намудани муҳити зист ҳам дар сатҳи миллӣ ва ҳам минтақавӣ қӯшишҳои зиёде намуда, бо ҷомеаи ҷаҳонӣ муносибати тарафайни судмандро бобати татбиқи натиҷабаҳши ҳадафҳои дар соҳаи экология пешбинишуда ба роҳ мондааст.

Тибқи санадҳои меъёрию ҳуқуқии қабулгардида, яке аз самтҳои муҳимтарини сиёсати экологии Ҷумҳурии Туркманистонро беҳтар намудани шароити муҳити зист ҷиҳати беҳдошти саломатии аҳолӣ ташкил менамояд. Ҳифзи саломатии аҳолӣ яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати иҷтимоии ин давлатро ташкил медиҳад, ки татбиқи босамари он аз татбиқи босамари сиёсати экологӣ ва беҳдошти ҳолати муҳити зист вобаста аст. Рушди соҳаи тандурустӣ ва тарбияи насли наврас аз ҷиҳати ҷисмонӣ танҳо дар шароити мусоиди муҳити зист ва орӣ аз мушкилоти экологӣ имконпазир аст.

Бо ин мақсад, дар Ҷумҳурии Туркманистон Қонунҳо “Дар бораи ҳифзи саломатии аҳолӣ”¹, “Дар бораи таъмини бехатарӣ ва сифати ҳӯрок”² қабул гардидаанд, ки ҳадаф аз онҳо фароҳам овардани шароити мусоиди инкишофи ҷисмонию ақлонӣ ва ҳифзи муҳити экологии табиат мебошад.

Тавре маълум аст, мушкилиҳои экологӣ, махсусан, мушкилоти имрӯзai баҳри Арал пеш аз ҳама ба сатҳу сифати саломатии аҳолӣ таъсири зиёди манғӣ расонида, пайомадҳои ногувори иҷтимоиро дар худ дорад.

¹Ниг.: Закон Республики Туркменистан “Об охране здоровья граждан” [Текст] // Ведомости Парламента Республики Туркменистан от 23 мая 2015 года № 223-V.

²Ниг.: Закон Республики Туркменистан “О качестве и безопасности пищевых продуктов” [Текст] // Ведомости Парламента Республики Туркменистан от 18 апреля 2009 года № 31-IV.

Дар маңмұғы, мушкілоти мураккабтарини экологии Құмхурии Туркманистан тавъам ба масоили об буда, дурнамои рушди устуори он аз ҳалли масоили мұхити зист вобастагии ҳамақониба дорад.

Масъалаи биёбоншавии заминҳои кишт, норасои оби тозаи нұшокй, оби кишоварзй, хушкшавии баҳри Арал, ки дар маңмұғы ба сатҳ ва сифати зиндагии ақолии ин кишвар таъсири зиёди манфй расонида истодаанд, тавъам ба масоили об мебошанд. Ҳалли онҳо аз ҳалли масоили об дар минтақа вобаста аст. Яғни, масоили миллии экологии Құмхурии Туркманистан ҳамбаста ба масоили экологии минтақа мебошанд ва ҳалли онҳо бештар аз ҳамгирои минтақавй вобаста аст, на аз талошҳои бевоситай өзини Туркманистан.

Дар қатори дигар кишварҳои минтақа Құмхурии Қирғизистон низ дорой мушкілоти хосаи миллии экологй буда, чиҳати бартараф сохтани онҳо сиёсати густурдаи экологиро таҳия ва татбиқ намуда истодааст.

Мушкілоти асосии экологй дар Қирғизистон дар Консепсияи амнияти экологии Құмхурии Қирғизистон аз соли 2007 ва дар дигар хүччатҳои фарогири сиёсати экологй, ба монанди “Хисоботи миллии Құмхурии Қирғизистон дар бораи татбиқи Конвенсияи СММ оид ба мубориза бо биёбоншавй”¹, “Стратегияи рушди кишвар барои солҳои 2018-2040”², “Стратегия гуногуни биология” (2002)³, инъикоси худро ёфтаанд. Санадҳои меъёрию ҳуқуқй фарогири сиёсати экологии Құмхурии Қирғизистон дар сатҳи миллй, минтақавй ва байналмилалй мебошанд. Имрұз Құмхурии Қирғизистонро мушкілоти гуногуни экологй, махсусан, тағийирёбии қаҳонии иқлим, биёбоншавй, аз гардиши кишоварзй баромадани заминҳои кишт, аз даст додани гуногуни биология фаро гирифтаанд. Қирғизистон мушкілоти тағийирёбии қаҳонии иқлимир оғандағы кард ва соли 2003 Протоколи Киото ва Конвенсияи

¹Ниг.: Национальный отчет Кыргызской Республики [Текст] // по осуществлению Конвенции ООН по борьбе с опустыниванием. – Бишкек, 2006 г.

²Ниг.: Национальная стратегия развития Кыргызской Республики [Текст] // на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.

³Ниг.: Стратегия сохранения биоразнообразия Кыргызской Республики [Текст] // Одобрена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 3 августа 2002 года № 524.

Чаҳорчӯби СММ оид ба тағиیرёбии иқлимро ба тасвиб расонд.¹ Тахмин мекунанд, ки бахши энергетикии кишвар, тақрибан, аз се ду ҳиссаи ҳаҷми умумии партови гази карбонатро бар уҳда дорад ва дар эҳтимол аст, ки ин миқдор дар натиҷаи зиёд гардидани ҳаҷми истеҳсоли нерӯи барқ афзоиш ёбад.

Дар робита бо тағиирёбии ҷаҳонии иқлим дар Қирғизистон, мушкилиҳои мураккаб ба вучуд омада истодаанд. Масоҳати ишғолкардаи пиряҳҳо вақтҳои охир 20% коҳиш ёфтааст² ва пешгӯйӣ карда мешавад, ки пиряҳҳо дар ин кишвар то соли 2100 нобуд мешаванд. Қирғизистон мушкилоти умумиҷаҳонии коҳиши қабати озонро эътироф кард ва соли 2000 Протоколи Монреал оид ба моддаҳои қабати озонро ба Конвенсияи Вена оид ба ҳифзи қабати озон ба тасвиб расонд.³

Ҳамзамон Ҷумҳурии Қирғизистон ба мушкилоти шадиди биёбоншавӣ рӯ ба рӯ гардида, соли 1999 ба Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба мубориза бо биёбоншавӣ ҳамроҳ гардид. Биёбоншавӣ таҳди迪 воқеӣ барои Қирғизистон аст. Тибқи Стратегияи рушди кишвар барои солҳои 2018-2040, аз 10,6 миллион гектар замини кишоварзӣ, зиёда аз 88% таназзул ёфта, ба биёбон мубаддал гашта истодаанд. Майдонҳои шӯршавии хокҳо афзуҷа, 75%-и тамоми заминҳои корамро фаро гирифтаанд ва тақрибан нисфи чарогоҳҳо сифати ҳудро аз даст додаанд.⁴

Аз ҷиҳати гуногунии биологӣ, Қирғизистон дар ҷаҳон мавқеи намоёнро ишғол мекунад: он тақрибан 1% намудҳои маълумро дар бар мегирад, дар ҳоле ки масоҳати он танҳо 0,13% масоҳати заминро ташкил медиҳад.⁵ Тибқи Стратегия ва Нақшай чорабиниҳо оид ба ҳифзи

¹Ниг.: Национальная стратегия развития Кыргызской Республики [Текст] // на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.

²Ниг.: Национальная стратегия развития Кыргызской Республики [Текст] // на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.

³Ниг.: Национальная стратегия развития Кыргызской Республики [Текст] // на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.

⁴Ниг.: Национальная стратегия развития Кыргызской Республики [Текст] // на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.

⁵Ниг.: Национальная стратегия развития Кыргызской Республики [Текст] // на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.

гуногуний биологӣ, таҳдидҳо ба гуногуний биологӣ бо фаъолиятҳои антропогенӣ алоқаманданд ба мушоҳида мерасад. Талафоти гуногуний биологӣ ва тағйирёбии онҳо, парокандагии ҷамоаҳои табиӣ дар натиҷаи истифодаи аз ҳад зиёди ҷамъоварӣ, фавти мустақим, ҷорӣ намудани намудҳои гайримоддӣ, ифлосшавии муҳити зист ва иқлимро дар бар мегиранд.

Дар Консепсияи амнияти экологии ин кишвар дарҷ гардидааст, ки сабабҳои табиии нестшавии гуногуний биологӣ дар Қирғизистон биёбоншавӣ ва тағйирёбии иқлим мебошанд. Қирғизистон мушкилоти гуногуний биологиро эътироф кард ва соли 1996 ба Конвенсия оид ба гуногуний биологӣ пайваст. Мушкилоти дигари экологии аҳамияти минтақавидоштаи Қирғизистон партовҳо аз саноати маъдан мебошанд. Партовҳои саноати кӯҳӣ ба муҳити зисти ҳам Қирғизистон ва ҳам кишварҳои ҳамсоя таҳди迪 мустақим доранд. Саноати истиҳроҷи маъдан, ки дар баландиҳои дар муҳити нозуки табиати кӯҳҳо ҷойгир аст, садҳо миллион тонна партовҳоро ба муҳити зист мепартоянд, ки манбаи доимо ифлос кардани муҳити атроф бо металлҳои вазнин, маводи радиоактивӣ ва сианидҳо мебошанд. Қисми зиёди партовҳои саноатии истиҳроҷи маъдан дар ҳавзаҳои дарёҳо ҷойгиранд ва азбаски Қирғизистон як минтақаи дорoi оғатҳои табиӣ, аз қабили заминчунбихо ва ярҷо мебошад, ҳавфи ифлосшавии марзӣ онро таҳдид мекунад. Аҳолии эҳтимолан осебдида дар Қирғизистон ва минтақаҳои наздисарҳадии Қазоқистон, Ўзбекистон ва Тоҷикистон 5 миллион арзёбӣ мегардад.¹

Солҳои охир ифлосшавии ҳаво ҳамчун як мушкили асосии маркази шаҳрҳо афзоиш ёфтааст. Манбаъҳои асосии ифлосшавии ҳаво дар Ҷумҳурии Қирғизистон бахши энергетика ва масолеҳи соҳтмонӣ, саноати маъдан ва коркарди маъдан, истифодаи ангишт ва нақлиёт мебошанд. Бад шудани сифати ҳаво бо истифодаи бештари ангишт дар

¹Ниг.: Турдиев, Т.И. Концепция стратегирования социальноэкономической и экологической безопасности (на материалах Кыргызской Республики) [Текст]: дис. ... док. эконом. наук: 08.00.05 / Т.И. Турдиев. – Москва, 2019. С. 57.

нерүгохҳои барқӣ ба ҷойи гази табиӣ, истифодаи сӯзишвории пастсифат дар хонаводаҳо ва афзоиши шумораи нақлиёт, маҳсусан, шумораи зиёди нақлиёти кӯҳна алоқаманд аст. Дар баробари ифлосшавии ҳаво дар ин кишвар ифлосшавии об низ ба мушоҳида мерасад, ки бо назардошти аз ҷиҳати захираҳои об бой будани Қирғизистон ин ҳолат таҳди迪 ҷиддии экологӣ натанҳо барои вай, балки барои тамоми минтақаи Осиёи Миёна маҳсуб меёбад. Манбаъҳои асосии ифлосшавии об партовҳои истеҳсолӣ, оби ифлос аз соҳаи кишоварзӣ, оби партови хонагӣ, шустушӯи партовҳо ва истихроҷи маъдан мебошанд. Системаҳои ҷамъоварии обҳои шаҳрӣ танҳо тақрибан 70%-и тамоми оби партови шаҳрро ҷамъ мекунанд. Танҳо 20%-и оби ифлос ба иншооти тозакунӣ партофта мешавад.¹ Мушкилоти дигар ин паст будани сатҳи шабакаи мониторинги обҳои рӯйизамини мебошад, ки дар давоми 20-25 соли охир ба таври назаррас таназзул ёфтааст.

Ҷумҳурии Қирғизистонро инчунин мушкилоти экологии таназзули системаҳои экологии кӯҳҳо таҳдид менамояд. Қирғизистон як кишвари кӯҳист, ки 90% қаламрави он дар баландии зиёда аз 1500 метр ҷойгир аст². Фишори бузурги техногенӣ ба экосистемаҳои нозуки кӯҳҳо аз лоиҳаҳои истихроҷ ва инфрасоҳтор, инчунин бахши кишоварзӣ як қатор оғатҳои табииро номутаносиб суръат бахшид.

Мушкилоти дигар ва нисбатан мураккаби экологӣ идоракунии партовҳои саҳти саноатӣ дар ин кишвар мебошад. Дар Қирғизистон 92 корхонаи истихроҷи маъдан мавҷуданд, ки дорои 250 миллион метри мукааб партовҳои заҳролуд ва радиоактив мебошанд. Аз соли 1999 то 2007 масоҳати ин мавзеъҳо аз 189,3 гектар ба 381 гектар афзоиш ёфт. Ҳамзамон идоракунии партовҳои майшӣ низ ба талаботи санитарию экологӣ ҷавобӣ нест ва партовгоҳҳои дурусти партовпартӣ вучуд

¹Ниг.: Национальная стратегия развития Кыргызской Республики [Текст] // на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.

²Ниг.: Семинар по Управлению Персоналом и Обучению Адаптация Статистических Организаций к изменяющимся условиям [электронный ресурс]. – URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.58/2018/mtg4/Session_3_KYRGYZSTAN_rus_Presentation_on_HRM_Oslo_2018.09.12-14.pdf (дата обращения: 12.06.2019).

надоранд. Масалан, дар партовгоҳи шаҳри Бишкек, ки барои 3,3 миллион метри муқааб пешбинӣ шудааст, дар ҳоли ҳозир 24 миллион метри муқааб партовҳои майшӣ мавҷуданд.¹

Бисёре аз мушкилиҳои экологие, ки таъкидашон дар Ҷумҳурии Қирғизистон рафт, хоси Ҷумҳурии Тоҷикистон низ мебошанд.

Сиёсати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ба таъмини бартариҳои манфиатҳои экологии чамъиятӣ бо назардошти пайвастагии илман асосноки инкишофи фаъолияти ҳочагӣ ва муносибатҳои он, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ ва ҳифзи кафолатноки ҳуқуқи инсон барои муҳити солиму мусоиди зиндагӣ нигаронида шудааст. Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати ҳамкории васею самарабахши байналхалқиро бо мақсади эмин доштани табиати замин ва муқаррар намудани амнияти умумӣ ва пурраи экологии ҷомеаи ҷаҳонӣ ба асос мегирад.²

Дар баробари мушкилоти экологие, ки омили асосии онҳо фаъолияти бевоситаи инсон ва муносибати нодурусти он ба табиат мебошад, инчунин мушкилоти дигари табиӣ низ ба монанди заминчунбӣ, ярч, тарма, обхезӣ, сел ва гайра таҳдид мекунад, ки ҳамасола ба саломатии одамон таҳдид намуда, зарари зиёди моддӣ расонида, талафоти ҷониро низ дар пай доранд.

Мушкилоти дигари экологӣ оғатҳои табии марбут ба об мебошанд, ки тибқи маълумоти мавҷуда дар Тоҷикистон солона тақрибан 50000 ярч ба қайд гирифта мешавад.³ Ба асари чунин ҳодисаҳо дар минтақаҳои осебазири қишвар талафоти ҷонӣ ба қайд гирифта шуда, миллионҳо сомонӣ хисороти иқтисодию молиявӣ ҳам ба сокинон ва ҳам ба давлат мерасад. Дар баробари ин муҳити табиӣ вайрон гардида, зарурати

¹Ниг.: Экологические проблемы в Кыргызстане [электронный ресурс]. – URL: https://ru.qaz.wiki/wik/Environmental_issues_in_Kyrgyzstan (дата обращения: 14.06.2019).

²Ниг.: Мирзоев, С.М. Сиёсат ва ҳуқуқҳои экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / С.М. Мирзоев // Гузориҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ISSN 2076-2569, 2019. - №1 (005). С. 103.

³Ниг.: Суханронии Эмомалий Раҳмон дар Форуми дуюми об барои қишварҳои минтақаи Осиё ва уқёнуси Ором дар мавзуи «Амнияти вобаста ба об ва таҳдидҳои оғатҳои табиии марбут ба об». – Таиланд 19.05.2013. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 24.08.2019).

кӯчонидан ва бунёди маҳалҳои нави аҳолинишин ба вуҷуд меояд. Дар таърихи даҳсолаи охир бар асари селу ярч даҳҳо маҳаллаҳои аҳолинишин, махсусан, дар ноҳияҳои Ҳурросон, Ҳамадонӣ, Фарҳор, Панҷ, Айнӣ, Ҷомӣ, шаҳри Кӯлоб, Ишқошим ва дигар маҳаллаҳои аҳолинишин ба пуррагӣ аз байн рафта, барои осебидагон маҳаллаҳои нав бунёд карда шудаанд, ки ин ҳолат харочоти азими молиявиро ба миён овард.

Масъалаи дигари мураккаби экологӣ биёбоншавӣ ва коҳишёбии гуногуни биологӣ дар кишвар мебошад, ки ин мушкилот низ вазъи экологӣ ва муҳити зистро печида гардонидааст.

Бо назардошти ин, сахми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳалли мушкилоти экологӣ назаррас аст. Муҳимтарин ташаббусҳои байналмилалии Тоҷикистон аз замони соҳибистиклол гаштан то қунунро метавон ба қисмҳои зерин ҷудо кард, ки аксарияти онҳо дар соҳаи об мебошанд:

1. Пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Иҷтисадии 54-уми Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид (1 октябри 1999)-эълон намудани соли 2003-Соли оби тоза. Дар асоси ин ташабbus 20 сентябри соли 2000 дар Иҷтисадии 55-уми Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид соли 2003 ҳамчун соли байналмилалии оби тоза эълон карда шуд.

2. Пешниҳоди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба эълон намудани солҳои 2005-2015 ҳамчун Даҳсолаи байналмилалии амал “Об барои ҳаёт”. 23 декабря соли 2003 Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид дар асоси Эъломияи Душанбе Қатъномаи даҳлдорро қабул карда, солҳои 2005-2015-ро ҳамчун Даҳсолаи байналмилалии амал “Об барои ҳаёт” эълон кард.

3. Пешниҳод оид ба таъмин намудани кишварҳои Осиёи Марказӣ бо оби тоза тавассути таъсис додани Консортиуми байналмилалӣ доир ба истифодаи оби кӯли Сарез.

4. Ташаббус оид ба Бунёди байналмилалии ҳифзи пиряхҳо. Ин масъала аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Форуми 3 - юми Ҷаҳонӣ доир ба иқлим 31 август - 4 сентябри соли 2009 дар шаҳри Женева, сипас дар Конфронси 15-уми ҷонибҳои Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба тағйироти иқлим дар Копенгаген 7 - 8 декабри соли 2009 пешниҳод гардида буд;

5. Эълон намудани соли 2013 – Соли байналмилалии ҳамкориҳо дар соҳаи об;

6. Пешниҳоди даҳсолаи байналмилалии амал “Об дар бораи рушди устувор”, солҳои 2018 – 2028¹;

7. 3 – юми марта соли 2021 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқоти якуми Панели сатҳи баланд оид ба масъалаҳои об ва иқлим, ки тарики видеоконференсия баргузор гардид, иштирок карда, доир ба масъалаҳои об ва иқлим суханронӣ намуданд. Эмомалӣ Раҳмон пешниҳод карданд, ки соли 2025-ум Соли байналмилалии ҳифзи пиряхҳо эълон гардида, санаи “Рӯзи ҷаҳонии ҳифзи пиряхҳо” муайян карда шавад².

14 декабря соли 2022 Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид ташабbusi панҷуми Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар соҳаи об яқдилона бо қабули қатъномаи маҳsusи худ тасдиқ намуд.

Тибқи ин қатънома, аввалан, соли 2025 ҳамчун Соли байналмилалии ҳифзи пиряхҳо эълон карда шуд.

Дуввум ин, ки аз оғози соли 2025 минбаъд ҳар сол рӯзи 21 март ҳамчун Рӯзи ҷаҳонии пиряхҳо таҷлил карда мешавад³.

¹ Бахромзода М.З. Ташаббусҳои глобалии Тоҷикистон оид ба масоили об. – Душанбе: “Сино”, 2018. С. 41-42.

² Эмомалӣ Раҳмон: Соли 2025 соли умумиҷаҳонии ҳифзи пиряхҳо эълон гардад! [Манбаи электронӣ]. – URL: www.mfa.tj/tg/berlin/view/7222/emomali-rahmon-soli-2025-soli-umumijahonii-hifzi-piryakhho-el-on-gardad (Санаи муроҷиат: 16.08.2022).

³ Паёми шодбошии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон [Манбаи электронӣ]. – URL: tnu.tj/index.php/tj/coli-2025-amchun-soli-bajnalmilalii-ifzi-pirjah-o/

Чумхурии Тоҷикистон барои дастрасӣ ба ҳадафҳои ҳамоҳангшудаи ҷомеаи байналмилалӣ дар ростои тағирии иқлими ва ҳифзи пиряҳҳо бо дарназардошти имкониятҳои молиявию иқтисодии худ ва дастгирии ҷомеаи ҷаҳонӣ минбаъд низ саҳми худро дар самти кам кардани оқибатҳои манфии тағиирёбии иқлими ҳоҳад гузошт.

Хулоса, таснифоти сиёсати миллии экологии кишварҳои минтақаи Осиёи Миёна нишон дод, ки бисёре аз масоили миллии экологии давлатҳо ҷанбаи минтақавӣ доранд ва натанҳо марзҳои миллӣ, инчунин марзҳои минтақаро низ убур менамоянд.

Дар маҷмуъ, масъалаҳои миллии экологии кишварҳо ба муҳити зисти ҳамдигар дар ҳар ҳолат таъсири зиёд мерасонанд ва ҳадафу мақсадҳои давлату ҳукумати кишварҳои минтақа ба ҳам тавъам ва ҳамранганд.

Ин ҳолат ҷиҳати таҳияи стратегияи ягонаи амал дар соҳаи экология ва ҳифзи муҳити зистро осон ва содда намуда, ҳамоҳангӣ ва мураттабии таҳия ва пешбуруду татбиқи сиёсати минтақавии экологиро натиҷабаҳш месозад. Бо назардошти ин, иҷрои амалҳои зеринро зарур мешуморем:

1. Таҳияи стратегияи ягонаи минтақавии экологӣ дар заминаи сиёсати миллии экологии кишварҳои минтақа;
2. Ба инобат гирифтани зарфиятҳо ва ягонагии масоили миллии экологии кишварҳои минтақа;
3. Инъикос ва омӯзишу татбиқи таҷрибаҳои муваффакӣ сиёсати миллии экологии кишварҳо дар сатҳи минтақа;
4. Муайян кардани манбаъҳои таҳдидҳои миллӣ ва минтақавии экологӣ ва пешбинӣ намудани роҳҳои пешгирии хатарҳо дар стратегияи минтақавии экологӣ;
5. Ҳамоҳангсозии сиёсати миллии экологӣ бо ҳадафҳои сиёсати минтақавии экологӣ.

2.2. Моҳият ва хусусиятҳои сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна

Дар ҷаҳони муосир масъалаҳои экологӣ аз ҳаёти фарҳангию иҷтимоии ҷомеа то сатҳи амнияти давлатӣ ва пойдории сулҳу субот таъсири бевосита мерасонад. Дар Осиёи Миёна масоили экологӣ тавъам ба масоили ҳаётӣ буда, сулҳу субот, амният ва вахдату ягонагӣ аз ҳалли мушкилоти экологӣ вобастагии ногусастаний доранд. Амнияти миллӣ ва минтақавӣ дар Осиёи Миёна бо амнияти минтақавии экологӣ мустақиман алоқаманданд ва саъю талоши якҷояи тамоми давлатҳои минтақаро тақозо менамояд. Мушкилоти ҳифзи муҳити зист ва фароҳам овардани шароити мусоиди зист барои аҳолии минтақа ҳоло андешидани ҷораҳои пешгирикунанда ва эҷоди заминаи устувори ҳуқуқии ҳамкориҳои кишварҳои Осиёи Миёнаро талаб менамояд.

Имрӯз ҳамкориҳои минтақавӣ ва байнамилалии кишварҳои Осиёи Миёна дар масоили экологӣ ва ҳифзи муҳити зист дар асоси санадҳои меъёрию ҳуқуқии зиёде сурат мегирад, ки онҳо заминаи воқеии ташаккули сиёсати минтақавии экологии ин давлатҳоро ташкил менамоянд. Раванди таҳия ва қабули санадҳои меъёрию ҳуқуқии инъикосунандаи сиёсати ягонаи минтақавии экологӣ, миёни давлатҳои Осиёи Миёна, асосан аз солҳои 90-уми асри XX сурат гирифта, то ҳанӯз идома дорад. Номгӯйи ин санадҳо чунин мебошад: Созишнома байни ҳукumatҳои давлатҳои аъзои ИДМ “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи гидрометеорология”;¹ Созишнома байни Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Туркманистон “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи идоракуни муштараки истифода ва ҳифзи манбаъҳои обии байнидавлатӣ”;² Созишнома байни Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Туркманистон ва Ҷумҳурии

¹Ниг.: Созишнома байни ҳукumatҳои давлатҳои аъзои ИДМ [Матн] // “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи гидрометеорология” аз 10.09.1997 (бо тағириу иловаҳо аз 18.10.2011).

²Ниг.: Созишнома байни Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Ўзбекистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Туркманистон [Матн] // “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи идоракуни муштараки истифода ва ҳифзи манбаъҳои обии байнидавлатӣ” аз 18 феврали соли 1992.

Ўзбекистон “Дар бораи амалиёти муштарак оид ба ҳалли мушкилоти баҳри Арал ва минтақаи баҳри Арал, барқарорсозии муҳити зист ва таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаи Арал”;¹ Эъломияи Нексус “Дар бораи кишварҳои Осиёи Миёна ва созмонҳои байналмилалии рушди устувори ҳавзаи баҳри Арал”;² Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҳукумати Ҷумҳурияти Ўзбекистон “Дар бораи фаъолияти муштарак оид ба барқароркуни қитъаҳои партовҳо ва партовгоҳҳои чинсҳои кӯҳӣ, ки таъсири фаромарзӣ доранд”;³ Созишнома “Дар бораи назорати гардиши байнисарҳадии партовҳои хатарнок ва дигар партовҳо”;⁴ Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва истифодаи оқилонаи табиат”;⁵ Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон “Дар бораи истифодаи захираҳои обио энергетикии ҳавзаи Сирдарё”;⁶ Созишнома “Дар бораи принсипҳои асосии ҳамкорӣ дар соҳаи истифодаи оқилона ва ҳифзи обанборҳои сарҳадии кишварҳои узви ИДМ”;⁷ Қарори сарони давлатҳои Осиёи Миёна “Дар бораи тасдиқи Низомномаи Фонди байналмилалии начоти Арал ва Созишнома дар бораи мақоми ФБНА ва ташкилотҳои

¹Ниг.: Созишнома байни Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Туркманистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон [Матн] // “Дар бораи амалиёти муштарак оид ба ҳалли мушкилоти баҳри Арал ва минтақаи баҳри Арал, барқарорсозии муҳити зист ва таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии минтақаи Арал” аз 26 марта соли 1993.

²Ниг.: Эъломияи Нексус [Матн] // “Дар бораи кишварҳои Осиёи Миёна ва созмонҳои байналмилалии рушди устувори ҳавзаи баҳри Арал” аз 5 сентябри соли 1995.

³Ниг.: Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҳукумати Ҷумҳурияти Ўзбекистон [Матн] // “Дар бораи фаъолияти муштарак оид ба барқароркуни қитъаҳои партовҳо ва партовгоҳҳои чинсҳои кӯҳӣ, ки таъсири фаромарзӣ доранд” аз 5 апрели соли 1996.

⁴Ниг.: Созишнома “Дар бораи назорати гардиши байнисарҳадии партовҳои хатарнок ва дигар партовҳо” [Матн] // аз 16 майи соли 1997.

⁵Ниг.: Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон [Матн] // “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва истифодаи оқилонаи табиат” аз 17 марта соли 1998.

⁶Ниг.: Созишнома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ўзбекистон [Матн] // “Дар бораи истифодаи захираҳои обио энергетикии ҳавзаи Сирдарё” аз 17 марта соли 1998.

⁷Ниг.: Созишнома “Дар бораи принсипҳои асосии ҳамкорӣ дар соҳаи истифодаи оқилона ва ҳифзи обанборҳои сарҳадии кишварҳои узви ИДМ” [Матн] // аз 11 сентябри соли 1998.

он”;¹ Созишинома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ӯзбекистон “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи гидрометеорология”;² Созишинома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ӯзбекистон “Дар бораи фаъолияти мувозии системаҳои энергетикии кишварҳои Осиёи Миёна”³ Созишинома “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи мониторинги экологӣ”;⁴ Созишинома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон “Оид ба истифодаи иншооти обӣ барои истифодаи байнидавлатӣ дар дарёҳои Чу ва Талас”;⁵ Созишинома “Дар бораи шароити кории Маркази минтақавии экологиии Осиёи Миёна”;⁶ Созишинома “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи таъсири фаъол ба равандҳои метеорологӣ ва геофизикӣ”;⁷ Созишинома байни Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон «Дар бораи таъсиси Созмони “Ҳамкории Осиёи Миёна”»;⁸ Созишиномаи байналмилалӣ “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зисти давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил”⁹ Созишинома “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи пешгирий ва рафъи оқибатҳои фалокатҳои

¹Ниг.: Қарори сарони давлатҳои Осиёи Миёна [Матн] // “Дар бораи тасдиқи Низомномаи Фонди байналмилалии начоти Арал ва Созишинома дар бораи мақоми ФБНА ва ташкилотҳои он” аз 9 апрели соли 1999.

²Ниг.: Созишинома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ӯзбекистон [Матн] // “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи гидрометеорология” аз 17 июни соли 1999.

³Ниг.: Созишинома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Ӯзбекистон [Матн] // “Дар бораи фаъолияти мувозии системаҳои энергетикии кишварҳои Осиёи Миёна” аз 17 июни соли 1999.

⁴Ниг.: Созишинома “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи мониторинги экологӣ” [Матн] // аз 3 марта соли 2008.

⁵Ниг.: Созишинома байни Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистон “Оид ба истифодаи иншооти обӣ барои истифодаи байнидавлатӣ дар дарёҳои Чу ва Талас” аз 21 январи соли 2000.

⁶Ниг.: Созишинома “Дар бораи шароити кории Маркази минтақавии экологиии Осиёи Миёна” [Матн] // аз 5 июля соли 2000.

⁷ Созишинома “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи таъсири фаъол ба равандҳои метеорологӣ ва геофизикӣ” [Матн] // аз 7 июля соли 2002.

⁸Ниг.: Созишинома байни Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ӯзбекистон [Матн] // “Дар бораи таъсиси Созмони Ҳамкории Осиёи Миёна” аз 28 февраля соли 2002.

⁹Ниг.: Созишиномаи байналмилалӣ “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зисти давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил” [Матн] // аз 31.майи соли 2013.

табиӣ ва техногенӣ”;¹ Созишнома “Дар бораи ҳамкории иттилоотӣ дар соҳаи экология ва ҳифзи муҳити зист”;² Созишнома “Дар бораи ҳамкориҳои сарҳадӣ дар соҳаи омӯзиш, азхудкуниӣ ва ҳифзи сарватҳои зеризаминиӣ”³ ва гайраҳо.

Тавре маълум гардид, барои роҳандозӣ ва татбиқи босамари сиёсати минтақавии экологӣ дар Осиёи Миёна тамоми заминаҳои меъёрию ҳуқуқӣ фароҳам оварда шуда, дар ин баробар ниҳодҳо ва субъектҳои пешбаранда ва амалисозандай сиёсати экологӣ дар минтақа ба таври комил фаъолият намуда истодаанд. Бо назардошти шароит ва вазъи экологии ҷаҳони муосир фароҳам овардани заминаҳои ҳуқуқӣ ин танҳо аввали кор аст. Барои ноил гардидан ба натиҷаҳои назаррас ва ҳалли пурраи мушкилоти экологӣ дарёфти роҳу воситаҳо ва заминаҳои дигар низ лозим аст:

1. Таҳияи механизмҳои самарарабахши санадҳои меъёрию ҳуқуқии зикргардида;
2. Фароҳам овардани заминаҳои молиявию маблағгузорӣ;
3. Равона намудани сарчашмаҳои молиявӣ бевосита ба ҳалли масоили экологӣ, на ба “воситаҳо”-и ҳалли мушкилоти экологӣ;
4. Ҷалби бештари институтҳои илмӣ – таҳқиқотӣ;
5. Беҳтар соҳтани заминаҳои техникий барои пешгӯйии паёмадҳои ногувори мушкилоти экологӣ ва сар задани мушкилоти нави экологӣ;
6. Танзими масъалаҳои демографӣ, обёрӣ, кишоварзӣ;
7. Коркарди роҳу усулҳои огоҳӣ ва таъсиррасонӣ ҳангоми риоя нагардидани талаботи санадҳои меъёрию ҳуқуқии қабулгардида.

Хусусияти аввалиндарачаи масоили экологии давлатҳои Осиёи Миёна дар он ифода меёбанд, ки онҳо тавъам ба тамоми минтақа мебошанд ва таҳияи сиёсати ягонаи экологиро тақозо менамоянд. Бисёре

¹Ниг.: Созишнома “Дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи пешгириӣ ва рафғи оқибатҳои фалокатҳои табиӣ ва техногенӣ” [Матн] // (бо тағириу иловаҳо аз 30 октябрини соли 2015).

²Ниг.: Созишнома “Дар бораи ҳамкории иттилоотӣ дар соҳаи экология ва ҳифзи муҳити зист” [Матн] // аз 11 сентябрини соли 1998.

³Ниг.: Созишнома “Дар бораи ҳамкориҳои сарҳадӣ дар соҳаи омӯзиш, азхудкуниӣ ва ҳифзи сарватҳои зеризаминиӣ” [Матн] // аз 31 майи соли 2001.

аз мушкилоти экологии минтақаро наметавон дар доираи сарҳадҳои маъмурӣ ҳаллу фасл намуд, чунки онҳо сарҳади минтақавӣ доранд. Минтақаро таҳдидҳои якхела, ягона ва умумии экологӣ таҳдид меқунад:

1. Нобудшавии тадриции олами ҳайвонот;
2. Тамоюли хатари аз байн рафтани олами наботот;
3. Аз ҳад зиёд захролудшавии кимёвии заминҳои ҳосилхез ва хориҷ кардани онҳо аз ҳисоби заминҳои кишт;
4. Истифодаи ғайриоқилонаи захираҳои об;
5. Ифлосшавии захираҳои обҳои рӯизаминиӣ ва зеризаминиӣ;
6. Ифлосшавии фазои ҳавоӣ;
7. Хушкшавии баҳри Араб;
8. Обшавии пиряҳҳо ва камшавии оби дарёҳо;
9. Зиёдшавии талабот ба об ва маводи озуқаворӣ.

Барои татбиқи сиёсати босамар ва бехатар дар соҳаи экология талошҳои давлатҳо ҳам дар шакли дучониба ва ҳам бисёрҷониба оид ба масъалаҳои ҳамоҳангозии сиёсати гидроэнергетикӣ ва аграрию обёрий ва истифодаи оқилонаи захираҳои оби тоза муҳим мебошанд. Дар ин ҳолат, истифодаи технологияҳои муосири обёрии қатрагӣ, истифодаи системаҳои маҳсуси обёрий, қубурҳо барои обёрии саҳроӣ ба ҷойи рахнашавии канал ва ғайра муҳим аст. Дар шароити ҷаҳонишавӣ, масъалаи шадид тадриҷан аз байн рафтани экосистемаи таъриҳӣ ва этнографӣ, ки дар онҳо фарҳанги анъанавии ҳалқҳои минтақа ташаккул ёфтааст, нақши тақсимоти таърихии меҳнат дар шароити иқлими Осиёи Миёна коҳиш ёфт. Минтақаи маҳсуси ҳавф барои суботи минтақа водии Фарғона мебошад, ки дар он шумораи зиёди аҳолӣ, норасогии замин ва ҷойи зист, об, маводи озуқаворӣ дар баробари мушкилоти экологӣ инкишоф ёфта истодаанд, ки ҳамаи он дар пайи фаъолияти бенизоми ҳочагидорӣ ба вуҷуд омадаанд. Мисли тамоми минтақаҳои дигари ҷаҳон, экосистемаи минтақаи Осиёи Миёна низ аз ифлосшавии атмосфера дар пайи партовҳои ифлоскунандаҳои зарarovar (оксиди карбон, метан ва ғайра), ки қабати озонро ҳароб меқунад ва боиси

зухури таъсири гармхонай ва гармшавии иқлим мегарданд, ранҷ мебарад. Коршиносон ва муҳаққиқони соҳаи экология ва дигар соҳаҳои ба он алоқаманд ба он назаранд, ки ин партовҳо бевосита бо обшавии пиряҳҳо, хушксолии шадид, биёбоншавӣ, кам шудани ҷараёни дарёҳо, нест шудани гуногунии биологӣ, афзоиши боришот ва ба вучуд омадани тӯғони хок ва ғайра оварда мерасонанд.

Пешбинӣ шудааст, ки то солҳои 2030-2050 дар Осиёи Миёна ҳарорат 1-3 дараҷа боло ҳоҳад рафт. Тавре ки маълум аст, бо гармшавӣ ҷараёни буҳоршавӣ аз сатҳи обҳои уқёнусҳо, баҳрҳо, кӯлҳо ва обанборҳо ногузир меафзояд. Ин метавонад боришоти аллакай муқарраршуда дар кӯҳҳоро зиёд кунад. Эрозияни нишебиҳои кӯҳӣ меафзояд, ҳамиданӣ ярҷо зиёд мегардад. Шиддати таҳшиншавии обанборҳо афзоиш мейбад. Барои ҷамъоварии ҷараёни афзояндаи ҷинсҳои моёв ва саҳт, олимон пешниҳод мекунанд, ки бо мақсади пешгирии ин раванд ҳаҷми обанборҳои қалон зиёд карда шаванд.¹

Масъалаи таъсири газҳои гулхонай бо тамоюли интиқоли “технологияҳои ифлос” ба Осиёи Миёна зич алоқаманд аст, ки бо сабабҳои молиявию иқтисодӣ давлатҳои минтақа ҳанӯз барои истифодаи технологияҳои аз ҷиҳати экологӣ безарар имконияти комил надоранд. Дар чунин шароит, таҳия ва татбиқи сиёсати густурдаи минтақавии экологӣ лозим аст, ки андешидани ҷораҳои пешгирикунандаро оид ба коҳиҳ додани пайомадҳои манғии мушкилоти экологӣ ва пешгӯии онҳо дар бар гирад. Масъалаи муҳимми экологӣ дар Осиёи Миёна мушкилоти партовҳои радиоактивӣ мебошад, ки аз замони Иттиҳоди Шуравӣ ба мерос мондааст. Тавре маълум аст, бисёре аз иншоотҳои саноатӣ ва соҳаи қишоварзӣ дар минтақа ба коркарди ашёи хом нигаронида шуда буданд, ки дар пайи он аз асри гузашта дар Осиёи Миёна тибқи маълумоти мавҷуда тақрибан 22 миллиард тонна партовҳои саҳти

¹Ниг.: Арифов, X.O. Климатические изменения как фактор угрозы энергетической безопасности региона и необходимость принятия превентивных мер [Текст] / X.O. Арифов, П.Х. Арифов // Материалы междунар.конф. «Проблема безопасности государств Центральной Евразии в условиях современного мироустройства: тенденции и подходы к обеспечению стабильности. Душанбе, 2014, – С. 174.

чинсҳои кӯҳӣ мавҷуданд¹, ки баъзеи онҳо ба монанди партовҳои коркарди маъданни уран ҳавфноканд. Тавре ки маълум аст, дар тӯли солҳои мавҷудияти ИЧШС дар соҳаи саноати истихроҷ ва коркарди маъданҳои кӯҳӣ миқдори аз ҳад зиёди қанданиҳои зеризамиёнӣ ва ғинсҳои кӯҳиро истихроҷ мекарданд, ки танҳо як қисми кам 5-10% -и он ҳамчун ашёи хоми фоиданок истифода мегардид ва қисми асосии он дар партовгоҳҳо ва майдонҳои қушод боқӣ мемонданд.² Дар айни замон, бо вуҷуди ҷораҳои андешидашуда, партовгоҳҳои корхонаҳои саноатии истихроҷкунӣ ва коркарди маъданҳои кӯҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳолати вазнин қарор дошта, дар онҳо партовҳои асосии ифлоскунандаи радионуклидҳо - уран, радий, полоний, торий, сурма ва симоб мавҷуд мебошанд. Бо дарназардошти он, ки Тоҷикистон дар минтақаи фаъоли сейсмикӣ ҷойгир мебошад, инҷунин бо сабаби боридани боронҳои тӯлонӣ, обхезию сел, тармафароӣ, равандҳои ярҷ, ҳатари ифлосшавии муҳити зист бо оқибатҳои манғӣ хеле баланд аст. Имрӯзҳо дар қаламрави Тоҷикистон зиёда аз 22 партовгоҳҳои ғинсҳои кӯҳӣ мавҷуд аст³, ки онҳо унсурҳои радиоактивӣ доранд. Ин партовгоҳҳо бо миқдори беш аз 210 миллион тонна партовҳо, ки аз онҳо 55 миллион тонна партовҳои радиоактивӣ, масоҳати зиёда аз ҳазор гектарро фаро мегиранд.⁴ Нигоҳдории манбаҳои радиоактивӣ дар иншоотҳо дар анборҳои маҳсуси нигоҳдорӣ бо назардошти фаъолияти онҳо сурат мегирад. Аз сабаби мушкилоти иқтисодӣ тадбирҳои ҳифзи муҳити зист қифоя нестанд ва ба талаботи санитарӣ ҷавобгӯ нестанд. Дар ин ҷо барои азnavsозии иншооти чумҳуриявии партовҳои радиоактивӣ, воқеъ дар ноҳияи Файзобод, дар наздикии шаҳри Душанбе, кӯмаки донорӣ

¹Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Миёна [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 22.09.2019).

²Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Миёна [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 22.09.2019).

³Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Миёна [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 14.10.2019).

⁴Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Миёна [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 17.10.2019).

лозим аст. Ин иншоот соли 1962 ба истифода дода шудааст.¹ Соли 2004 бо кӯмаки Иёлоти Муттаҳидаи Амрико соҳтмони бинои партовҳо ба охир расид.

Мувофиқи маълумоти кормандони Агентии амнияти ядроӣ ва радиатсионии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои барқарорсозӣ ва фаъолияти пурраи иншооти ҷумҳуриявии партовҳои радиоактивӣ маблағи қалон лозим аст. Корҳо оид ба барқароркуни партовгоҳҳои уран ва кӯчонидани сокинон аз минтақаи хатарнок вучуд надоранд. Моддаҳои радиоактивӣ доимо берун меоянд ва концентратсияи онҳо дар хок ва оби вилояти Суғд бо суръат меафзоянд. Файр аз он, ин иншоотҳо дар наздикии обанборҳо - обанбори Қайроққум ва дарёи Сир ҷойгир буда, ба истиснои Тоҷикистон, ба қаламрави Ӯзбекистон, Туркманистон ва Қазоқистон ҷорӣ мешаванд. Вазъияти мавҷуда аз он ҷиҳат шиддат мегирад, ки партовҳо дар вилояти Суғд манбаи хориҷшавии гази радиоактивӣ - радион мебошанд.

Ҳамасола танҳо дар вилояти Суғд шумораи беморони саратон, ки қисми зиёди онҳо кӯдакон ва наврасон мебошанд, ба таври назаррас меафзояд. Бисёре аз сокинон аз бемориҳои гепатит ва сил азият мекашанд. Шабеҳи ин ҳолат партовгоҳҳо дар наздикии деҳаи Адрасмони шаҳри Табошар дар вилояти Суғд низ мебошанд. Ин манбаъҳои радиатсионӣ боиси нигаронии маҳсус мебошанд, зоро онҳо дар наздикии нуқтаҳои аҳолинишин ва инчунин дарёҳои хурд ҷойгир шудаанд. Дар ин минтақа оби нӯшокӣ ва саноатӣ қариб ки вучуд надорад ва аҳолӣ оби ифлосшударо барои обёрий ва нӯшокӣ истифода мебаранд. Такрибан 70%-и тамоми аҳолии шаҳри Табошар аз бемориҳои сипаршакл ранҷ бурда, фавти кӯдакон, иллатҳои модарзодӣ ва исқоти ҳамл дар байни сокинони деҳаҳои кӯҳнаи Табошар, Иззали, Каттаоличичи ноҳияиFaфурови вилояти Суғд босуръат меафзоянд.²

¹Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Миёна [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 17.10.2019).

²Ниг.: Халимова, Д.Д. Экологическая политика Республики Таджикистан в условиях демократизации общества дис. ... д-ра полит. наук [Текст] / Д.Д. Халимова. – Душанбе, 2012. С. 124.

Чунин ҳолат дар кишварҳои дигари Осиёи Миёна низ ба назар расида, то ҳол талошҳои давлатҳои абарқудрат дар бораи тарҳрезии заминаҳои техники ҷиҳати фаъолият дар соҳаи яроқи ҳастай идома дорад. Тибқи маълумоти мавҷуда, баъзе аз чунин озмоишгоҳҳо дар шаҳри Алмаато таъсис ёфтааст. Дар Ӯзбекистон азнавсозии як қатор лабораторияҳои ташхисӣ ва илмӣ аз ҷониби давлатҳои дигар маблағгузорӣ гардидааст. Дар Қирғизистон Иёлоти Муттаҳидаи Амрико борҳо масъалаи ташкили биолабораторияро бардоштааст, аммо натиҷаҳои дилҳоҳ ба даст наомадаанд.

Тамоюли кушодани лабораторияҳои биологӣ дар кишварҳои Осиёи Миёна барои анҷом додани коркардҳои манъшудаи низомӣ - биологӣ вуҷуд доранд.¹

Дар шароити имрӯза дар баробари мушкилоти экологии қайдгардида, масоили дигари экологӣ низ давлатҳои минтақаро ба ташвиши ҷиддӣ овардааст, ки аксари онҳо ба истифодаи захираҳои об ва масоили обёрии заминҳои кишоварзӣ вобастаанд.

Бо назардошти заруриятҳои зикргардида ва мавқеи ҷойгиршавии географӣ, иқлим ва шароитҳои табиӣ, имрӯз кишварҳои Осиёи Миёна низ сиёсати густурдаи экологиро роҳандозӣ намудаанд.

Осиёи Миёна аҳамияти баланди кишоварзӣ, саноатӣ, ҳарбӣ ва геополитикиро доро буда, гуногуни иқлим ва табиат, фарҳанг, расму анъанаҳо, забон, таъриҳ ва хусусиятҳои хоси дигари он диққати ҷомеаи ҷаҳониро ҷалб намудааст.

Осиёи Миёна дар маркази қитъаи Авруосиё ҷойгир буда, дорои 3,882 ҳазор километри мураббаъ масоҳат ва зиёда аз 53 миллион нафар аҳолӣ мебошад.² Дар Осиёи Миёна кишварҳои Қазоқистон,

¹Ниг.: Попов, Д.С. Новые вызовы безопасности Центральной Азии: биологическая угроза [Текст] / Д.С. Попов // Мат-лы междунар.конф. Проблема безопасности государств Центральной Евразии в условиях современного мироустройства: тенденции и подходы к обеспечению стабильности. – Душанбе, 2014. – С. 46-48.

²Ниг.: Муртазаев, У.И. Становление, эксплуатация и развитие водного хозяйства государств Центральной Азии [Текст] / У.И. Муртазаев, М.С. Мавлони, С.Р. Мавлави // Сб. статей, посвящ. Междунар. Году водного сотрудничества. ГУ «Таджик НИИГ и М», - Душанбе, 2013. - С. 84.

Кирғизистон, Тоҷикистон, Туркманистон ва Ӯзбекистон ҷойгир мебошанд.

Имрӯз, Осиёи Миёна нақши торафт муҳимро дар ҷаҳони муосир бозида, ҳамчун минтақаи занциравӣ Аврупо ва Осиёро ба ҳам пайваста, аҳамияти бузурги геополитикӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва экологӣ дорад. Мавқеи марказии он дар қитъа ва ғояи он ҳамчун роҳи қадимаи “Роҳи Абрешим”, ки мавқеи ҷуғрофии онро дар ҷорроҳаи ду фарҳанги пурқувват инъикос мекунад, ифода мейбад.

Осиёи Миёна бо як қатор экосистемаҳои гуногун, аз ҷумла қаторкӯҳҳои Помир, Олтой ва Тян-Шан, биёбонҳо ва даштҳои васеъ, рӯдҳои қадимӣ - Амударё, Сирдарё, Иртиш ва Или, инчунин кӯлҳои сершумор, аз ҷумла яке аз кӯлҳои калонтарини ҷаҳон Балхаш ва кӯли беназири Иссиқкӯл аз дигар гушаҳои дунё фарқ мекунад.

Осиёи Миёна аз захираҳои табиӣ аз ҷумла нафту газ, маъданни оҳану мис, фосфатҳо ва уран бой мебошад. Туркманистон аз рӯйи таъминоти газ дар ҷаҳон дар ҷойи сеюм аст. Ӯзбекистон бошад аз ҷиҳати коркард ва истеҳсоли тилло дар ҷаҳон ҷойи сеюмро ишғол мекунад. Кӯҳҳои Кирғизистон ва Тоҷикистон дорои захираҳои бойи оби тозаи нӯшокӣ мебошанд. Қазоқистон низ бо захираҳои бойи табиии худ маъруф аст. Ҳанӯз манзараҳои зебо, олами набототу ҳайвонот, расму анъанаҳо, таъриху фарҳанг ва дигар гуногуниҳои фарҳангии минтақа ба таври зарурӣ омӯхта нашудааст.

Тавре сарчашмаҳои таърихӣ нишон медиҳанд, сатҳи зиндагии сокинони Осиёи Миёна ҳамеша аз обу замин вобаста будааст. Аммо минтақа дорои захираҳои обӣ ва табиати осебпазир мебошад. Тибқи маълумоти мавҷуда, ҳанӯз дар асри VII пеш аз мелод дар минтақа обёри рушд карда, дар охири асри XIX беш аз 3,5 миллион гектар замин дар минтақа обёри карда шудааст.¹

Дар тӯли таърихи худ, кишварҳои Осиёи Миёна дар фазои ягонаи экологии ҳавзаи баҳри Каспий ва Арал, кӯлҳои Иссиқкӯл ва Балхаш,

¹Ниг.: Ҳисоботи солҳои 2001 – 2006 – и Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна. С. 5.

бидуни дастрасӣ ба уқёнуси ҷаҳонӣ арзи ҳастӣ доранд. Аз солҳои 90-уми асри XX Осиёи Миёна бо дастирии созмонҳои байналмилалии ташаббускор ва амаликунандаи як қатор барномаҳо, ки барои ҳалли мушкилоти муҳимми экологӣ нигаронида шудаанд, мебошад. Бисёре аз ин барномаҳо муваффақона амалӣ шудаанд, аммо бо сабаби кӯтоҳмуддат будани муҳлати амали онҳо натиҷаҳои назаррас ба даст наомад. Ба ҳама маълум аст, ки барои ҳалли масоили экологӣ таҳия ва амалӣ намудани барномаҳо ва лоиҷаҳои дарозмуддат ва роҳу усулҳои муассиру устувори ҳалли масоили экологӣ, инчунин таъсиси ниҳодҳои пуритидор дар ин самт зарур мебошад. Бо назардошти ин зарурат, аз ҷониби ҳукumatҳои панҷ кишвари Осиёи Миёна - Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷумҳурии Туркманистон, Ҷумҳурии Ӯзбекистон, инчунин Иттиҳоди Аврупо ва БРСММ, бо қарори Конфронси 4-уми умуниаврупой дар соли 1998 дар Орхус (Дания) Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна таъсис дода мешавад.¹

Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна (ММЭОМ) як созмони мустақил, ғайритичоратӣ, ғайрисиёсӣ ва ғайридавлатӣ буда, ба кишварҳои Осиёи Миёна, шарикони минтақавӣ ва байналмилалӣ дар ҳалли масъалаҳои хифзи муҳити зист ва рушди устувор дар минтақаи Осиёи Миёна мусоидат менамояд.

Имрӯз, Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна ниҳоди пешбари минтақавии донишҳо дар соҳаи муҳити зист ва рушди устувор мебошад, ки аз ҷониби шарикони миллӣ, минтақавӣ ва байналмилалӣ эътироф гардидааст.

Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна аз давраи оғози фаъолият тавассути идораи марказии худ воқеъ дар шаҳри Алмаатои Қазоқистон ва шабакаи хуб бароҳмондашудаи дафтарҳои кишварии ММЭОМ, ки дар пойтаҳти панҷ давлати Осиёи Миёна бомуваффақият

¹Ниг.: Региональный экологический центр Центральной Азии [Электронный ресурс]. – URL: <https://carecesco.org/main/> (дата обращения: 10.11.2019).

амал мекунанд, ба роҳбари воқеӣ дар ҳамкориҳои экологӣ дар минтақа табдил ёфтааст.¹ Дар доираи фаъолияти маркази зикргардида натиҷаҳои назаррас дар самти таъмини рушди ҳамкории минтақавӣ ба даст омада, дар ин замана бисёре аз масоили экологии минтақавӣ ҳалли худро ёфта истодаанд. Ин марказ дар таъмини ҳамоҳангии фаъолияти экологии кишварҳои минтақа ва дар ин замана тақвият ёфтани сиёсати минтақавии экологӣ нақши бориз гузошта истодааст.

Аз соли 2002 инҷониб намояндагии ММЭОМ дар Тоҷикистон фаъолияти пурсамар дорад. Самтҳои асосии фаъолият онро мусоидат ба Ҳукумати Тоҷикистон дар ҳалли масъалаҳои экологӣ ва рушди устувор, мусоидат ба ҳамкориҳои минтақавӣ ва татбиқи ташаббусҳои муштараки экологӣ ташкил менамояд. Имрӯз самтҳои афзалиятноки фаъолият маркази мазкурро дар Тоҷикистон пешбури дар ислодоти соҳаи об ва такмили қонунгузорӣ, таҳқими ҳамкориҳои минтақавӣ барои амалисозии Ҳадафҳои Рушди Устувор, дастгирии таҳсилоти экологӣ ва инчунин баланд бардоштани сатҳи маълумотнокии аҳолӣ доир ба ташаббусҳои минтақавӣ дар соҳаи экология ташкил медиҳад.

Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна имрӯз дар панҷ самти асосӣ кор мекунад:

1. Самти масоили тағйирёбии иқлим ва истифодаи самарноку сарфакоронаи нерӯ;
2. Самти ҳифз ва барқарорсозии муҳити зист;
3. Самти таҳсилот ва баланд бардоштани фарҳанги экологӣ;
4. Самти ташаккули ҳамкорӣ дар соҳаи об;
5. Самти таъсири муҳити зист ба саломатӣ.

Дар ин самтҳои нишондодашуда, Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна тайи солҳои тӯлонӣ кор мебарад ва лоиҳаҳои зиёдеро амалӣ намудааст.

¹Ниг.: Маркази экологии Осиёи Миёна [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://carececo.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 14.11.2019).

Лоиҳаи аввалини татбиқнамудаи Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна ин лоиҳаи “Нексус – алоқамандии об, энергетика ва озуқаворӣ” буд, ки аз ҷониби Иттиҳоди Аврупо маблағгузорӣ гардидааст. Тибқи лоиҳаи зикргардида, об ҳамчун як пайванди байни фаъолиятҳо дар соҳаи кишоварзӣ, амнияти озуқаворӣ, энергетика ва ҳифзи муҳити зист баррасӣ гардидааст. Бе об ҳеч яке аз ин соҳаҳо дар Осиёи Миёна ва умуман дар ҷаҳон вучуд дошта наметавонад. Байни худи баҳшҳо низ робита вучуд дорад. Агар кишварҳои Осиёи Миёна тавонанд, амнияти озуқавории ҳудро тавассути истифодаи устувору самараноки об ва замин таъмин қунанд, пас муҳити зист камтар зарар мебинад. Ин масъала яке аз самтҳои асосӣ ва афзалиятноки сиёсати экологии ҳамаи давлатҳои Осиёи Миёнаро дарбар мегирад. Аксари мушкилоти экологии минтақавӣ ва миллии ин кишварҳо маҳз ба соҳаи обистифодабарӣ ва кишоварзӣ алоқаманд мебошанд.

Лоиҳаи дигаре, ки Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна дар ҳамкорӣ бо яке аз муассисаҳои Ҳукумати ИМА USAID татбиқ намудааст, ин “Smart Waters – об, таҳсилот ва ҳамкорӣ” мебошад.

Мазмуни асосии лоиҳаи мазкурро маълумотнок кардани аҳолӣ доир ба масоили экология ва ҳифзи муҳити зист, тарбия ва омодасозии насли муосири мутахассисон, олимон ва коршиносони соҳаи экология, ки тавонанд дар доираи ба роҳ мондани ҳамкориҳои самарабахш мушкилоти минтақавии экологиро дар Осиёи Миёна ҳал намоянд. Самти дигари амали лоиҳаро дастгирии шарикони миллӣ ҷиҳати амалисозии ислоҳот дар соҳаи об, барқарорсозии иншооти гидротехникӣ ва ғайра ташкил менамояд.

Дар баробари ин, Маркази минтақавии экологии Осиёи Миёна лоиҳаҳои дигарро низ татбиқ намуда, дар таҳияи сиёсати минтақавии экологӣ саҳми назаррас дорад.

Бо назардошли ҳолати ҳассоси масоили экологӣ дар минтақа ҳамкории минтақавӣ дар масъалаҳои экологӣ, об ва ҳатто масъалаҳои иқтисодӣ танҳо як платформаи муайянро талаб мекунад. Солҳои тӯлонӣ

миёни кишварҳои минтақа дар масъалаҳои обу беҳдошт ва кишоварзию обёрӣ бо сабаби мувофиқат накардани манфиатҳои миллии давлатҳои болооб ва поёноб ҳамдигарфаҳмӣ вучуд надошт, ки боиси ташаккулёбии мушкилоти экологӣ гардида буд. Аз ин нуқтаи назар, платформаи экологӣ муддати дароз вучуд надошт. Албатта, воҳӯриҳои алоҳида баргузор мешуданд, аммо то соли 2017 кишварҳои Осиёи Миёна, шарикони байналмилалии онҳо ва ҷомеаҳои илмӣ мунтаззам мулӯқот намекарданд. Соли 2017 ММЭОМ бо ташабbus ва дар якҷоягӣ бо кишварҳои Осиёи Миёна аввалин Форуми байналмилалии экологии Осиёи Миёнаро (ФБЭОМ) дар шаҳри Ашқободи Туркманистон доир намуд, ки замина ва фазои мусоидро барои муҳокимаи масоили экологӣ ба вучуд овард.¹

Форуми мазкур дар ташаккули сиёсати минтақавии экологӣ аҳамияти бузург дошта, дар самтҳои гуногун мубрамияти он зоҳир мегардад:

1. Маблағгузорӣ ва баргузории ин нишаст далели он аст, ки давлатҳои минтақа ҳалли масоили экологиро дар ҳамгироӣ ва ҳамкорӣ мебинанд;

2. Дар доираи Форум баргузории воҳӯрии экспертҳои байналмилалие, ки дар минтақа фаъолият мекунанд сурат мегирад. Онҳо мавқеи худро иброз намуда, дар ин замана системаи ҷаҳонии кор бо мушкилоти экологиро ба вучуд меоранд. Дар ин раванд фаҳмиши масъалаҳои глобалий ва минтақавӣ ба воқеият наздик мегарданд.

3. Ҳангоми баргузории Форум бисёр воҳӯриҳои дучонибаи намояндагони кишварҳо сурат мегирад, ки дар онҳо меморандумҳо ба имзо расида, шартномаҳо оид ба ҳамкории минбаъда баста мешаванд ва мубодилаи иттилоот ба вучуд меояд. Дар кори Форум олимону донишмандон ҷалб гардида, шароити мусоид барои шарикӣ ва платформа эҷод карда мешавад.

¹Ниг.: Региональный экологический центр Центральной Азии [Электронный ресурс]. – URL: <https://careceseo.org/main/> (дата обращения: 01.12.2019).

Дар Форуми байналмилалии экологии Осиёи Миёна таваҷҷуҳи зиёд ба масоили нигоҳдории гуногуни биологӣ, рушди минтақаҳои табиии ҳифзшаванда, идоракунии партовҳои саҳти майшӣ, энергияи барқароршаванда ва истифодаи самараноки энергия, инчунин масъалаҳои ҳамкорӣ дар соҳаи об, тағйирёбии иқлим, ки муҳимтарин ва мубрамтарин масоили экологӣ ва муҳити зист дар минтақа маҳсуб меёбанд, зохир карда мешавад.

Бо назардошти рушди муназзами иқтисодӣ ва саноатии кишварҳои минтақа, онҳо бояд масоили экологиро дар мадди аввал гузошта, аз таҷрибаи талхи зарари ба муҳити зист расонидаи давлатҳои пешрафтаи саноатӣ сабақ гиранд. Тавре маълум аст, аксари кишварҳои тараққикардаи саноатӣ садсолаҳо ба таъмини рушди иқтисодию саноатии худ машғул гардида, талаботи табиат ва муҳити зистро ба инобат нағирифтаанд, ки боиси ба вучуд омадани мушкилоти ҷиддии экологӣ гардид. Имрӯз ин кишварҳоро зарур аст, ки садҳо миллион доллар ҳарҷ намуда, зарари ба муҳити зист расонидаи худро барқарор созанд. Мутаассифона, бисёре аз зарари расонидаи онҳо ба муҳити зист барқарорнашаванда мебошанд. Давлатҳои Осиёи Миёнаро зарур аст, ки дар раванди таъмини рушди иқтисодию саноатии худ ба ин хатоиҳо роҳ надиҳанд.

Барои роҳандозии ин ҳадаф заминаҳои воқеӣ мавҷуданд. Пеш аз ҳама мавҷудияти технологияҳои каммасраф ва безарар, истифодаи роҳу усулҳо ва равишҳои муосир, ки рушди босуръати иқтисодиро таъмин намуда, ба табиат зарар намерасонад. Аммо раванди таърихии рушди иқтисодию саноатии кишварҳои тараққикарда нишон дод, ки дар аксари мавридҳо масоили иқтисодӣ назар ба масоили экологӣ авлавияти бештар доранд. Ин маънои онро дорад, ки мо аввал ба табиат зарари зиёд ва ҳатто барқарорнашаванда мерасонем ва баъдан кӯшиш менамоем, ки онро барқарор созем. Маҳз ҳамин хатоии инсоният буд, ки имрӯз мо аз мушкилоти экологӣ азияти зиёд мекашем. Бо назардошти ин кишварҳои Осиёи Миёнаро зарур аст, ки аз аввал хатоҳои дигаронро ба назар

гирифта, аз технологияҳои безарар истифода намоянд ва ба масоили экологӣ беш аз ҳар масъалаи дигар таваҷҷуҳи бештар дошта бошем.

Аммо дар айни замон, минтақаро раванди бошиддати харобшавии экологӣ фаро гирифтааст, ки кишварҳоро муваззаф месозад, то дар ин самт эҳтиёткор ва масъулиятшинос бошанд. Албатта, сатҳи харобшавӣ ва зарари расида ба табиат дар баъзе минтақаҳо назар ба минтақаи Осиёи Миёна шаддидтар аст. Аммо кишварҳои минтақаро зарур аст, ки ба давлатҳое мисли Аврупои Шимолӣ такия кунанд ва аз таҷрибаи онҳо бештар истифода намоянд. Истифодай технологияҳои безарару каммасраф арзиши гарон доранд, аммо арзиши онҳо нисбат ба харочоти барқарорсозии табиат садҳо маротиба камтар аст.

Дар ҳама фаъолиятҳои иқтисодӣ, ҳифзи захираҳои табиӣ бояд афзалият дошта бошанд. Корбурди шиори “истифодай камтар - маҳсулоти бештар”, ки имрӯз ба таври васеъ мавриди амалия қарор дорад, ифлосшавии муҳити атрофро коҳиш медиҳад. Дар ин раванд, иродай қавиу мустаҳкам ва тавонмандии ҳамаи давлатҳои Осиёи Миёна зарур аст. Иқтисодиёти кишварҳои минтақа хуб рушд карда истодааст, аммо дар мавриди масоили экологӣ ва табиат мушкилоти умдае мавҷуданд, ки вазъро дар минтақа беш аз пеш бадтар соҳта истодаанд. Гузариш ба истифодай оқилонаю самараноки захираҳои табиӣ, тадриҷан гузаштан ба “иқтисоди сабз” имконият медиҳанд, ки масоили экологӣ авлавият пайдо намуда, партовҳо коҳиш дода шаванд, истифодай технологияи бепартов ва тоза бештар гардад, коркард ва истифодай дубораи обу партовҳо ба роҳ монда шавад. Ҳанӯз, ки дер нашудаст, мо бояд кӯшиш ба он кунем, то аз худ табиати валангир ба мерос нагузорем. Ин амал таҳдид ба ҷони наслҳои оянда мебошад. Бо назардошти ин, кишварҳои минтақаро зарур аст, ки тамоми қудрату тавоноии худро ба он равона созанд, ки ҳарҷӣ бештар аз сарчашмаҳои барқароршавандай энергия истифода намуда, табиати минтақаро аз будаш харобтар насозанд.

Шароити табиии Осиёи Миёна имконият медиҳад, ки аз сарчашмаҳои боэътиимодтарини нерӯи барқ, ба монанди обу офтоб ва бод ба таври васеъ истифода намуд. Истифодаи ин сарчашмаҳо имконият медиҳад, ки таъсири манфии инсон ба табиат коҳиш дода шавад ва гузариш ба “иктисоди сабз” таъмин гардад. Тавре дар боло қайд гардид, кишварҳои минтақа дар ҳоли рушд қарор доранд ва талаботи нерӯи барқ ҳар лаҳза зиёд мегардад. Имрӯзҳо дар баробари рушди бошиддати демографӣ садҳо корхонаю коргоҳҳои истехсолӣ ба кор шурӯъ намуда истодаанд, ки ҳар қадоми онҳо талаботро ба нерӯи барқ зиёд мегардонанд. Талаботи аксари чунин корхонаҳо ва аҳолӣ дар айни замон аз ҳисоби нерӯгоҳҳои ҳароратии бо ангишту газ ва нафт фаъолияткунанда таъмин гардида истодааст, ки таъсири манфии онҳо ба табиати минтақа хеле зиёд мебошад. Сабаби асосии чунин ҳолат дар он аст, ки новобаста аз имкониятҳои бузурги сарчашмаҳои барқароршавандай нерӯи барқи мавҷуда дар минтақа, ҳанӯз кишварҳои Осиёи Миёна ба стратегияи ягонаи минтақавӣ дар ин самт дастёб нагардидаанд ва сарчашмаҳои барқароршавандай нерӯи барқ қудрати иваз намудани ҷойи нерӯгоҳҳои ҳароратиро надоранд. Кишварҳои болооби минтақа пай дар пай ба рушди соҳаи гидроэнергетика дастёб гардида истодаанд. Ин раванд метавонад дар солҳои наздиктарин имкониятҳои дастрасии тамоми давлатҳои Осиёи Миёнаро ба “нерӯи сабз” зиёд гардонад ва аз паёмадҳои ногуори навбатии экологӣ пешгирӣ намояд.

Аммо новобаста аз он, дар бисёри мавридҳо барои ҳалли масоили экологии минтақавӣ мо ба таври васеъ аз таҷрибаи минтақаҳои дигар ва ё умуман таҷрибаи ҷаҳонӣ истифода менамоем. Нусхабардорӣ намудани таҷрибаи ҷаҳонӣ ва роҳандозӣ намудани он дар минтақа натиҷабаҳш нест. Бояд дар минтақа мутахассисони сатҳи баланди маҳаллӣ дар соҳаи экология омода карда шаванд, ки роҳҳои наву муосири ҳалли мушкилотро бо назардошти хусусиятҳои хоси табиати Осиёи Миёна

пайдо карда тавонанд. Сипас, бо назардошти шароити мавчуда ва вазъи иқтисодио сиёсӣ, мо метавонем масоили экологиро ба таври зуд, устувор ва дарозмуддат ҳаллу фасл намоем. Ҳолати зудтағийрёбандай экологӣ ва умуман иқтисодио иҷтимоии ҷомеаи муосир ба мо имконият намедиҳанд, ки барномаю стратегияҳои экологии нисбатан дарозмуддат қабул намоем. Имрӯз зарурат пеш омадааст, ки бо ҷалби мутахассисон, коршиносон ва таҳлилгарони асили соҳаи экология мо ба таври фаврӣ ва мунтаззам лоиҳаҳои ҷадидро дар соҳаи экология ва ҳифзи муҳити зист таҳияву татбиқ намуда, бо назардошти паёмадҳои нав ба нави масоили экологӣ онро навсозӣ намоем.

Тавре маълум аст, Осиёи Миёна дорои муҳити зист ва экосистемаҳои хосаи худ мебошад. Ин минтақа таҳияи сиёсати экологии хосаро тақозо намуда, масоили экологии он фарқунандаву гуногун буда, бештар ба обу замин работ доранд. Масоили экологии минтақа аз сабаби таъсири фаъоли инсон ба табиат ба вучуд омадаанд. Дар ин ҷо беш аз сад сол қабл ба рушди босуръати азхудкунии захираҳои табиӣ, рушди иқтисод, кишоварзӣ ва энергетика шуруъ кардаанд, ки дар пайи он мушкилоти хосаи экологии минтақавӣ ба вучуд омадаанд. Дар ин раванд масъалаи экологии баҳри Араб яке аз мушкилоти мураккабтарини ҳалношуда дар назди кишварҳои минтақа мебошад. Илова ба мушкилоти экологии хушкшавии баҳри Араб, дар минтақа масоили дигари экологӣ ба монанди паст гардидани сатҳи гуногунии биологӣ ва бойигарии табиӣ, коҳишёбӣ ва нестшавии олами набототу ҳайвонот ба вучуд омадааст.

Ҳамзамон таназзули бошиддати замин ба амал омада истодааст. Тибқи сарчашмаҳои таърихӣ мардуми Осиёи Миёна зиёда аз 5 ҳазор сол пеш инҷониб ба обёрий ва кишту кор машғул мебошанд.¹ Бо рушди соҳаи кишоварзӣ, на танҳо ба хок дар минтақаҳои обёришаванда, балки ба

¹Ниг.: Ирригация в Центральной Азии. Социальные, экономические и экологические аспекты. Департамент Европы и Центральной Азии, Отдел экологически и социально-устойчивого развития. Всемирный Банк, Февраль 2003 г. [электронный ресурс]. – URL: www.worldbank.org/eca/environment. (дата обращения: 25.12.2019).

дашту экосистемаҳои кӯҳӣ низ то як андоза таъсири манғӣ расонида мешавад. Дар ин замана, раванди эрозия, шӯршавӣ ва ботлоқшавии замин меафзояд.

Масъалаи мураккабтарини экологии минтақавӣ камшавии худи захираҳои об мебошад, ки дар пайи омилҳои гуногун ба вуҷуд омодааст ва оқибатҳои маргборро дар худ дорад. Дар пайи коҳишёбӣ ҳамзамон сифати об низ паст шуда истодааст.

Масъалаи дигари мураккаб, ки хоси тамоми башарият мебошад, тағиیرёбии иқлим аст. Ҳолати табиии минтақа тағиир ёфта, рӯзҳои гарм ва хушк зиёд гардида, оғатҳои табиӣ - хушксолӣ, обхезӣ ва сел афзоиш ёфтаанд. Мушкиниҳое ҳастанд, ки бояд бештар зери таваҷҷуҳ бошанд, чунки онҳо ҳар лаҳза зиёдтар ва шиддатёбанда мебошанд. Аз ҷиҳати иҷтимоӣ барои аҳолӣ мутобиқ шудан ба раванди тағиирёбии иқлим душвор буда, аз ҷиҳати иқтисодӣ бошад барои ба даст овардани ҳосил ба миқдори пештара ҳарочоти нисбатан зиёдро дар шароити хушксолӣ ва норасоии захираҳои об тақозо менамояд. Аз ин рӯ, ин барои тамоми минтақа мушкилии ҷиддӣ ба ҳисоб меравад.

Бо назардошти омилҳои зикргардида, дар минтақа метавонад роҳи ҳалли масъала гуногун бошад. Дар ин замана, мутобиқшавӣ яке аз роҳҳо ва шартҳои асосӣ арзёбӣ мегардад. Дар ин раванд мо бояд ба шароити хушксолӣ, таназзули замин мутобиқ шавем. Аммо роҳи зикргардида дарозмуддат ва устувор нест. Роҳи нисбатан боэътиимодтару устувор он аст, ки мо – аҳолии минтақаи Осиёи Миёна бештар ба он кӯшем, ки бо муҳити зист ҳамоҳанг бошем, вазифаҳои онро барқарор намоем, таъсири манғии фаъолиятамонро бо табиат кам кунем. Ҳамзамон, мо бояд дарк кунем, ки ҳифз ва барқароркуни табиат аз ҷиҳати иқтисодӣ манғиати бузург дорад. Албатта, ин кор муддати тӯлонӣ вақтро тақозо месозад.

Имрӯз кишварҳои Осиёи Миёна нақшаҳои дарозмуддати рушди миллии худро таҳия намуда, амалӣ карда истодаанд. Ин нақшаҳо барои ҳалли мушкилоти дар боло зикршудаи экологӣ низ нигаронида шудаанд. Саъю талошҳо пеш аз ҳама барои гузариш ба “иқтисоди сабз”, “нерӯи

сабз”, саноати бепартов ва соҳаи кишоварзӣ бо технологияи мусоири обёрӣ равона гардидааст. Дар ин асно, ҷустуҷӯйи роҳи ҳалли масъала дар низоми таълиму тарбия ва соҳаи маориф низ натиҷабаҳш хоҳад буд. Мо бояд қадамҳои нахустинро дар роҳи расидан ба рушди устувор маҳз аз ҳамин соҳа оғоз кунем. Тарбияи одамон, таҳсилот ва фаъолияти онҳо мушкилиҳои бештареро ҳал меқунад, назар ба оне ки мо ба хотири ҳифзи муҳити зист соҳаҳои муайяни истеҳсолоту саноат ва корхонаҳоро ба таври фавқулода боз медорем. Маҳз фарҳангии волои экологӣ метавонад натиҷаҳои назарраси мусбиро ба бор орад, чунки дар ниҳоят, албатта, одамон ҳама чизро ҳал меқунанд. Аз ин рӯ, масъалаи таълиму тарбияи экологии чомеа бояд самти афзалиятнок дониста шуда, дар мадди аввал гузошта шавад ва барои татбиқи самарабахши он заминаҳои моддию молиявӣ фароҳам оварда шавад. Пешгирии мушкилоти экологӣ беҳтар аз он аст, ки мо бо қаҳрамонӣ ба он мубориза барем.

Хулоса, метавон арзёбӣ намуд, ки сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна ҳамбаста бо яқдигар буда, таркиб, ҳусусият, сабабу омил, ва роҳи ҳалли ягонаи минтақавӣ доранд. Таҳлили сарчашмаҳои таъриҳӣ, сабабу омилҳои сар задани мушкилоти экологии минтақавӣ, раванди таҳия ва татбиқи сиёсати экологӣ дар минтақа нишон медиҳанд, ки бо назардошли шароити ягонаи табиӣ, фаъолияти якҷояи хочагидорӣ дар замони Иттиҳоди Шуравӣ, ҳавзаи ягонаи обӣ ва мувофиқат накардани ҳадафҳои стратегию манфиатҳои миллӣ дар замони соҳибихтиёри боиси пайдоиш, ташаккул ва фароминтақавӣ гардидани мушкилоти экологӣ дар минтақаи Осиёи Миёна гардид. Дар ин замина, ҳусусиятҳои хоси сиёсати экологии кишварҳои Осиёи Миёнаро метавон ба таври зайл арзёбӣ кард:

1. Мушкилоти экологии марбут ба партовҳои кимиёвӣ, ки аз замони Иттиҳоди Шуравӣ дар минтақа боқӣ мондаанд, ҳамкории кишварҳои Осиёи Миёнаро бо давлатҳои абарқудрати дар ин самт таҷрибадор талаб менамояд;

2. Асоси мушкилоти экологии минтақавī бо масоили ҳавзаи ягонаи обī вобаста аст;

3. Заминаи пайдоиши мушкилоти экологии минтақавī, ки ба фаъолияти бенизоми хочагидориу кишоварзī вобастаанд, аз замони Иттиҳоди Шуравī ба мерос монда, истифодаи технологияи муосири кишоварзī ва обёриро дар минтақа тақозо менамояд;

4. Ҳамоҳангсозии фаъолияти хочагидориу кишоварзī бо фаъолияти гидроэнергетикī зарур буда, таҳия ва роҳандозии концепсияи ягонаи минтақавиро талаб менамояд;

5. Фаъолияти асосии сокинони минтақа ба обу замин вобаста буда, мушкилоти асосии экологии минтақавī низ тавъям ба ҳамин ду самт мебошанд;

Арзёбии нуқтаҳои зикргардида, далели онанд, ки мушкилоти экологии Осиёи Миёна ягона ва чудонашванда буда, таҳия ва амалисозии сиёсати ягонаи минтақавии экологиро талаб менамоянд.

БОБИ III. ДУРНАМОИ СИЁСАТИ МИНТАҚАВИИ ЭКОЛОГӢ ДАР ОСИЁИ МИЁНА

3.1. Мушкилоти экологии вобаста ба об дар Осиёи Миёна

Қаламрави кишварҳои Осиёи Миёна - Ўзбекистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркманистон, Қазоқистон ба минтақаи Арал, ки имрӯз минтақаи оғатҳои экологӣ ба ҳисоб меравад, дохил карда мешаванд. Сабаби пайдоиши фалокати экологӣ дар ин ҷо, асосан, амалҳои дағалонаи инсон дар ҷараёни истифодаи захираҳои табиӣ мебошад.

Маълум аст, ки давлатҳои Осиёи Миёна дорои захираҳои азими табиӣ ва минералий мебошанд, ки рушди босуръати тамоми соҳаҳоро таъмин мекунанд. Аз ин лиҳоз, масъалаи идоракуни оқилонаи табиат ва баланд бардоштани ҳосилнокии ландшафтҳои вайроншуда вазифаи аввалиндараҷа мебошад. Соҳтори табиии ландшафтии давлатҳои Осиёи Миёна ба таври возех ҷудо карда шудааст ва фрагментатсияи ландшафт дар навбати худ, дар самти минтақавӣ самтҳои асосии мубориза бо таназзули заминро муайян мекунад.

Аз таҳлилҳои боло бармеояд, ки аксари мушкилоти минтақавии экологӣ дар Осиёи Миёна тавъам ба истифодаи нодуруст ва гайриоқилонаи захираҳои обии аҳамияти минтақавидошта сар задаанд. Давлатҳои Осиёи Миёна аз захираҳои оби ду дарёи бузург – Амударё, Сирдарё ва ҳамчунин як силсила рӯдҳои хурди сарҳадгузар истифода мебаранд.

Бо назардошти он ки дар ин минтақа ҳавзаи ягонаи обӣ ҷой дорад, дар рафти истифодаи он ҳар як давлати минтақа манфиатҳои обии худро боло гузошта, манфиатҳои умумиминтақавӣ ва манфиати табиатро сарфи назар мекунанд, ки оқибат боиси сар задани мушкилоти мураккаби экологӣ гардидааст.

Дар чунин раванд масоили дастёбӣ ба амнияти минтақавии обӣ ва пешгирий кардани мушкилоти экологии марбут ба истифодаи об барои давлатҳои Осиёи Миёна аз шароитҳои табииву иқлими, сиёсӣ, ироди сиёсӣ, вазъи иқтисодӣ ва ғайра вобаста аст.

Дар ин минтақа ҳалли масъалаҳои вобаста ба обу экология аз омилҳои зерин вобастаанд:

1. Тақсимоти нобаробари захираҳои об дар ҳудуди минтақа;
2. Дурнамои эҳтимолии кам шудани захираҳои об дар ояндаи миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат бар асари таъсири раванди тағйирёбии иқлим;
3. Афзоиши истеъмоли об бинобар зиёд шудани шумораи аҳолӣ ва рушди иқтисодӣ;
4. Бештар такрор ёфтани оғатҳои табиии марбут ба об ва идомаи раванди нобудшавии баҳри Арал;
5. Ҳамкории ғайрикофии кишварҳои минтақа ҷиҳати ҳалли масъалаҳои мубрими обиу энергетикӣ.

Тибқи маълумоти мавҷуда, зиёда аз 80 фоизи захираҳои обии Осиёи Миёна дар қаламрави Тоҷикистон ва Қирғизистон ташаккул меёбанд, аммо истеъмоли бештари об бошад ба кишварҳои дигари минтақа Ӯзбекистон, Туркманистон ва Қазоқистон рост меояд, ки 85 фоизи захираҳои оби дар минтақа ташаккулёбандаро истифода мебаранд. Тоҷикистон ва Қирғизистон новобаста ба оне, ки сарчашмаи тавлиди захираҳои об маҳсуб меёбанд, ҳамагӣ 15 фоизи ин захираҳои обро истифода мебаранд.¹

Ҳамзамон, манфиатҳои кишварҳои болообу поёноб дар масъалаи истифодаи мавсимии захираҳои об на ҳама вақт бо ҳам мувоғиқанд, ки ҳуд боиси сар задани ихтилофоти муайян миёни онҳо мегардад ва дар пайи ба инобат нагирифтани “ҳаққи табиат” мушкилоти экологии вобаста ба об ва обистифодабарӣ сар мезананд.

Вазъият таҳти таъсири равандҳои тағйирёбии иқлим боз ҳам мураккабтар шуда истодааст, захираҳои обии пиряҳҳо дар минтақа аллакай ба таври назаррас кам гардидаанд. Кофӣ аст ба он ишора

¹Ниг.: Муртазаев, У.И. Вода как политический инструмент национального сепаратизма в Центральной Азии [Текст] / У.И. Муртазаев, М.С. Мавлони // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Серия: естественных наук, №5(48). – Душанбе, 2012. - №5(48). – С. 72.

намоем, ки тайи 30 соли охир аз 14 ҳазор пиряхҳои Тоҷикистон ҳазортояш нобуд шудааст. Дурнамои эҳтимолии дар ояндаи миёнамуҳлат ва дарозмуҳлат кам шудани оби дарёҳо низ ба масъала шиддати бештар мебахшад.¹ Камшавии захираҳои об ва ҳаҷми об дар дарёҳои фаромарзӣ ҳолати экологии минтақаро боз ҳам мураккаб гардонида, мушкилоти нави экологии минтақавии вобаста ба обро ба вучуд меорад.

Рушди босуръати демографӣ дар минтақа, ки аз ҳама нишондиҳандай баландтарин дар ҷаҳон арзёбӣ мегардад, дар раванди камшавии захираҳои оби минтақа метавонад ҳолати имрӯзai мушкилоти экологиро дар ин ҳудуд боз ҳам шиддат бахшида, паёмадҳои наву ногувори экологиро барҷо гузорад.

Зиёдшавии аҳолӣ боиси афзоиши истифода ва истеъмоли об аз ҷониби сокинон ва иқтисоди кишварҳои минтақа гардидааст. Инчунин афзоиши демографӣ боиси зиёд гардидани талабот ба маводи озуқа мегардад. Табиист, ки дар ҷунин ҳолат зарурати зиёд кардани майдони кишт ва обёрии заминҳои нави корам ба миён меояд. Ин ҳолат талаботро ба захираҳои об боз ҳам зиёд менамояд. Тибқи маълумоти мавҷуда, масоҳати заминҳои обёришаванда дар Осиёи Миёна, ки дар оғози асри XX - ум баробар ба 2,5 – 3 миллион гектар буд, дар соли охир ба 8,5 миллион гектар расид. Шумораи аҳолии минтақа дар соли 1956 бештар аз 20 миллион нафар буд, имрӯз қариб ба 65 миллион нафар расидааст.²

Агар дар солҳои 1960 - ум минтақа дар як сол тақрибан 60 километри мукааб обро истеъмол мекард, пас имрӯз ин нишондиҳандагӣ дар як сол беш аз 110 километри мукаабро ташкил медиҳад. Мувофиқи

¹Ниг.: Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар Форуми дуюми об барои кишварҳои минтақаи Осиё ва уқёнуси Ором дар мавзуи «Амнияти вобаста ба об ва таҳдидҳои оғатҳои табиии марбут ба об». – Таиланд 19.05.2013. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 24.01.2020).

²Ниг.: Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар Конфронси байналмилалии сатҳи баланд доир ба ҷамъъости раванди татбиқи амалии Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои ҳаёт», солҳои 2005 – 2015. - Душанбе, 09.06.2015. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 25.01.2020).

арзёбихои мұтамад то соли 2030 - ум афзоиши истеъмоли об дар Осиёи Миёна дар ҳаҷми 15 - 20 фоиз зиёд мегардад.¹

Истеъмоли об, асосан, дар минтақа ба соҳаи кишоварзӣ рост омада, барои истехсоли пахта нигаронида шудааст. Дар давлатҳои поёноб, маҳсусан, Ҷумҳурии Ӯзбекистон зиёда аз 85 обанборҳои ҳаҷмашон бузург барои захираи оби кишоварзӣ соҳта шудааст, ки боиси аз меъёр кам гардидан ҳаҷми маҷрои дарёҳои фаромарзӣ ва пайдоиши мушкилиҳои зиёди экологӣ гардидааст. Дар ин раванд бисёре аз системаҳои экологӣ ва ландшафтҳои табиӣ, ҳамзамон мавҷудоти зериобӣ несту нобуд гардида, ба табиат зарари ҷиддӣ расонида, омили асосии хушкшавии баҳри Арал гардидааст.

Мушкилоти дигар дар истифодаи ғайриоқилонаи об ва истифодаи роҳу усулҳои куҳнашудаю серҳарочоти обёрий дар минтақа мебошад. Ин ҳолат боиси шӯршавӣ ва эрозияи масоҳати калони заминҳои аҳамияти кишоварзидашта шудааст. Дар баробари ин, истифода аз роҳу усулҳои обёрии сермасраф боиси паст гардидан сатҳи ҳосилнокии заминҳо ва шӯсташавии қабати ҳосилдехи заминҳои корам мешавад. Яъне, танҳо як масъалаи обёрии нодурусти кишоварзӣ дар минтақа сабабгори пайдоиши мушкилоти зерини экологии вобаста ба об гардидааст:

1. Аз меъёри муқаррарӣ зиёд истифода гардидан оби дарёҳои фаромарзӣ аз ҷониби давлатҳои алоҳида;
2. Риоя нагардидани санадҳои меъёрию ҳуқуқии танзимкунандаи фаъолияти оби истифодабарӣ дар дарёҳои аҳамияти минтақавидошта ва фаромарзӣ;
3. Пайдоиши нофаҳмоиҳо ва гуногунандешиҳо дар соҳаи истифодаи оби дарёҳои фаромарзӣ ва сар задани низоъҳои вобаста ба об;
4. Нестшавии экосистемаҳо, ландшафтҳои табиӣ ва мавҷудоти зериобӣ дар минтақа;

¹Ниг.: Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар Конференси байналмилалии сатҳи баланд доир ба ҷамъбасти раванди татбиқи амалии Даҳсолаи байналмилалии амал «Об барои ҳаёт», солҳои 2005 – 2015. - Душанбе, 09.06.2015. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 28.01.2020).

5. Мушкилоти баҳри Арал;
6. Шұршавың ва эрозияны заминҳои аҳамияти кишоварзида;
7. Шұсташавии қабати ҳосилдеҳи хок ва аз гардиши кишоварзың баромаданы масоҳати зиёди заминҳои кишт.

Ин ҳолат аз кишвархой мінтақа тақозо менамояд, ки чиҳати рафъи саривақтіи мушкилоти зикргардида, чораҳои таъхирнапазир андешіда, системаи ирригацияни худро модернизатсия намуда, аз технологияи мусосири каммасрағи обёрій дар соҳаи кишоварзың истифода намоянд ва гузариш аз соҳти аңғанавың ва сермасрағи об ба соҳти мусосир, маҳсусан обёрии қатрагиро таъмин созанд.

Агар ба мушкилоти зикргардида, мушкилоти демографиро зам кунем, дурнамои ҳалли масъала хеле мураккаб ба назар мерасад. Дар чүнин маврид андешиданы чораҳои иловагың, маҳсусан, истифодаи заминаҳои илмии соҳавың ва маблағгүзории иловагың тақозо карда мешавад.

Дар баробари рушди демографији мінтақаи Осиёи Миёна дар ҳоли рушди иқтисодың ва саноаты низ қарор дорад, ки дар ин соҳаҳо низ талаботи рұзағзун ба об мушоҳида мегардад ва ин ҳолат низ омили асосың дар зиёдшавии мушкилоти вобаста ба об арзёбың мегардад. Соҳаи саноат дар ҷаҳон яке аз соҳаҳои асосии обистеъмолқунанда маҳсуб меёбад.

Дар Осиёи Миёна масоили мұхиттарини ҳастии ҳаёт ба монанди дастрасың ба об, нерүи барқ, маводи озуқаворың ва мұхити тозаи экологија ба ҳам алоқамандии ногусастаның доранд. Дар меҳвари ҳамаи ин масъалаҳо таъминот бо об меистад. Ҳалли ин масъалаҳо, маҳсусан, ҳалли масъалаҳои экологија ва амнияти экологија дар мінтақа, пеш аз ҳама ҳалли масоили вобаста ба обро талаб менамояд. Дар ин самт, вазъият дар пайи мураккабшавии масоили экологија дар ҷаҳон боз ҳам печидатар гардида истодааст.

Тағийрёбии босуръати иқлим ҳолатро боз ҳам мураккабтар намуда истодааст. Тавре қайд кардем, ҳалли масоили об асоси ҳалли мушкилоти

экологӣ дар минтақа мебошад, аммо дар пайи тағиیرёбии иқлим кам шудани миқдори захираҳои оби аҳамияти умумиминтақавидошта, ҳачму масоҳати пиряҳҳо ва барфтӯдаҳо, ки манбаи асосии захираҳои об мебошанд, ба мушоҳида мерасанд. Ин ҳолат дар даҳсолаҳои наздиктарин боиси аз меъёри муқаррарӣ кам гардидани ҳачми оби дарёҳои фаромарзӣ аст, ки боиси шиддатёбии мушкилоти экологии вобаста ба об дар минтақа мегардад.

Обшавии босуръати пиряҳҳо бар асари тағири иқлим ба раванди таъмини шароити мусоиди зиндагии аҳолӣ ва ҳифзи захираҳои об таҳди迪 чиддӣ дорад. Тавре дар боло низ ишора гардид, аз 14 ҳазор пиряҳҳои Тоҷикистон, ки барои тамоми минтақа аҳаммияти ҳаётӣ доранд, дар давоми 30 соли охир беш аз 1000 пиряҳ ба нобудӣ расидааст.¹

Пиряҳҳо дар баробари сарчашмаи тавлиди захираҳои об будан, инчунин воситаи асосии ҳифз ва нигоҳдошти захираҳои об мебошанд. Дар сурати обшавии бошиддати он дар мавсимҳои муайян зиёдшавии аз меъёр зиёди оби дарёҳо ва сар задани оғатҳои табиӣ ба монанди обхезӣ, сел, тармафароӣ ва ярч гардад, дар мавсимҳои дигар боиси хушсолӣ ва норасогии об, маҳсусан, дар давраи кишт мегардад.

Ҳамзамон обшавии аз меъёр зиёди пиряҳҳо боиси афзоиши бесобиқаи оғатҳои табиӣ ва таназзули экосистемаи обӣ шуда истодааст. Ин падида ҳар сол сабабгори ҳароб гаштани иншооти зиёди иқтисоди миллӣ ва ворид шудани хисороти бузурги моддӣ ба аҳолӣ мегардад.

Танҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар сол ҳодисаҳои табиӣ ва геологиву гидрологӣ, аз қабили боронгариҳои тӯлониву обхезӣ, омадани селу ярч, боридани барфи зиёду фаромадани тарма, заминларза ба амал омада, ба аҳолӣ ва иқтисодиёти кишвар зарари чиддӣ мерасонанд.

¹Ниг.: Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар Форуми дуюми об барои кишварҳои минтақаи Осиё ва уқёнуси Ором дар мавзуи «Амнияти вобаста ба об ва таҳдидҳои оғатҳои табиии марбут ба об». – Таиланд 19.05.2013. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 03.02.2020).

Танҳо дар моҳи январи соли 2017 дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон 244 ҳолати тармафароӣ ба қайд гирифта шудааст, ки дар пайи онҳо 13 нафар сокинони кишвар ба ҳалокат расидаанд.¹ Шумораи ҳалокшудагон бар асари оғатҳои табиии марбут ба об дар давоми солҳои 2012 – 2020 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 197 нафарро ташкил менамояд. Аз шумораи зикргардида, 23 нафар дар пайи тармафароӣ ва 38 нафар бо омадани сел ба ҳалокат расидаанд.²

Аз ҳолатҳои фавқулодаи табиӣ аз ҳама бештар сел ба қайд гирифта шудааст, ки 34 фоизи ҳолатҳои фавқулодаро ташкил медиҳад. Аз рӯйи хисороти иқтисодӣ низ мавқеи аввалро ҳолатҳои сел ишғол менамоянд ва беш аз 63 фоизи хисороти иқтисодии аз ҳолатҳои фавқулодаи табиӣ ба иқтисодиёти мамлакат расида ба оқибатҳои ҳаробиовари сел рост меояд.³

Дар пайи ин ҳодисаҳои фавқулодаи табиии марбут ба об дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳочирони экологӣ ба вучуд омадаанд. Ҷиҳати бартарафсозии ин ҳолат, аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ду маротиба Нақшаи миёнамуҳлати кӯчонидани муҳочирони экологӣ ба минтақаҳои бехавф ба тасвib расидааст. Дар заминай амалигардонии ин Нақша 1650 хоҷагии муҳочирони экологӣ ба ҷойҳои бехавф кӯчонида шудаанд. Аз ҷумла, аз Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон 217 хоҷагӣ, вилояти Суғд 278, вилояти Ҳатлон 705 ва ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ - 450 хоҷагӣ.⁴

Тибқи маълумотҳои мавҷуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 381 мавзеъҳои хатарноки дараҷаи аввал муайян карда шудаанд, ки аз онҳо 186 мавзеи таҳти хатари сел, 47 мавзеи ҳавфи ярҷӣ, 90 мавзеи обхезӣ, 25 мавзеи эрозияи замин, 14 мавзеи ҳавфи тарма, 11 мавзеии ҳавфи

¹Ниг.: Второе Национальное Сообщение Республики Таджикистан по Рамочной Конвенции ООН об Изменении Климата [Манбай электронный]. – URL: <https://unfccc.int/> (Санаи муроҷиат: 09.02.2020).

²Ниг.: Второе Национальное Сообщение Республики Таджикистан по Рамочной Конвенции ООН об Изменении Климата [Манбай электронный]. – URL: <https://unfccc.int/> (Санаи муроҷиат: 10.02.2020).

³Ниг.: Суҳанронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Раиси комиссияи давлатӣ оид ба ҳолатҳои фавқулодда Эмомалӣ Раҳмон оид ба ҳолатҳои фавқулоддаи табиӣ дар панҷ соли охир. – Душанбе, 10.02.2017. [Манбай электронный]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 12.02.2020).

⁴Ниг.: Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон оид ба ҳолатҳои фавқулодаи табиӣ дар панҷ соли охир. – Душанбе, 10.02.2017. [Манбай электронный]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 14.02.2020).

баландшавии сатҳи обҳои зеризаминӣ ва 8 мавзеи хавфи сангрезӣ мебошанд.¹

Тавре зикр гардид, раванди бештар хатарнок дар миқёси Ҷумҳурии Тоҷикистон сел ба ҳисоб рафта, мавсими рӯйдоди он аз моҳи март оғоз ёфта, то моҳи август идома меёбад. Дар ҳудуди Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон хавфи ин ҳодиса то моҳҳои июл - октябр ҷой дорад.

Инчунин, мавсими рӯйдоди обхезиҳо дар дарёҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз моҳи апрел оғоз ёфта, дар ҳудуди вилояти Ҳатлон, водиҳои Раҷту Ҳисор ва вилояти Суғд то охири моҳи май ва даҳаи якуми моҳи июн идома меёбад. Дар ҳудуди Вилояти Муҳтори Кӯҳистони Бадаҳшон бошад ин хавф бар асари обшавии пиряҳҳо ва баландшавии сатҳи оби дарёҳо аз моҳи август то даҳаи дуюми моҳи сентябр эҳтимол дорад.²

Тайи даҳсолаи охир паёмадҳои манғии тағйироти иқлими, ки ба андозаи муайян ба фаъолияти инсон иртибот дорад, ҳарҷӣ бештар аз ҳуд дарак медиҳад.

Пажӯҳиши чандинсолаи мутахассисон аз тақвияти таъсири тағйироти иқлими ба табиат ва вазъи иҷтимоиву иқтисодӣ дар минтақа гувоҳӣ медиҳад. Тибқи мушоҳидаҳо, тайи 60 соли охир ба ҳисоби миёна ҳарорати солонаи ҳаво дар минтақа, аз ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон ба андозаи 1 дараҷа аз рӯйи Селсия баланд шудааст; теъдоди рӯзҳои сербориш зиёд гардидааст ва ҳодисаҳои ғайриоддии гидрометеорологӣ бештару шадидтар рух медиҳанд. Таъсири манғии тағйироти иқлими ба ҳаҷм ва сифати захираҳои оби тозаи нӯшокӣ низ рӯз ба рӯз возехтар мегардад.

¹Ниг.: Муҳабатов, Ҳ.М. Водные ресурсы Таджикистана и вопросы вододеления в Центральной Азии [Текст] / Ҳ.М. Муҳабатов // Материалы Международной конференции «Пути и направления рационального использования водных ресурсов Таджикистана». – Душанбе, 2018. С. 20.

²Ниг.: Суҳанронии Эмомали Раҳмон оид ба ҳолатҳои фавқулоддаи табиӣ дар панҷ соли охир. – Душанбе, 10.02.2017. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 26.02.2020).

Кишварҳои минтақа захираҳои обро чун унсури асосии рушди устувор эътироф намуда, тағири даври гидрологиро бо эҳсоси нигаронӣ арзёбӣ менамоянд, зоро он ба амнияти обӣ, энергетикӣ ва озуқаворӣ таъсири манфӣ расонида, эҳтимоли обхезихо ва хушксолиҳои шадидро афзун мегардонад.

Пӯшида нест, ки Осиёи Миёна аз ҷумлаи минтақаҳое мебошад, ки дар паҳнои он тағиироти иқлим аллакай ба паёмадҳои муайяни манфӣ сабаб шудааст.¹

Радабандии кишварҳои ҷаҳон нишон медиҳад, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи партовҳои қиёсии гази карбонат дар ҷаҳон ҷойи 135-умро ишғол менамояд. Партовҳои газ дар Тоҷикистон дар як сол андаке бештар аз як тоннаро ба сари одам ташкил дода, ҳиссаи партовҳои даҳлдори кишвар дар миқёси минтақаи Осиёи Миёна ҳамагӣ тақрибан ба 3 фоиз баробар аст.² Истифодаи васеи манбаъҳои таҷдидшавандай нерӯ, асосан, гидроэнергетика ба он мусоидат мекунад, ки рушди иқтисодиву иҷтимоии мамлакат ҳамзамон бо нишондиҳандаҳои пасттарини партовҳои заарнок ба ҳаво сурат мегирад. Аммо новобаста аз он ки ҳиссаи Тоҷикистон дар сатҳи минтақаи Осиёи Миёна ва умуман, ҷаҳон аз рӯйи партовҳои гази карбонат ноҷиз мебошад, зарари ба муҳити зисти Тоҷикистон, маҳсусан, ба захираҳои оби он аз ин ҳисоб расида хеле бузург аст. Нисбат ба дигар кишварҳои минтақа Ҷумҳурии Тоҷикистон ва муҳити табиию экологии он дар раванди тағиирёбии иқлим осебпазир мебошад. Чунки раванди тағиирёбии иқлим таъсири аввалини худро ба сарчашмаҳои тавлиди об ва дарёҳо – пиряҳҳои калон мерасонад. Аммо зарари тағиирёбии иқлим ба захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон маънои зарар танҳо ба кишвари моро надорад. Ин ҳолат зарар ба тамоми минтақаи Осиёи Миёна мебошад. Чунки манбаъҳои оби Тоҷикистонро, аслан, кишварҳои дигари минтақа истифода мекунанд, на

¹Ниг.: Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар Форуми дуюми об барои кишварҳои минтақаи Осиё ва уқёнуси Ором дар мавзуи «Амнияти вобаста ба об ва таҳдидҳои оғатҳои табиии марбут ба об». – Таиланд 19.05.2013. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 27.02.2020).

²Ниг.: Всемирная метеорологическая организация [Электроний ресурс]. – URL: <https://youth.wmo.int/ru> (Санаи муроҷиат: 17.09.2020).

худи Тоҷикистон. Дар ин сурат, зарари тағйирёбии иқлими боз ҳам ба тамоми минтақа, маҳсусан, ба кишварҳои вобастаи оби дарёҳои фаромарзӣ мерасад.

Мушкилоти маҳсусан мураккаби экологии минтақавӣ, ки ба сатҳу сифати зиндагии аҳолии минтақаи Осиёи Миёна таъсири зиёди манфӣ расонида, ҷиҳати таъмини амнияти озуқаворӣ дар минтақа монеаҳои сангин эҷод месозад ин аз истифодаи кишоварзӣ баромадан, шӯршавӣ ва эрозияи заминҳои аҳамияти истеҳсолидошта мебошад.

Ин масъала бо назардошти таъсири ҷиддии манфӣ ба рушди устувори иқтисодии кишварҳо доштанаш инъикоси худро дар санади байналмилалии “Рӯзномаи 21” –и Созмони Милали Муттаҳид ёфтааст. Тибқи ин санади байналмилалий сатҳи биёбоншавӣ дар ҷаҳон тақрибан 52 миллион километри мураббаъро ишғол мекунанд ва зарари молиявии он ҳар сол 42 миллиард доллари амрикоиро ташкил медиҳад.¹

Тибқи маълумоти мавҷуда раванди биёбоншавӣ, асосан, дар натиҷаи истифодаи гайриоқилонаи заминҳои обёришавандай кишт ба амал меояд. Тибқи Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба мубориза бо биёбоншавӣ (1994), “биёбоншавӣ” ба таназзули замин дар минтақаҳои хушк ва нимхушк бо сабаби омилҳои гуногун, аз ҷумла тағйирёбии иқлими ва фаъолияти инсон, яъне омилҳои антропогенӣ ба вучуд меояд.

Давлатҳои Осиёи Миёна ба суботи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва экологӣ ҳавасмананд ва ба мушкилоти биёбоншавӣ аҳамияти хоса медиҳанд, ки ҷузъи таркибии он деградатсияи замин мебошад. “Деградатсияи замин” маънои коҳиҷ ё талафи маҳсулнокии биологӣ, заминҳои корам ё ҷароғоҳ ва ҷангалҳоро зери таъсири омилҳои табиӣ ва антропогенӣ дорад.

Миёни ниҳодҳои захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зисти кишварҳои минтақаи Осиёи Миёна Ёддошти ҳусни тафоҳум ба имзо расидааст ва

¹Ниг.: Деградация земель в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – URL: http://www.cawater-info.net/bk/water_land_resources_use/russian_ver/pdf/15.pdf (Санаи муроҷиат: 04.03.2020).

амал мекунад.¹ Он ба таҳияи Стратегияи миллӣ ва Нақшай амал оид ба мубориза бо биёбоншавӣ ва Барномаи миллии амал оид ба ҳифзи муҳити зист асос ёфтааст, ки ба эҳтиёҷоти минтақавӣ барои мубориза бо деградатсияи замин нигаронида шудааст.

Гарчанде ки шароити табиии кишварҳои Осиёи Миёна аз ҳамдигар фарқ мекунанд, аммо мушкилии биёбоншавӣ ва ҳалли афзалиятноки он яксон боқӣ мемонад. Солҳои охир дар пайи бошиддат обшавии пиряҳо дар қаторкӯҳҳои Тян-Шан ва Помир-Олой ва камшавии оби дарёҳову хушкшавии баҳри Арал тағиیرёбии ҷиддии шароити табии Осиёи Миёна ба назар мерасад. Нарасидани об барои обёрии соҳаи кишоварзӣ, ҷароғоҳҳо ва қонеъ гардонидани талаботи худи табиат мушкилоти муракқаб гардидааст, ки дар пайи он эрозия ва шӯршавии замин ва паст гардидани сатҳи ҳосилнокӣ ба миён омадааст.

Таназзули замин нарасидани маҳсулоти озукаворӣ, намудҳои мухталифи бемориҳо, коҳиши давомнокии умри инсон ва дигар масъалаҳои тиббӣ ва иҷтимоиро дар пай дорад.

Дар Қазоқистон, Ӯзбекистон ва Туркманистон эрозияи бодӣ ва ҷароғоҳҳо, аз ҷумла шӯршавии дуюмдараҷа дар заминҳои обёришаванда бештар ба назар расида, дар Қирғизистон ва Тоҷикистон - эрозияи вобаста ба об рӯ ба афзоиш дошта, биёбоншавӣ ва дигар намудҳои таназзули замин, маҳсусан, заминҳои аҳамияти асосии кишоварзи дошта низ зиёд гардида истодааст. Дар солҳои охир, дар зери таъсири омилҳои табиӣ ва антропогенӣ, сарбории ҷароғоҳҳо нисбат ба меъёри мавҷуда зиёд шуда, дар пайи обёрии нодуруст ва боронҳои шиддатнок элементҳои ҳосилдехи таркиби хок кам гардида, ҳосилнокии заминҳои киштшаванда ба маротиб кам шуда, ҳаҷми обҳои ифлос зиёд шуда истодааст.

¹Ниг.: Меморандум о взаимопонимании и сотрудничестве в области охраны окружающей среды, устойчивого использования природных ресурсов и изменения климата между Министерством природных ресурсов и охраны окружающей среды Центральноазиатских государств от 2017 года [Электронный ресурс]. – URL: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/bi-163246.pdf> (дата обращения: 12.03.2020).

Ин вазъ моро ҳушдор месозад, ки самти асосии таҳияи тадбирҳои раванди биёбоншавӣ муайян карда шавад. Мушкилоти деградатсияи замин аз ду ҷанбаи концептуалӣ иборат аст:

- паҳншавии он;
- зарари қалони табиӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба иқтисодиёти қишварҳои минтақа.

Дар ин гуна вазъ, андешидани ҷораҳои зерин ба манфиат ҳоҳад буд:

- ба таври мунтаззам назорат кардани ҷараёни шӯрашавии заминҳои аҳамияти қишоварзиҳошта ва пешгирии он, маҳсусан, гузариш ба системаи обёрии қатрагӣ;

- назорати доимиҳи ҳолати сифати об, эрозияи обӣ ва обёрий, дефлятсияи заминҳои хокӣ;

- андешидани ҷораҳои илмӣ, техникӣ ва молиявӣ барои рафъи онҳо.

Бояд қайд кард, ки аз сабаби истифодаи ғайриоқилонаи оби қишоварзӣ дар қишварҳои минтақа, майдонҳои зиёди заминҳои қишт ба шӯразамин ва ботлоқ табдил ёфта, ҳолати вазнину мураккаби экологиро ба миён оварда, заминҳои ҳосилхез аз гардиши қишоварзӣ баромадаанд. Масъалаи истифодаи об ва ҷароғоҳҳо аз қишварҳои Осиёи Миёна ҳалли фаврии ҳамоҳангшудаи байнидавлатиро талаб мекунад. Захираҳои об ва замин то андозае таназзул ёфта, бо партовҳои майшӣ, кимиёвӣ, саноатӣ, инчунин пестисидҳо, ки барои ҳифзи растаниҳо аз ҳашароти заرارрасон (пестисидҳо, нуриҳои минералий) дар соҳаи қишоварзӣ истифода мешаванд, заҳролуд гардидааст, ки ба саломатии аҳолии қишварҳои митақа зарари зиёд мерасонанд.

Тибқи маълумоти мавҷуда масоҳати умумии заминҳои қишоварзӣ дар Осиёи Миёна 294,2 миллион гектарро ташкил медиҳад, ки аз он 43,4 миллион гектар замини қишт мебошад. Масоҳати алафзорҳо ва ҷароғоҳҳо 220,1 миллион гектар ва майдони заминҳои обёришаванд 10,08 миллион гектар аст.¹

¹Ниг.: Glantes M.N. Development of ecological projects and sustainable ecological development in the Aral Sea basin [text] / M.H. Glantes. Cambridge University Press. Cambridge, UK. 1999, P. 87.

Дар Қазоқистон масоҳати заминҳои кишоварзӣ 226,6 миллион гектарро ташкил медиҳад, ки аз он 2,3 миллион гектараш обёри мешавад.

Дар Ҷумҳурии Қирғизистон масоҳати умумии заминҳои барои фаъолияти кишоварзӣ мувофик 1062,0 ҳазор гектар, аз чумла 1308,9 ҳазор гектар заминҳои кишт мебошанд. Аз ҳаҷми умумии 1308,9 ҳазор гектар масоҳати замини кишт дар Қирғизистон 836,6 ҳазор гектар обёри мешавад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон фонди замин 14,31 миллион гектарро ташкил медиҳад, аз он чумла заминҳои кишоварзӣ - 4,3 миллион гектар, аз чумла 0,69 миллион гектари он обёришаванда мебошад. Дар Тоҷикистон ба ҳар сари аҳолӣ 1,3 гектар ва тақрибан 0,12 гектар замини корам рост меояд.¹

Дар Туркманистон масоҳати умумии заминҳои ҳамаи категорияҳо 49,4 миллион гектарро ташкил медиҳад, ки аз он заминҳои кишоварзӣ 40,54 миллион гектар ва заминҳои барои обёри мувофик 7 миллион гектар мебошанд. Айни замон тақрибан 2 миллион гектар обёри карда мешавад. Тибқи маълумотҳо аз масоҳати зикргардида, 70%-и худудро қум, 7%-ро қӯҳҳои санглоҳ, 5%-ро батракҳои намак ва 5%-ро заминҳои гил ташкил медиҳад.

Дар Ӯзбекистон масоҳати умумии заминҳои кишоварзӣ 26,75 миллион гектарро ташкил медиҳад, ки аз онҳо 4,227 миллион гектар обёри мешавад. Дар 30 соли охир масоҳати заминҳои обёришаванда 1,6 маротиба зиёд шудааст. Захираҳои замин, ки барои обёри мувофиқанд, аз рӯйи ҳисобҳои гуногун, аз 7 то 10 миллион гектарро ташкил менамоянд.²

Ҷиҳати таҳлили боз ҳам дақиқтари ҳолати экологии кишварҳои минтақа баъзе рақамҳои дигарро дар муқоиса баррасӣ менамоем.

¹Ниг.: Деградация земель в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – URL: http://www.cawater-info.net/bk/water_land_resources_use/russian_ver/pdf/15.pdf(дата обращения: 15.03.2020).

²Ниг.: Деградация земель в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – URL: http://www.cawater-info.net/bk/water_land_resources_use/russian_ver/pdf/15.pdf(дата обращения: 15.03.2020).

Дар Җумхурии Қазоқистон бо сабаби нодуруст ва ғайриоқилона ба роҳ мондани фаъолият дар соҳаи об масоҳати умумии 21 миллион гектар замин эрозияи обӣ шудааст, ки аз ин 1,8 миллион гектараш заминҳои обёришаванда мебошад ва албатта, ҳолати ногувори экологиро низ ба миён овардааст. Илова бар ин 11,2 миллион гектар эрозияи хушкшавии хок, 181,3 ҳазор гектар биёбоншавӣ бо сабаби омилҳои техногенӣ, 376,7 ҳазор гектар шӯршавии (ботлоқшавӣ) заминҳои аҳамияти кишоварзишта ба қайд гирифта шудааст.¹

Дар Җумхурии Туркманистон ҳолат боз ҳам мураккабтар аст. Зиёда аз 60 фоизи масоҳати заминҳои киштшавандаро шӯршавии сатҳи миёна, баланд ва аз ҳад баланд фаро гирифтааст. Сатҳи эрозияи замин низ вобаста ба намуди заминҳо аз 53 то 87 фоизро ташкил менамояд. Қариб дар ҳудуди 60 фоизи заминҳои обёришаванда баландшавии сатҳи обҳои зеризаминӣ мавҷуд аст.²

Җумхурии Қирғизистонро низ мушкилоти экологӣ азият медиҳанд. Тибқи маълумоти мавҷуда 3,8 миллион гектар заминҳо, аз ҷумла 774 ҳазор гектар заминҳои хоҷагидорӣ ва 3 миллион гектар ҷароғоҳо шӯразамин гардидаанд. Аз масоҳати 1,36 миллион гектар замини корам 60 фоизи он ба эрозияи обӣ ва бодӣ табдил ёфта, 0,3 миллион гектар замини дигар ботлоқзор гардидааст, ки ҳолати ногувори экологӣ ба миён омадааст. Заминҳои аз эрозия хатарнок бошад зиёда аз 85 фоизи масоҳати Қирғизистонро ташкил медиҳад.³

Яке аз мушкилоти экологии вобаста ба об, ки роҳи ҳаллаш хеле мураккаб мебошад, ин обхезӣ ва баландшавии сатҳи обҳои зеризаминӣ дар минтақа мебошад, ки боиси бад гардидани ҳолати муҳити зист шудааст. Обхезӣ дар натиҷаи болоравии сатҳи обҳои зеризаминӣ (1-1,5м), зери таъсири омилҳои табиӣ ва антропогенӣ ба амал меояд.

¹Ниг.: Проблема опустынивания в Казахстане [электронный ресурс]. – URL: <http://referat.ukrainenru.net/?cm=506> (дата обращения: 18.03.2020).

²Ниг.: Деградация земель в Центральной Азии. Современное состояние проблемы. [электронный ресурс]. – URL: <https://cagreccesec.org › news › obzor-problema-opustyni...> (дата обращения: 19.03.2020).

³Ниг.: Деградация земель в Центральной Азии. Современное состояние проблемы. [электронный ресурс]. – URL: <https://cagreccesec.org › news › obzor-problema-opustyni...> (дата обращения: 20.03.2020).

Болоравии сатҳи обҳои зеризаминӣ аз сабаби фарсудаю корношоям будани инфрасоҳтори обёрӣ, заҳбур ва обҳои партов сар мезанад. Ин ҳолат бо сабаби ба вучуд овардани намии аз ҳад зиёд дар решай растаниҳо, ботлоқшавӣ ва шӯршавии сатҳи ҳосилнокии заминҳои киштро ба маротиб коҳиш дода, муҳити зистро корношоям мегардонад. Дар Тоҷикистон минтақаи обхезӣ тақрибан 30-35 ҳазор гектарро ишғол мекунад.¹ Дар Қирғизистон бошад, тақрибан 133 нуқтаи аҳолинишин дар минтақаи зери об қарор дорад.

Дар Ӯзбекистон минтақаи зериобшуда 20% қаламравро ишғол мекунад, ки дар он тақрибан 5 миллион аҳолӣ зиндагӣ мекунанд.² Дар Туркманистон вилоятҳои Лебап, Дашоғуз ба обхезӣ бештар дучор меоянд (10% майдони обёришаванда). Ин ҳолат дар минтақаи Мурғоб ва Течен, ҳамвории доманакӯҳи Копетдаг, дар соҳили дарёи Қаракум, ки каналҳои Аму-Бухоро, Қаршӣ ва системаҳои бузурги коллекторӣ ҷой дорад.

Ин вазъ мушкилоти зиёди экологӣ ба монанди ифлосшавии муҳити зист, пайдоиши бемориҳои гуногуни сироятӣ, зиёдшавии ҳашаротҳои паҳнқунандай бемориҳои сироятӣ ва ҳолати бисёр ҳузнангези ландшафтҳои табииро ба вучд овардаанд, ки мисли заҳм дар тани табиат ба назар мерасад.

Таҳлилу баррасии масоили экологии вобаста ба об ва вазъи имрӯзай муҳити зисти минтақа дар нишондоду рақамҳо инъикосгари онанд, ки дар минтақа як қатор мушкилоти ҷиддии экологии рӯ ба инкишофе мавҷуданд, ки аз ҳалли саривақтии онҳо сатҳу сифати зиндагии аҳолӣ ва дурнамои ҳаёти осоиштаю муттадили наслҳои оянда вобастагии амиқ доранд.

¹Ниг.: Центральная Азия ежегодно теряет 10 млрд долларов в результате стихийных бедствий. Достаточно ли мы делаем для их предотвращения? [Электронный ресурс]. – URL: <https://blogs.worldbank.org/tu> (дата обращения: 27.03.2020).

²Ниг.: Центральная Азия ежегодно теряет 10 млрд долларов в результате стихийных бедствий. Достаточно ли мы делаем для их предотвращения? [Электронный ресурс]. – URL: <https://blogs.worldbank.org/tu> (дата обращения: 29.03.2020).

Мачмуи мушкилоти экологии минтақавии дар боло зикргардида, пеш аз ҳама ба паст шудани ҳосилнокии заминҳои аҳамияти кишоварзишта, паст шудани даромади аҳолӣ, афзоиши бемориҳо, фавт, кам шудани давомнокии умр, таваллуди кӯдакон бо патологияҳои гуногун ва ғайра мегардад. Ин мушкилот ҳамзамон пайомадҳои зиёди манфии иҷтимоиро ба монанди аз даст додани минтақаҳои истироҳатӣ ва туристӣ, аз даст додани эътиමоду боварии аҳолӣ ба сиёсати иқтисодию иҷтимоии давлату ҳукумат ва мақомоти маҳаллии ҳокимиияти давлатӣ ва ғайра бо худ доранд.

Масалан, танҳо зарари иқтисодӣ аз биёбоншавии заминҳо, аз ҷумла заминҳои ҷароғоҳ аз якчанд нишондиҳандаҳо иборат аст, ки зарари мустақим (даромадҳои аз даст рафта) ва зарари ғайримустақимро (барқароркуни қобилияти истеҳсолии заминҳо) ташкил медиҳанд. Дар соҳаи ҷорҷорӣ талафи маҳсулот дар натиҷаи кам шудани захираҳои ҳӯрок танҳо дар мисоли Туркманистон, ҳамасола 160,6 ҳазор доллари ИМА - ро ташкил медиҳад. Тибқи ҳисоби коршиносон ҳарочоти барқарорсозии ҷароғоҳҳои таназзулёфтai Туркманистон 156,780.0 ҳазор доллари ИМА -ро ташкил менамояд. Зарари иқтисодӣ аз шӯршавии дуюмдараҷаи заминҳо танҳо дар соҳаи паҳтапарварӣ бо сабаби паст шудани ҳосилнокӣ ҳамасола дар Туркманистон 112713,7 ҳазор доллари ИМА-ро ташкил медиҳад.¹

Мушкилоти бисёр мураккаби минтақавии экологии вобаста ба об дар Осиёи Миёна ин раванди шӯршавии заминҳо, маҳсусан, заминҳои аҳамияти кишоварзишта мебошад.

Раванди шуршавӣ омили марказӣ ва асосии аз гардиши кишоварзӣ баромадани заминҳои кишт мебошад, ки заминҳои кишт ҳусусияти табиии ҳудро аз даст медиҳанд. Омили асосии ташаккулёбии раванди шуршавии заминҳо, маҳсусан, заминҳои дар гардиши кишоварзӣ қарордошта, ин сатҳи обҳои зеризаминӣ ва минерализатсияи онҳо

¹Ниг.: Деградация земель в Центральной Азии [Электронный ресурс]. – URL: http://www.cawater-info.net/bk/water_land_resources_use/russian_ver/pdf/15.pdf(дата обращения: 02.04.2020).

мебошад. Аммо раванди шуршавии замин танҳо ба омилҳои кишоварзӣ алоқаманд нест. Тамоми заминҳои кӯҳӣ ва наздикуҳӣ ин хусусиятро доранд ва дар онҳо раванди шӯсташавӣ ва шуршавӣ падидай табиӣ мебошад. Тибқи арзёбии олимон сатҳи чуқурии обҳои зеризаминиӣ дар шароити заминҳои кишти пахтаи Осиёи Миёна, ки ба шуршавӣ оварда мерасонад 2,0-2,5 метр мебошад¹ ва набояд сатҳи обҳои зеризаминиӣ аз ин меъёр баланд гардад. Раванди шуршавӣ хосияти физикию химиявии хокро паст карда, самаранокии нуриҳои минералиро коҳиш дода, барои афзоиши растаниҳои киштшаванда монеа мешавад. Ғайр аз он, хлорид ва сулфат-хлорид, инчунин хлориди натрий, хлорид-магний, пайвастагиҳои карбонати натрий бо миқдори ками онҳо дар алоҳидагӣ ба рушди растаниҳои кишоварзӣ таъсири манғӣ расонида, боиси хушкшавии онҳо мегарданд. Афзоиши миқдори намак дар сатҳи 0.3-0.5% функсияи физиологии растаниҳои киштшавандаро халалдор сохта, ҳосилнокӣ ва сифати маҳсулотро ба маротиб коҳиш медиҳад.

Олимон чор шакли шӯршавии дуюмдараҷаи заминҳои обёришавандай аҳамияти гардиши кишоварзи доштаро муайян кардаанд, ки дар натиҷаи он дар замин додҳо ба вуҷуд меоянд: шӯршавии пайдоиши додҳои хурд, доддор, додҳои калон ва додҳои яклухт. Ҳамаи шаклҳои шӯршавии заминҳо хоси заминҳои аҳамияти кишоварзи доштаи обёришавандай Осиёи Миёна мебошад. Раванди шӯршавии заминҳо дар ин минтақа таърихи тӯлонӣ дошта, тибқи арзёбии олимон зиёда аз 8 ҳазор солро ташкил медиҳад. Яъне, ин ҳолат дар минтақа падидай нав набуда, мувофиқи баъзе маълумотҳои археологӣ ин ҳолат дар давраҳои муайяни таърихӣ низ рӯй дода, ҳатто боиси ба қулли тағиیر ёфтани тамаддун ва ҷомеаҳо дар Осиёи Миёна гардидааст. Дар пайи шӯршавии заминҳои кишт ва ҷароғоҳҳо нарасидани маҳсулоти ҳӯрокворӣ сокинони минтақа борҳо маҷбур шудаанд, ки низоми кори кишоварзиро ба қуллӣ тағиир диҳанд ва ё қӯҷ баста, ба дигар маҳалҳо муҳочир шаванд. Ҳолати

¹Ниг.: Центральная Азия ежегодно теряет 10 млрд долларов в результате стихийных бедствий. Достаточно ли мы делаем для их предотвращения? [Электронный ресурс]. – URL: <https://blogs.worldbank.org/gu> (дата обращения: 09.04.2020).

имрӯза низ идомаи ҳамон раванди таърихӣ буда, маҷмуи мушкилоти истеҳсолиро дар пай дорад, ки дар натиҷаи он буҳрони озукаворӣ ногузир аст.

Раванди шӯршавии замин, асосан, дар водиҳо ба вучуд омада, дар он ҷо хок аз ҷинсҳои кӯҳии саҳт таркиб ёфта, нишебиҳои сатҳи замин нисбатан хурд мебошанд. Дар водиҳо обҳои зеризамини қариб, ки ягон маҷрои минтақавӣ надоранд ва ба сатҳи хок наздиканд. Динамикаи обҳои зеризамини тавассути буҳоршавӣ ва транспиратсия ба танзим дароварда мешавад. Ҳатто дар мавсими кишт 35% обе, ки барои обёрии пахта дода мешавад, буҳор мешавад, ки дар натиҷа намакҳои ҳалшаванда дар об аз қабатҳои амиқ ба сатҳи хок ҳаракат мекунанд.

Ҳассосияти заминҳои обёришаванда ба шӯршавии дуюмдарача, пеш аз ҳама бо зичи сатҳи обҳои зеризамини алоқаманд аст.

Тибқи пешниҳоди олимони соҳаи экология ва кишоварзӣ нишондодҳои сатҳи обҳои зеризамини ва пайдоиши мушкилоти экологӣ чунин аст:

- то сатҳи 1 метр бисёр хатарнок;
- то 1 - 2 метр хатарнок;
- то 2 – 3 метр каме хатарнок;
- то 3- 5 метр бехатар;
- аз 5 метр чуқур тамоман бехатар.

Тибқи маълумоти сатҳи обҳои зеризамини аз 1 то 2 метр, яъне нишондоди хатарнок нисбат ба дигар кишварҳои минтақа дар Ҷумҳурии Туркманистон мавҷуд буда, зиёда аз 60% -и заминҳои обёришавандаро фаро гирифтааст. Ин ҳолат бештар дар минтақаҳои Лебап, Дашогуз ва Мурғоби вилояти Марям ба қайд гирифта шудааст.¹

Раванди бошиддати шӯршавии дуюмдарача инчунин дар поёноби дарёҳои Аму ва Сир ба қайд гирифта шудааст, ки мувофиқи нишондодҳо аз 900 ҳазор гектар замини тадқиқшуда дар ин минтақа 413 ҳазор гектар

¹Ниг.: Деградация земель в Центральной Азии [электронный ресурс]. – URL: http://www.cawater-info.net/bk/water_land_resources_use/russian_ver/pdf/15.pdf(дата обращения: 18.04.2020).

замин дар ҳолати шўршавии миёна ва 140 ҳазор гектар дар ҳолати шўршавии баланд ва аз ҳад баланд қарор дорад. Ҳамин тавр, дар ҳудуди истгоҳҳои метеорологии Чимбой ва Тахиаташ сатҳи намак аз 200300 т / га (1982) то 800-1000 т / га афзоиш ёфтааст.¹

Дар Қирғизистон мушкили шўршавӣ он қадар чиддӣ нест. Мутобиқи баъзе маълумотҳо, заминҳои дорои сифати қаноатбахши мелиоративӣ 0,97 миллион гектар (91,5 фоизи масоҳати умумии обёришаванда) ва ғайриқаноатбахш (шўршавӣ, ботлоқшавӣ ва шўршавӣ) - 0,09 миллион гектар (8,5 фоиз) – ро ташкил менамояд. Қисмати асосии онҳо дар қаламрави минтақаҳои Чуй (26%), Нарин (15%), Талас (11%) ҷойгиранд.²

Дар Тоҷикистон заминҳои шӯр нисбатан каманд, аз масоҳати умумии заминҳои обёришаванда - 0,7 миллион гектар 68% -и он дар ҳолати қаноатбахш қарор доранд.³ Аммо таъсири эрозияи обӣ ва бодӣ ба сатҳи ҳосилнокии хок бештар ба мушоҳида мерасад.

Дар Ӯзбекистон ба ҳисоби миёна такрибан 50%-и тамоми заминҳои обёришаванда, ба гурӯҳи заминҳои шӯр дохил шуда, масоҳати онҳо дар баъзе минтақаҳо тамоюли афзоиш доранд. Заминҳои шӯр бештар дар минтақаҳои Бухоро, Навоӣ ва Сирдарё ҷойгир мебошанд. Қариб 5% майдони заминҳои обёришаванда дар ин кишвар, ки баробар ба 200 ҳазор гектар мебошад, дар ҳолати шўршавии баланд қарор доранд.⁴

То имрӯзроҳу воситаҳои гуногун ҷиҳати пешгирии раванди шўршавии заминҳо, маҳсусан, заминҳои аҳамияти кишоварзишта аз ҷониби олимону муҳаққиқон пешниҳод гардидааст, ки муҳимтаринашон чунин аст:

¹Ниг.: Деградация земель в Центральной Азии [электронный ресурс]. – URL: http://www.cawater-info.net/bk/water_land_resources_use/russian_ver/pdf/15.pdf(дата обращения: 20.04.2020).

²Ниг.: Шатманов О.Т., Жанбиров Ж.Г., Турсымбекова З.Ж., Каримов Т.Х. "Водные ресурсы Кыргызской Республики". Источник: официальный сайт Инновационного центра развития образования и науки РФ [электронный ресурс]. – URL: <http://izron.ru>(дата обращения: 22.04.2020).

³Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Марказӣ [электронный ресурс]. – URL: <https://carececo.org/main/>.(Санаи муроҷиат: 23.04.2020).

⁴Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Марказӣ [электронный ресурс]. – URL: <https://carececo.org/main/>.(Санаи муроҷиат: 23.04.2020).

- истифодаи усулҳои агротехникий ва агромелиоративии шӯршавии заминҳои обёришаванд бо обёрий ва банақшагирии тирамоҳу зимиston;
- такмили усулҳои мавҷуда;
- истифодаи дурусти зироатҳои киштшаванд;
- истифодаи нақшаҳои муассири киштгардон, химияи хок ва ғайра;
- истифодаи усулҳои азхудкуни заминҳои шур ва усулҳои пешқадами каммасрафи обёрий ва дренажӣ;
- истифодаи самаранок ва оқилонаи заминҳои ҳосилхез;
- таъмини сатҳи коллекторӣ ва заҳбурӣ дар сатҳи муқаррарӣ;
- саҳм гузоштан ба азхудкуни 25-30% -и ҳаҷми умумии об ва ғайра;
- азnavsозии системаҳои обёрий ва танзими таъминоти об барои обёрий ва идоракуни минбаъдаи корҳои агротехникий, гидротехникий, мелиоративӣ ва зидди эрозия.

Калиди ҳалли ин масъала интиқоли замин ба моликияти хусусӣ ва ичораи дарозмуддат мебошад, ки дар кишварҳои минтақа аллакай оғоз ёфтааст ва такмил дода мешавад. Таъсири мусбати ислоҳоти замин аллакай дар минтақа ба мушоҳида расида истодааст. Дар ин замина солҳои охир сатҳи ҳосилнокии умумии пахта, ғалладона ва дигар зироатҳои кишоварзӣ афзудааст.

Бояд қайд кард, ки Осиёи Миёна, асосан, минтақаи аграпарӣ ба ҳисоб рафта, сатҳу сифати зиндагии мардум ба сифати обу замин вобаста аст. Ҳолати баррасигардида маълум соҳт, ки даҳсолаҳо боз инҷониб мушкилоти экологии обу замин дар минтақа афзоиши бошиддат доранд. Дар минтақа аллакай шумораи муайяни муҳочирони экологӣ зиндагӣ мекунанд, ки далели дарёфт нагардидани роҳу воситаҳои ҳаллу бартарафсозии онҳо метавонанд ба сатҳу сифати зиндагии сокинони минтақа таъсири зиёди манғӣ расонида, мушкилоти азими иқтисодию

иҷтимоӣ ва сиёсиро ба вучуд биёранд. Ин мушкилиҳо хеле мураккабанд ва андешидани маҷмуи тадбирҳои байнисоҳавӣ, байнидавлатӣ, минтақавӣ ва байнамилалиро тақозо менамоянд.

1. Тағириёбии иқлим;
 2. Обшавии босуръати пиряҳҳо;
 3. Камшавии захираҳои об;
 4. Зиёдшавии босуръати талабот ба оби нӯшоқӣ ва кишоварзӣ;
 5. Рушди босуръати демографӣ;
 6. Камшавии масоҳати заминҳои кишшавандай ҳосилдех;
 7. Зиёдшавии эрозияи замин;
 8. Зиёдшавии масоҳати шӯршавии заминҳои аҳамияти кишоварзи дошта;
 9. Рушди бошиддати раванди биёбоншавӣ;
 10. Паст гардидани сатҳи ҳосилнокии заминҳои кишт;
 11. Бад гардидани ҳолати экологии муҳити зист;
 12. Зиёд шудани миқдори оғатҳои табиии марбут ба об.
- Ин ҳолат дар минтақа парадоксро ба вучуд овардааст. Аз як ҷониб рушди аз ҳама босуръати демографӣ дар ҷаҳон маҳз дар ҳамин минтақа ба қайд гирифта шудааст, ки дар ин сурат талабот ба об, замин, маводи озуқа ва дигар маводҳои ниёзи иҷтимоию маишӣ ҳар лаҳза зиёд мегардад. Аммо, дар баробар ин захираҳои обу замин ва сатҳи ҳосилнокии заминҳои кишт торафт кам мегардад. Илова бар ин, мушкилоти зиёди экологии обу замин, ки дар боло зикрашон рафт рӯ ба инкишоф дошта, номуайянӣ ва монеаҳои зиёди иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсиро дар пай доранд.

Хулоса, ин ҳолат андешидани тадбирҳо ва ҷораҳои муассиру натиҷабаҳш ва илман асоснокро дар самти сиёсати минтақавии экологӣ талаб менамоянд. Дар ин сурат давлатҳои минтақаро зарур аст, ки ба хотири таъмини амнияти экологӣ, ки қисми таркибии амнияти миллӣ ва минтақавиро ташкил менамояд, ҷораҳои қатъӣ андешида барномаю стратегияҳои давлатиро дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва сиёсати экологӣ

бозбинӣ намуда, чиҳати навсозӣ ва ба талаботи вақт мутобиқ таҳия ва амалӣ намудани онҳо аз тамоми роҳу воситаҳои имконпазири сиёсию иқтисодӣ, молиявию ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ кор гиранд.

Ба андешаи мо, андешидани тадбирҳои зерин метавонад то андозае масоили экологии вобаста ба обро дар минтақа ҳаллу фасл намуда, боиси беҳтар гардиданӣ вазъи экологӣ дар минтақа гардад:

1. Ташаккул додани институти ҳифзи пиряҳҳо аз сатҳи миллӣ ба сатҳи минтақавӣ;
2. Модернизатсияи пурраи тамоми инфрасохтори обрасонии соҳаи кишоварзӣ;
3. Татбиқи роҳу усулҳои муосиру натиҷабаҳши обёрии соҳаи кишоварзӣ;
4. Истифода аз обёрии қатрагӣ ва ба пуррагӣ даст кашидан аз роҳу усулҳои обёрии кухнашуда ва сермасраф;
5. Таъмини рушди соҳаи гидроэнергетика ва ба роҳ мондани ҳамкории мутақобилан судманди байнидавлатӣ ва минтақавӣ дар самти бунёди нерӯгоҳҳои барқи обӣ, ки дар навбати худ, дар баробари таъмини танзими боэътиномиди бисёрсола ва мавсимии ҷараёни об, ба пешгирии обхезиҳо ва сабуксозии оқибатҳои ҳушксолӣ мусоидат мекунанд;
6. Танзими ҳаҷми оби дарёҳои фаромарзӣ;
7. Бунёди инфрасохтори нав дар соҳаи обу нерӯи барқ бо истифодаи технологияҳои нав;
8. Истифодаи оқилонаи иқтидори обио гидроэнергетикии минтақа, ки танзими лозими мавсимиӣ ва дарозмуҳлати захираҳои об таъмин карда шавад. Дар шароити таъсири афзоишёбандаи тағиیرёбии иқлими ва дигар ҷолишҳои минтақавӣ ин амр заминаи мусоиди расидан ба амнияти вобаста ба обро фароҳам оварда, имконияти коркарди нерӯи барқи арzon ва аз лиҳози экологӣ тоза, ҳамчунин паст кардани хатари обхезиҳо, таъсири ҳушксолиҳо ва камобӣ, маҳдуд кардани партовҳои газҳои карбон ба ҳаво ва солим гардонидани иқлими минтақаро медиҳад. Ҳамаи ин заминаву имкониятҳо ба конвенсияҳои байналхалқӣ

ва санадҳои меъёриву ҳуқуқии байналмилалӣ назири Протоколи Киото мутобиқати комил доранд.¹

9. Истифодаи оқилона ва сарфакоронаи оби дарёҳои фаромарзӣ;
10. Ҳифзи «ҳаққи табиат» ҳангоми истифодаи оби дарёҳои фаромарзӣ;
11. Эътирофи арзиши иқтисодии об;
12. Ҳамкории байнидавлатӣ ва минтақавӣ дар самти пешгириӣ ва бартарафсозии оғатҳои табиии марбут ба об;
13. Таҳия ва татбиқи стратегияи ягонаи минтақавии экологӣ;

3.2. Мушкилоти экологиии баҳри Арал ва дурнамои масоили обӣ – экологӣ дар минтақа

Тавре дар зербоби 3.1. қайд гардид, бисёре аз мушкилоти экологиии Осиёи Миёна тавъам ба масоили истифодаи обу замин буда, дар пайи истифодаи ғайриоқилона ва бенизом ба вучуд омадаанд. Яке аз чунин мушкилиҳои мураккаб масъалаи хушкшавии баҳри Арал мебошад, ки хатари воқеан ҷиддии экологиро дар пай дорад. Дар шароити имрӯза ва бо назардошти паёмадҳои зиёди манфии экологиии дар натиҷаи хушкшавии баҳри Арал бавуҷудомада ва атрофи онҳо, ин масъала аллакай аҳамияти байналмилалӣ пайдо кардааст.

Арал маънои ҷазира дошта, он дар байни биёбонҳои Қарақум ва Қизилилқум ҷойгир шудааст. Дар асл баҳри Арал як кул аст, ки сарчашмаи асосии ҷараёни дарёҳои бузургтарин ва фаромарзии Осиёи Миёна дарёи Аму ва дарёи Сир мебошанд. Пеш аз оне, ки ин баҳр ба буҳрони обӣ гирифтор гардид, он дар дунё аз ҳисоби сатҳ ва ғунҷоиши об мавқеи ҷорумро қасб менамуд. Қаъри обаш 66100 km^2 ва ҳаҷми об дар он 1064 km^3 -ро ташкил медиҳад. Дар тӯли 35 ҳазор соли охир сатҳи он ба таври назаррас тағйир ёфтааст. Тавре арзёбӣ гардид, дар солҳои

¹Ниг.: Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар Форуми дуюми об барои кишварҳои минтақаи Осиё ва уқёнуси Ором дар мавзуи «Амнияти вобаста ба об ва таҳдидҳои оғатҳои табиии марбут ба об». – Таиланд, 19.05.2013. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (Санаи муроҷиат: 29.04.2020).

шастуми асри гузашта, сатҳи он тақрибан 53 метр аз сатҳи баҳро ташкил дода, минерализатсияи об дар он тақрибан 4% –ро ташкил медод. Дар он якчанд намудҳои эндемикии ҳайвонот ва растаниҳои баҳрӣ мавҷуд буданд. Баҳр дорои аҳамияти бузурги нақлиётӣ, моҳидорӣ, иқлимиӣ ва иҷтимоӣ буд. Дар миёни биёбонҳои бузург, он ба монанди марворид ва дурдона медиураҳшид. Мушкилоти баҳри Арал ҳанӯз аз солҳои 1960-1970 дар натиҷаи соҳтани обанборҳои бузург дар дарёҳое, ки маҷрои онҳо ба ин баҳр мерехт, оғоз гардидааст.¹

Дар давраи пошҳӯрии Иттиҳоди Шуравӣ, баҳри Арал тақрибан 60%-и ҳаҷми худро аз даст дода, чуқурии он 14 метр коҳиш ёфта, минерализатсияи об дучанд шуда, ба соҳаи моҳидорӣ зарари ҷиддӣ расида буд.² Тӯфонҳои азим садҳо километр дур аз баҳр ба ҳоҷагиҳо ҳокай заҳролудро мерасонданд ва зарраҳои хурди ҳокро иборат аз гербисидҳо ва пестисидҳо, ки тӯли даҳсолаҳо дар қаъри баҳр ҷамъ шудаанд, мерасонад.

Тибқи маълумоти мавҷудаи демографӣ ва иҷтимоӣ давомнокии умри аҳолии дар минтақаҳои назди баҳр истиқоматкунанда назар ба дигар минтақаҳо хеле пасттар гардидааст. Дар айни замон, аз ҳаҷми панҷоҳ сол пеш доштаи баҳр аз ҷор ҳиссааш боқӣ монда, дар натиҷаи ҳушкшавӣ он ба ду қисм баҳри Шимолии Арал ва баҳри Фарбии Арал ҷудо шудааст. Ҳушкшавии баҳри Арал ба тағйироти амиқи экосистемаи он, рушди равандҳои биёбоншавӣ дар гирду атроф ва оқибатҳои назарраси манғӣ ва иҷтимоию иқтисодии қулли минтақа оварда расонидааст.

Дар давоми солҳои 1920 то 1991 минтақаи Осиёи Миёна бевосита аз ҷониби Иттиҳоди Шуравӣ идора карда мешуд. Дар тамоми самтҳо сиёсати кишварҳои Осиёи Миёна бо дастури Бюрои сиёсӣ аз Москав таҳия ва роҳандозӣ мегардид. Тавре маълум аст, иқлими ҳоки ин

¹Ниг.: Glantes M.N. Development of ecological projects and sustainable ecological development in the Aral Sea basin [text] / M.H. Glantes. Cambridge University Press. Cambridge, UK. 1999, P. 89

² Ниг.: Рысбеков, Ю.Х. Трансграничное сотрудничество на международных реках: проблемы, опыт, уроки, прогнозы экспертов [Текст] / Ю.Х. Рысбеков // Под ред. В.А. Духовного. Ташкент: НИЦ МКВК, - 2009. С. 94.

минтақа барои парвариши пахта мувофиқ буда, ҳосили баланд медиҳад. Хушкшавии баҳри Арал раванди тӯлонӣ буда, даҳсолаҳоро дар бар мегирад. Баҳсҳо доир ба истифодаи оби ин баҳр, ҳанӯз даҳсолаҳо қабл аз оғози раванди хушкшавии он сар шуда буд.

Олими иқлиминос ва географи рус А.И. Воейков¹ ҳанӯз соли 1908 ҷиҳати истифодаи оби ин баҳр изҳори назар кардааст. М.Х. Гланс ва И.С. Зонн² раванди пастшавии сатҳи оби баҳр ва таъсири он ба ҳаёти ҷомеаи минтақаро вобаста аз ҳаҷми оби дарёҳо таҳия ва пешниҳод менамояд, ки дар айни замон тамоми нигарониҳои ў нисбат ба сатҳи пастшавии оби баҳри Арал комилан ба воқеият табдил ёфтаанд. Новобаста аз ин пешниҳод, роҳбарияти вақти Иттиҳоди Шуравӣ солҳои 1950 дар бораи дучанд зиёд намудани майдони кишти пахта дар ҳавзаи баҳри Арал қарори даҳлдор қабул менамояд.³

Пахта зироати асосии парваришишавандадар Осиёи Миёна маҳсуб меёфт, зеро ҳам иқлим ва ҳам хоки минтақа барои парвариши он мутобиқат мекард. Дар ин раванд об ба сарвати камёб ва осебпазир табдил меёбад. Тибқи маълумоти дастрас миқдори истеъмоли об, маҳсусан, дар соҳаи кишоварзӣ то солҳои 1950 дар доираи меъёри муайян буд, ки ба ҳолати экосистемаҳо таъсири манфӣ надошт.⁴ Аммо аз ин давра оғоз гардида, миқдори истеъмолу истифодаи об аз ҳад зиёд гардида, маҷрои дарёҳои то баҳр резанда кам гардида, тавозуни гидрологиро таъмин карда натавонист. Илова ба тағииротҳои камшавии муқаррарии солонаи об дар дарёҳо, дар натиҷаи фаъолияти аз ҳад зиёди ҳочагидорӣ миқдори обе, ки ба баҳр мерезад, аз ҳад зиёд коҳиш меёбад. Ин дар навбати худ, афзоиши истифодаи обро аз ду дарёи калонтарини

¹Ниг.: Воейков Александр Иванович [электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Воейков,_Александр_Иванович (Санаи муроҷиат: 24.07.2020).

²Ниг.: Гланц М.Х. Аральские моря: последствие экологической деградации в Центральной Азии. *Проблемы постсоветского пространства* [Текст] // М.Х. Гланц, И.С. Зонн 2014; (2): С. 146.

³Ниг.: Glans Michael H. “The Aral Sea: A Review of Environmental Regulation in Central Asia” [Text] / Glans Michael H. Sonn Igor Sergeevich. Moscow, p. 143.

⁴Ниг.: Муртазаев, У.И. Управление водными ресурсами Таджикистана и его влияние на Центрально-азиатский регион (экологическое, техническое, экономическое) [Текст] / У.И. Муртазаев, И.И. Сайдов // Материалы Международной научно-практической конференции: «Актуальные проблемы развития стран Центральной Азии в условиях рынка». Издательство Российско-Таджикский (Славянский) университет. – Душанбе, 2008. – С. 144-156.

минтақа - Амударё ва Сирдарё талаб мекард. Дар ин раванд аллакай соли 1960 майдони кишти пахта ба 4 миллион гектар расонида шуда, ҳацми истифодаи об даҳҳо маротиба зиёд мегардад. Дар оғози солҳои 1990 бошад майдони кишти ин навъи зироати кишоварзӣ ба 8 миллион гектар расонида мешавад.¹ Аммо, ин ҳам ҳанӯз анҷоми раванди зиёдшавии майдони кишти пахта набуд.

Дар ин давра сарони кишварҳои Осиёи Миёна борҳо доир ба нестшавии баҳри Арал ҳамчун мушкилоти глобалий ибрози назар намудаанд. Ин маънои онро дошт, ки ҳанӯз дар ҳамон давра ҳалли ин мушкилий иштироки фаъоли чомеаи ҷаҳониро талаб мекард.

Бисёр сабабҳои объективии иштироки чомеаи ҷаҳонӣ дар раванди бартарафсозии оқибатҳои ногувору маргбори баҳри Арал мавҷуд аст. Аммо, имрӯз нигаронии чомеаи ҷаҳонӣ дар бораи сарнавишти баҳри Арал бештар башардӯстона ва ихтиёрий аст ва набояд ҳамчун ҳатмӣ қабул карда шавад. Бояд тазаккур дод, ки хушкшавии ин баҳр пурра омили антропогенӣ ё инсонӣ дорад. Яъне, Ҳукумати вақти Иттиҳоди Шуравӣ хуб дарк мекард, ки раванди зиёдкуни майдони кишт ва истифодаи гайриоқилонаи обу замин дар пай чӣ натиҷаҳои манғӣ дорад. Маълум аст, ки хушкшавии баҳри Арал ягон рабт ба чомеаи ҷаҳонӣ надорад. Он дар натиҷаи қабули қарорҳои нодурусти роҳбарияти вақти Иттиҳоди Шуравӣ ба вучуд омадааст, ки онҳо дидаву дониста ҳадафҳои муайянни рушди иқтисодро арзишмандтар аз масоили экологӣ дониста, бар зарари муҳити зист ва ҳаёти аҳолии минтақа амал намуданд. Имрӯз ҳамагон хуб медонем, ки зарари расидаи иқтисодию иҷтимоӣ дар пайи хушкшавии баҳри Арал ба аҳолии минтақа садҳо маротиба зиёдтар аз фоидаи иқтисодии рӯёнидаи Иттиҳоди Шуравӣ дар давоми солҳои 1960-1970 мебошад.

Дар ибтидо, мушкилоти хушкшавии ин баҳр масъалаи маҳаллий ва баъдан минтақавӣ аст, на ҷаҳонӣ. Аммо хушкшавӣ ва нестшавии баҳр

¹Ниг.: Рысбеков, Ю.Х. Трансграничное сотрудничество на международных реках: проблемы, опыт, уроки, прогнозы экспертов [Текст] / Ю.Х. Рысбеков // Под ред. В.А. Духовного. Ташкент: НИЦ МКВК, - 2009. С. 97.

ҳолати вазнину мураккаби экологӣ ва гуманитариеро ба вучуд овард, ки боиси таваҷҷуҳи ҳамаҷонибаи ҷомеаи ҷаҳонӣ қарор гирифт. Дар хотир бояд дошт, ки таваҷҷуҳи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба минтақаи Арал пас аз он ки ҷомеаи ҷаҳонӣ дар ҷараёни сиёсати нави шаффофият ба маълумоти ҷомеа расонид, дар бораи ҳаробшавии экологии минтақаи Арал ва таъсири он ба саломатии инсон якбора афзуд. Тақдири мушкили мардум, фарҳанг ва муҳити зист таваҷҷуҳи бисёриҳоро ба худ ҷалб кард, ки он рӯзҳо дар бораи ин минтақа ҳеч чиз нашунида буданд.¹

Соли 1990 доир ба мушкилоти мураккаби ҳушкшавии баҳри Арал, паёмадҳои ногувори он ва дар натиҷаи он бад шудани ҳолати зисту зиндагии сокинони наздисоҳилии ин баҳр, маҳсусан, аҳолии Қарақалпоқистон маҷаллаи амрикоии Географияи Миллӣ (National Geographic) мақола ба нашр мерасонад.² Дар мақолаи мазкур аксҳо низ ҷойгир карда мешаванд, ки ба таври амиқу равshan бοқимондаҳои зангзадаи қаиқҳои моҳигирон инъикос ёфтааст. Бандари машхури Мӯнақ, ки дар соҳили баҳри Арал ҷойгир буд, айни замон садҳо километр дуртар аз соҳил меистад.

Дар ин замина, таваҷҷуҳи ҷомеаи байналмилалӣ доир ба суботи экологӣ дар минтақаи Осиёи Миёна боз ҳам бештар гардида, масъалаи истифодаи оқилонаи захираҳои об ба сарҳати аввали ҳамкориҳои байнидавлатӣ ва минтақавию байналмилалӣ табдил ёфт.

Дар айни замон, ҳуқуматҳои кишварҳои Осиёи Миёна бояд бори дигар мушкилоти байналмилаливу дохилиро вобаста ба об (сифат ва миқдори он) ва саломатии инсон (беморӣ ва фавт) ҳаллу фасл кунанд. Мутаассифона, ҳушкшавии баҳри Арал як намунаи олии "оҳиста-оҳиста" ё ҷамъоварии қабатҳои тағиیرёбандай экологӣ мебошад, ки ба оғатҳои экологӣ хотима мебахшанд.³

¹Ниг.: Зонн И.С., «Энциклопедия Аральского моря», «Международные отношения» [Текст] / М.Х. Гланц. Москва, 2008. – 250 с.

²Ниг.: National Geographic [электронный ресурс]. – URL: <https://www.nationalgeographic.com/> (Санаи муроҷиат: 13.08.2020).

³Ниг.: Glantes M.N. Development of ecological projects and sustainable ecological development in the Aral Sea basin [text] / M.H. Glantes. Cambridge University Press. Cambridge, UK. 1999, P. 94.

Дар назари аввал, ин дигаргуниҳои экологӣ ноҷизанд ва тадриҷан афзоиш меёбанд ва қобилияти бо мурури замон бузург шуданро доранд ва мо пеш аз он, ки онҳо як ҳадди муайянро “убур” мекунанд, пешгӯй карда наметавонем. Чунин тағиирот тақрибан дар тамоми мавридҳо ба оғатҳои афзояндаи экологӣ табдил меёбанд, ки таваҷҷуҳи ҳадди аксарро дар ҳама сатҳҳо - аз сатҳи маҳаллӣ то миллӣ талаб мекунад.

Мо ин равандро дар мисоли тамокукашӣ, ки дар ибтидо як амали оддӣ ва “дилхушӣ” ба назар расида, оқибат ба ҳолатҳои вазнини иқтисодию иҷтимоӣ, бад шудани саломатӣ ва ниҳоят ба марг мерасонад, дида метавонем. Пешгӯй ва муайян кардани ҳадди ниҳоии тағиироти экологӣ хеле душвор аст. Ин раванд ба тағиироти ҷиддӣ дар саломатии инсон, ки оҳиста – оҳиста ва дар муддати тӯлонӣ ҳангоми сиғоркашӣ ба амал меоянд, шабоҳат дорад.

Масалан агар мо ба хокистардони тамокукашии пур аз хокистари тамоку нигарем, оё мо таҳмин ё муайян карда метавонем, ки қадоме аз тамокуи кашидаи мо ҳуҷайраҳои бемории саратонро дар организми мо фаъол кардааст. Ин тамокуи даҳ сол пеш кашидаи мо буд ё тамокуе, ки мо ҷанд лаҳза пеш кашидем? Ё шояд он яке аз даҳҳо ҳазор тамокуи кашидаи мо бошад? Инро мо ҳеч вақт муайян карда наметавонем. Аммо як ҷиз ба мо комилан маълум аст, ки тамокукашӣ ҳатари ҷиддии гирифтор шудан ба бемории саратони шушро дорад ва миёни ҳарду алоқамандии зич мавҷуд аст.¹ Инро даҳсолаҳо боз ҳамагон хуб медонанд, аммо ба он ҷашм пӯшида, бо кашиданӣ ҳар як тамоку ҳатари онро зиёд месозанд ва аз ҷиҳати равонӣ ҳудро гӯё тасалло медиҳанд. Бо вуҷуди ин, на ҳама тамокукашони ашаддӣ бо сабаби гирифтор шудан ба бемории саратони шуш ба ҳалокат мерасанд. Ва ин фарқи асосии байни тамокукашӣ ва тағиирёбии экологӣ мебошад: мо метавонем оқибати чунин тағиироти манфири бо миқдори муайяни эътиимод пешгӯй кунем

¹Ниг.: Гланц М.Х. Аральские моря: последствие экологической деградации в Центральной Азии. Проблемы постсоветского пространства [Текст] // М.Х. Гланц, И.С. Зонн 2014; (2): С. 147.

ва ин тағииротро бо он тағиироте, ки аллакай дар چойи дигаре амалӣ шудаанд, муқоиса кунем.

Ҳеч як кишвар аз чунин тағиирёбихои экологӣ ва мушкилоти вобаста ба онҳо эмин буда наметавонад. Онҳо одатан дар пайи муносибати мутақобилаи инсон бо табиат ба вучуд меоянд. Дар бораи мушкилоти экологии ҳар як кишвар фикр кунед: ифлосшавии ҳаво, боронҳои кислотагӣ, газҳои гулхонайӣ, нобудшавии ҷангалҳо, эрозияи хок, биёбоншавӣ, ифлосшавии об, камшавии обҳои зеризаминиӣ, обшавии босуръати пиряҳҳо, шикори аз ҳад зиёди моҳӣ ва даҳҳо мушкилоти дигар. Дар ҳар яке аз ин мушкилиҳои арзёбигардида, кори дасти инсон аст.

Имрӯз бо назардошти омилҳои иқтисодию иҷтимоӣ ва молиявию техникӣ, ҳамзамон мавқеи ҷойгиршавии географӣ танҳо төъдоди ками кишварҳо омодаанд, ки бо мушкилоти зудтағиирёбандай экологӣ мубориза баранд. Чунки сатҳи чунин мушкилотро пешгӯӣ кардан хеле душвор аст. Тасмимгирандагон бо сабабҳои гуногун аксар вақт ба онҳо рақамҳои мушаххасро тақозо мекунанд, ки мавҷудияти ҳадди тағиироти бебозгашти муҳити зистро тасдиқ мекунанд, аммо қаблан муқаррар намудани чунин ҳадди ниҳоӣ ва инчунин гузаштани онҳо мушкил аст. Дар баробари ин, тағиироти экологӣ ва оқибатҳои он марҳила ба марҳила вазнинтар шуда истодаанд, бартараф кардани онҳо торафт мушкил шуда истодааст ва маблағҳои зиёдтар талаб карда мешаванд. Ин ба кишварҳои сарватманд ва камбизоат, саноатӣ ва кишоварзӣ, новобаста аз режимҳои сиёсии дар онҳо мавҷудбуда (демократӣ ё авторитарӣ) даҳл дорад. Далели раднашавандон аст, ки хатари баланди деградатсияи экологӣ дар ҷойҳое мавҷуд аст, ки таъсири афзояндаи инсон бо муҳити зист ҷой дорад.

Ҳамин тавр, дар маркази мушкилот маҷмуи равандҳои қабули қарорҳо ва оҳиста – оҳиста ба вучуд овардани дигаргуниҳои экологӣ меистад. Онҳо метавонанд ба мо эътиroz кунанд, ки сатҳи баланди чунин тағиирот ташвишовар аст ва шахсони тасмимгирандаро водор мекунанд,

ки ба зудӣ ба онҳо вокуниш нишон диханд, дар ҳоле ки тағиироти суст ба онҳо муносибати ғайрифаъолро ба бор меоранд. Чи тавре ки одамон одатан арзиши молҳову хадамоти ояндаро қоҳиш медиҳанд, онҳо арзиши ҳамаи молу хидматҳои гузашта, ки аз муҳити зист ба даст меоянд, қоҳиш медиҳанд.¹

Маълум аст, ки чомеаи инсонӣ ҳамеша дар пайи тағиирот қарор дорад ва дар раванди табиии ивазшавии наслҳо, наслҳои нав ба ҳаёт қадам гузашта, ба воя мерасанд. Ва наслҳои ҳозира танҳо афсонаҳои “рӯзҳои хуби кӯҳна”-ро мешунаванд. Аммо худи онҳо дар он рӯзҳо зиндагӣ намекарданд, ки ҳаво ва об ифлос намешуданд, ва ҳангоми нарасидани об, масалан, дар поёноби Амударё ва Сирдарё. Имрӯзҳо дар бахри Арал ду насл зиндагӣ мекунанд - яке калон шуд ва дар соҳили баҳр зиндагӣ кард, дигаре дар биёбон калон шуд ва зиндагӣ мекунад ва танҳо ҳикояҳоро дар бораи баҳр мешунавад. Эҳтимол, онҳо намедонанд, ки пеш аз хушк шудани баҳри Арал чӣ ҳаёт буд, онҳо дар бораи он танҳо аз таърих, фильмҳои мустанад, экспонатҳо аз музейҳои маҳаллӣ ва ҳикояҳои пирони рӯзгор мешунаванду мебинанд.

Арзёбии бештари тағииротҳо ва оқибатҳои ногувор дар пайи хушкшавии баҳри Арал ба саҳми аҳолӣ ва шахсони қарорқабулкунанда метавонад сатҳи масъулиятшиносӣ ва ҷавобгарии онҳоро дар назди наслҳои имрӯзаю оянда баланд бардошта, ҷомеа ва маҳсусан, шахсони мансабдори воломақом бояд доир ба таъсири манфии ин ҳолат ба саломатӣ, сатҳи некуаҳволӣ ва умуман ҳаёти наслҳои оянда маълумоти мушаҳҳасу доимӣ дошта бошанд.

Назарияҳои илмӣ оид ба баҳри Арал, новобаста аз мураккабии ҷузъҳои ҷудогонаи он ва таъсири мутақобилаи онҳо комилан фаҳмо ва дастрас мебошанд. Таҳқиқотҳои сершумори дар тӯли панҷоҳ соли охир гузаронидашуда ба муҳаққиқон миқдори зиёди маводи воқеиро дар

¹Ниг.: Гланц М.Х. Аральские моря: последствие экологической деградации в Центральной Азии. Проблемы постсоветского пространства [Текст] // М.Х. Гланц, И.С. Зонн 2014; (2): С. 148.

бораи иқлим, захираҳои об ва хоки минтақа пешниҳод намуд.¹ Тавозуни гидрологияи он низ хуб омӯхта шуда, раванди таъсиррасонӣ ва халалдорсозии қарорҳои сиёсӣ ба он муайян гардидааст. Равшан аст, бо сабабҳои бухоршавӣ ва истифодаи бевоситаи об барои эҳтиёҷот дар ҳама ҳолат талафоти об дар баҳр нисбат ба воридшавии он бештар аст.

Омили меҳварии хушкшавии баҳр ва заҳролудшавии обу заминҳои кишоварзӣ дар минтақа усулҳои гидротехникӣ ва агротехникии парвариши пахта буд. Миқдори нуриҳои минералиӣ ба монанди гербисидҳо ва пестисидҳо аз ҳад зиёд ба кор бурда мешуд. Андешаи он ҷой дошт, ки агар миқдори муайяни онҳо сатҳи ҳосилнокиро зиёд кунад, пас миқдори зиёди онҳо ҳосилнокиро боз ҳам зиёд мекунад. Ба ҳамин монанд захираҳои обро низ истифода мекарданд. Кор то сатҳе расида буд, ки барои дастёб гардидан ба ҳосили баланд ҳеч чизро, маҳсусан, миқдори аз ҳад зиёди об ва нуриҳои минералиро дареғ намедоштанд.

Бо назардошти ин, ба зарари ба муҳити зист расида, ки оқибатҳои манфии дарозмуддати экологию иҷтимоиро дар пай дошт, диққати зарурӣ дода намешуд. Нақшаҳои истеҳсолии аз ҷониби Марказ – Москва пешниҳодшаванда роҳбарони сиёсии минтақавӣ ва колхозу совхозҳоро маҷбур месоҳт, ки коргарони оддӣ ва мардуми дар саҳро фаъолияткунандаро зери фишори зиёд кор фармоянд, то ки нақшаҳои гайривоқеӣ амалӣ шаванд. Маҳз бо ҳамин сабаб бисёре аз нақшаҳо танҳо дар рӯйи қоғаз иҷро мегардид. Соҳтакорӣ ва тақаллубкории ҳуҷҷатҳо доир ба барзиёд нишон додани истеҳсоли пахта, ҷиҳати бовар кунонидани Бюрои сиёсӣ дар бораи иҷрои нақшай истеҳсол низ ҷой дошт.

Роҳбарони вақти Бюрои Марказӣ танҳо дар бораи таъмини пурраи Иттиҳоди Шуравӣ бо пахтаи истеҳсоли худӣ ва баровардани он аз вобастагӣ андеша намуда, аз масофаи ҳазорҳо километр дуртар аз Осиёи Миёна нишаста, дар ин бора ба роҳбарияти кишварҳои ин минтақа

¹Ниг.: Niholul J.C. J., Kosarev AN, Kostyanoy A.G., Zonn I.S. “The Aral Sea: A Selected Bibliography,” Moscow, Noosphere, 2002, 103 р.

дастур медоданд. Дар чунин ҳолат чӣ тавр метавон дар бораи вазъияти экологӣ ва ҳолати обу замини минтақа сухан гуфт. Дар баробари гузоштани талаботи миёншикани истеҳсоли пахта, боз талаб мекарданд, ки захираҳои обу замин самаранок истифода гардад. Аммо дар бораи ичрои чунин талабот танҳо бо забон сухан гуфтан осон буд.

Бояд гуфт, ки барои асоснок кардани қарорқабулқунандагон дар ин кишварҳои нисбатан ҷавони мустақил, ки мушкилоти баҳри Арал ва экологияи он ягона мушкилоте набуданд, ки ин пешвоён бояд ҳаллу фасл мекарданд. Дар хотир бояд дошт, ки сатҳи баҳр на баландшавии ногаҳонӣ, балки оҳиста-оҳиста кам мешуд. Дар ҳоле ки ин тағйироти ниҳоӣ идома доштанд, роҳбарон бояд дар бораи мушкилоти нисбатан таъхирназир қарор қабул мекарданд. Вазъи “муқаррарӣ” дар он давра буд, ки 5 кишвари ҳавзai баҳри Арал дар Осиёи Миёна (ва Афғонистон) дар шароити фишори назарраси сиёсӣ ва иқтисодӣ амал мекарданд.

Суръати баланди зиёдсозии майдони кишт ва истифодаи ғайриоқилонаи захираҳои об, бунёди инфрасоҳтори зиёди обёрий дар дарёҳои фаромарзӣ, ки асоси ҳастии баҳри Арал буданд, боиси хушкшавии он гардиданд. Яъне, омили асосии мушкилоти экологиии баҳри Арал ва дигар мушкилоти муҳити зисти вобаста ба он маҳз миқдори аз ҳад зиёди майдони кишт ва истифода нагардидани технологияҳои каммасрафи обтаъминкуниӣ дар минтақаи Осиёи Миёна мебошад.

Далели равшан ва раднашаванда дар ин самт мавҷудият ва фаъолияти миқдори аз ҳад зиёди обанборҳои сунъӣ дар минтақа, маҳсусан, дар кишварҳои поёноб мебошад, ки то ҳанӯз захираҳои об ба таври ғайриоқилона истифода гардида истодааст.

Агар дақиқтар таҳлилу баррасӣ намоем, миқдори зарурии об, ки баҳри Арал дар пайи норасогии он хушк гардидааст, дар ҳамин обанборҳо ҷойгир аст.

ОБАНБОРХОИ ҲАЗАИ БАҲРИ АРАЛ

Номгӯй	Соли ба истифода додан	Ҳаҷми пурра	Ҳаҷми нопурра	Сарчашма		
		млн.куб. м.				
ҲАЗАИ ДАРЁИ ОМУ						
Ҷумҳурии Ӯзбекистон						
Тюямуон	1980	7800	2550	Дарёи Ому		
Тудакул	1986	1200	50	АБМК		
Талимарчон	1978	1525	125	КМК		
Сурхани Чанубӣ	1962	800	210	Сурхандарё		
Туполанг	1985	500	30	Туполанг		
Шурқул	1978	170	17	Зеарафшон		
Куя Мазор	1957	320	80	АБМК		
Ақдарё	1989	130	20	Ақдарё		
Каттақурған	1941	840	24	Зарафон		
Қараултубин	1984	53	3	Зарафон		
Қамашин	1957	29,5	5,7	Яккабоғдар ё		
Каттасай	1961	55	15	Катта – Сай		
Бочкамар	1967	260	17	Ғузадарё		
Дехқонобод	1983	27,2	3	Кичик – Урадарё		
Чимқурған	1959	425	0	Қашқадарё		
Хисор	1982	170	15	Ёксу		
Учкизил	1959	160	80	Канал Занг		
Ҳамагӣ		14464,7	3244,7			
Ҷумҳурии Туркманистон						
Зейд	1963	2200	200	Канали Қаракум		

Хауз Хан	1962	875	25	Канали Қарақум
Фарбӣ	1962	48	10	Канали Қарақум
Копетдаг	1985	220	25	Канали Қарақум
Иолотен	1910	73,2	1,5	Мурғоб
Колхоз-Бент	1941	54,6	4,6	Мурғоб
Каушутбент	1895	38,2	4,5	Мурғоб (поён ва миёна)
Сари- Язин	1950	263	15	Мурғоб
Течен II	1960	183,5	3,5	Течен
Течен I	1950	150	7,4	Течен
Хор – хор	1959	21,5	0,9	Течен
Мамед кул	1964	20,5	2,5	Атрак
Ташкеприн	1939	166	18,3	Мурғоб, Кушка
Ҳамагӣ		4313,5	318,2	

Ҷумҳурии Тоҷикистон

Муъминобод	1959	30,1	0,9	Сурхоб
Селбур	1961	26	0,6	Қизилсу
Сангтуда	1980	270	0	Вахш
НБО Сароб	1963	21,6	11	Вахш
Бойғозӣ	1978	97	13,5	Вахш
Норак	1970	10500	5964	Вахш
Ҳамагӣ		10944,7	5990	

ҲАЗЗАИ ДАРЁИ СИР

Ҷумҳурии Тоҷикистон

Баҳри тоҷик	1956	3413,5	894	Дарёи Сир
-------------	------	--------	-----	-----------

Каттасой	1961	55	21,4	Каттасой
Хамагӣ		3486,5	915,4	

Ҷумҳурии Қирғизистон

Токтогул	1974	19500	5500	Нарин
Учқурған	1901	52,5	31,6	Нарин
Курпайсоке	1983	370	20	Нарин
Курғантепа	1978	33,3	5,5	Шахимарда н
Найман	1971	39,5	1,5	Абширсай, Қирғизота
Папан	1981	260	10	Акбура
Хамагӣ		20255,3	5568,6	

Ҷумҳурии Ӯзбекистон

Чизах	1968	100	4	Санзар
Заамин	1979	51	21	Зааминсу
Чарвак	1966	2000	420	Чирчик
Туябугуз	1959	250	26	Оҳангарон
Оҳангарон	1971	260	30	Оҳангарон
Фарҳод	1947	350	330	Дарёи Сир
Кассансай	1942	165	10	Кассансай
Каркидон	1963	218,4	4,4	Кувасай ва ЮФК
Андиҷон	1978	1900	150	Қарадарё
Хамагӣ		5294,4	995,4	

Ҷумҳурии Қазоқистон

Бугун	1965	350	10	Бугун
Чардарин	1966	5700	1000	Дарёи Сир
Хамагӣ		6050	1010	
Хамагӣ дар ҳавзаи баҳри Арал, аз ҷумла дарёҳои Ому		64791,1	18042,3	
		29722,9	9552,9	

ва Сир	35068,2	8489,4	
--------	---------	--------	--

Тавре маълум аст, шумораи зиёди обанборҳо ба давлатҳои поёноби минтақа рост омада, захираи оби онҳо бо мақсадҳои кишоварзию обёрий истифода мегардад. Яъне, сабаби воқеии хушкшавии баҳри Арал маҳз обёрии барзиёд ва гайриоқилонаи кишоварзӣ мебошад. Танҳо ба Ҷумҳурии Ӯзбекистон дар ҳавзаи дарёи Ому 17 обанбор ва дар ҳавзаи дарёи Сир 9 обанбор рост меояд, ки асосан, бо мақсадҳои обёрию кишоварзӣ истифода мегарданд. Ҷумҳурии Туркманистон бошад, дар ҳавзаи дарёи Ому соҳиби 13 обанбор буда,¹ онҳо низ мисли Ҷумҳурии Ӯзбекистон бо мақсадҳои обёрию кишоварзӣ истифода мегарданд. Ҳусусияти асосии обёрий дар соҳаи кишоварзӣ дар он ифода мейбад, ки миқдор ва сифати об ба куллӣ тағиیر ёфта, дар аксари мавриҷҳо об ба пуррагӣ ё нест мегардад ва ё миқдори ками боқимондаи он сифати худро тағиир дода, бо намакҳои гуногун омехта мегардад.

Истифодай ғайриоқилонаи захираҳои об беназардошти талаботи экосистемаҳои табиӣ боиси расидани зарари зиёд ба муҳити зист ва табииати минтақа гардид. Мардуми минтақа шоҳиди оқибатҳои фалокатбори экологиии баҳри Арал гардид, ки аз он нобудшавии намудҳои алоҳидай олами набототу ҳайвонот, таназзули обу замин, хатари афзояндаи биёбоншавӣ шаҳодат медиҳад. Таърихи инсоният чунин ҳолатеро ёд надорад, ки дар пеши чашми як насл чунин як баҳри калон хушк гардад. Имрӯз, ин оғати табиӣ ба як мушкилоти глобалий табдил ёфта, марзи минтақаро убур намуда, таваҷҷуҳи ҷиддии созмонҳои байналмилалӣ, сиёсатмадорон, олимон ва коршиносони тамоми ҷаҳонро ҷалб кардааст.

¹Ниг.: Кувватов С.З. Гидрополитика Таджикистана [Текст] / С.З. Кувватов. Ирфон, Душанбе - 2020. С. 86.

Дар тӯли 50-55 сол сатҳи об дар баҳр зиёда аз 15 маротиба коҳиш ёфта, 29 метр паст гардида, соҳилҳои он садҳо километр поён шудааст. Минерализатсияи об низ то 150-300 г/л расидааст.¹

Майдонҳои васеи намаки сафед, ки бо қум пӯшонида шудаанд, дар қаъри хушкшудаи баҳр пайдо шуда, ба биёбони нави Аралқум бо масоҳати 5,5 миллион гектар табдил ёфтааст.²

Тамоми равандҳо ва зуҳуроти мавҷудаи ин минтақа дар пасманзари тағиیرёбии глобалии иқлим дар тамоми сайёра ба андозаи дукарата ишора шуда, худро саҳттар, тезтар ва мураккабтар нишон медиҳанд.

Хушкшавии баҳри Арал шароити иқлими минтақаро бадтар кард, хушкӣ ва гармиро дар тобистон афзоиш дод, зимистонҳои сарду давомдорро ба вуҷуд овард.

Дар минтақаи баҳри Арал шумораи рӯзҳои ҳарораташон аз 40 дараҷа баланд 2 маротиба зиёд гардидааст. Мувофиқи пешгӯии олимону коршиносон то солҳои 2035–2050 ҳарорати ҳаво дар ин минтақа метавонад боз 1,5–3°C баланд шавад.³ Баландшавии аз ҳама баландтари ҳарорати ҳаво дар минтақаи баҳри Арал дар назар аст.

Талафоти иқтисодӣ, ки дар пайи тағиирёбии иқлим ба вуҷуд омадааст, хусусиятҳои гидрохимиявии обанборҳо, коҳиш ёфтани моҳидорӣ дар баҳри Арал, ҳаробшавии беш аз 4 миллион гектар замин ва аз даст додани гуногуни биологӣ дар минтақа дар як сол якчанд миллиард долларро ташкил медиҳанд.⁴

Оқибатҳои он ба сатҳи зиндагӣ ва саломатии зиёда аз 5 миллион нафар аҳолии дар ҳавзаи дарёҳои Ому ва Сир истиқоматкунанда таъсири зиёди манғӣ расонида истодааст. Чунин таъсири манғии экологӣ пеш аз

¹Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Марказӣ [электронный ресурс]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 28.09.2020).

²Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Марказӣ [электронный ресурс]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 30.09.2020).

³Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Марказӣ [электронный ресурс]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 30.09.2020).

⁴Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Марказӣ [электронный ресурс]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 09.10.2020).

ҳама ба табақаҳои осебазири ахолӣ: кӯдакон, занон ва сокинони камбизоати минтақаи Арал расидааст.

Бо назардошти далелҳои дар боло зикргардида, имрӯз вазифаи аввалиндарача ва муҳим пеши ниҳодҳои минтақавӣ ва кишварҳои минтақа кам кардани таъсири харобиовари бӯхрони Арал ба муҳити зист ва шароити зиндагии миллионҳо нафар сокинони ҳавзаи баҳри Арал мебошад.

Бо мақсади мусоидат ба ҳалли масъалаи баҳри Арал ҳанӯз соли 1993 кишварҳои Осиёи Миёна Хазинаи байналмилалии начоти Аралро таъсис доданд.¹

Ҳадафи асосӣ аз таъсис додани Хазинаи байналмилалии начоти баҳри Арал пеш аз ҳама, бартараф намудани бӯхрони экологӣ ва беҳтар намудани вазъи иҷтимоию иқтисодии ҳавзаи баҳри Арал, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ онро яке аз оғатҳои бузургтарини қарни XX эътироф кардааст, мебошад.

Муассисони ХБНА кишварҳои Осиёи Миёна - Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Туркманистон ва Ӯзбекистон мебошанд.

Хазинаи мазкур дар самтҳои гуногун фаъолият бурда, муҳимтарини онҳо чунин мебошанд:

- маблағгузорӣ ва қарзиҳӣ ба барномаҳо ва лоиҳаҳои муштараки байнидавлатии экологӣ ва илмию амалӣ оид ба начоти баҳри Арал ва беҳтар намудани вазъи экологӣ дар минтақаҳои оғати Арал, инчунин ҳалли мушкилоти иҷтимоию экологии минтақа;

- маблағгузории таҳқиқоти муштараки фундаменталӣ, амалӣ, илмӣ ва техникӣ барои барқарор кардани тавозуни экологӣ, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист;

- ташкил ва дастгирии фаъолияти низоми байнидавлатии мониторинги экологӣ, маҳзани маълумот ва дигар системаҳо оид ба вазъи муҳити зисти ҳавзаи Арал;

¹Ниг.: Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Марказӣ [Электронный ресурс]. – URL: <https://carecesco.org/main/>. (Санаи муроҷиат: 12.10.2020).

- chalbi mablaqho baroi chorabinixhoi mushtarak oid ba xifzi fazoi xavoy, ob, zamin, olami nabitot va xayvonot;
- mablaqguzorii loixaҳoи mushtaraki ilmiю techniki va korkardi idorakunii obҳoи faromarzi;
- iштирок дар tатбиқi барномаҳo ва loixaҳoи bайналмилaiй oид ба načoti Aral va obodonii xavzai Aral.

Xazinaи bайналмилалии načoti Aral faъoliyati xudro dar aсоси қарорҳои Шурои сарони давлатҳои Oсиёи Miёna, Шурои bайналмилалии XБNA, Низомнома oид ба XБNA, Созишномаи мақоми Xazinaи bайналмилалии načoti Aral¹ ва tашkilotҳои он amalī menamояд.

Maқomi доимоамалкунанда, ichroia va maъmuрии Xazinaи bайналмилалии načoti Aral Kумитai ichroияи on meboшad, ki az choniби давлатҳои muassis: Чумхурии Қазоқистон, Чумхурии Қирғизистон, Чумхурии Тоҷикистон, Туркманистон ва Чумхурии Ӯзбекистон таъсис doda shudaast.

Bo maқsadi taъmini ichroi amaliи қарорҳои Шурои сарoni давлатҳои Oсиёи Miёna, Президенти Xazina va Raёsati XБNA oид ба mushkiloti baxri Aral, tатbiқi loixaҳoи bарномаҳo, xamoҳangzozii faъoliyati filialҳo дар қalamravi давлатҳоi muassisasi XБNA, musoидат дар кори Komissияi bайнidavlatii xamoҳangzozii об va Komissия oид ба rушди ustuvor, tавсеai ҳamkorix bo sозmonҳoи bайналmилaiй, kишварҳoи madadrason, xazinaҳoи ekologi va digar xazinaҳo барои taқvияti faъoliyat oид ба masъalaҳoи ekologi va barқarorkunii mintaqahoi az chihati ekologi osebida, chamъovarii

¹Nig.: Xazinaи Bайналmилалии Načoti Aral (IFAS) soli 1992 bo tashabbusi saroni kishvarxoi Oсиёи Miёna bo maқsadi beхbudi vazъi iчтimoио iктисолi va ekologii xavzai baxri Aral taъsис ёftaast. Pas az ba dast ovardani istiklol kishvarxoi Oсиёи Miёna sistemai navi taksimoti zaхiraҳoи обро taъsис dodand. Vazironi zaхiraҳoи obi kishvarxoi mustakil 12 sentyabri soli 1992 Sозишномa ба imzo расониданд, ki dar on эълон кардан, ki idorakunii mushtaraki zaхiraҳoи ob tibki prin西ipҳoи barobari va manfiati mutakобila surъat xoҳad giriфт.

Bo қарори Президенти Xazinaи Bайналmилалии Načoti Aral, Президенти Turkmeniston az 16 iunii soli 2017 Kумитai Ichroияи Xazinaи Bайналmилалии Načoti Aral taъsис doda shud, Nizomnomi va soхtori KI XБNA tasdiқ karda shudand.

воситаҳои молиявӣ ва таъмини истифодаи мақсадноки онҳо Кумитай икроияи Ҳазинаи байналмилалии начоти Арал таъсис дода шудааст.

Кумитай икроияи ХБНА лоиҳа ва барномаҳоеро таҳия ва татбиқ мекунад, ки баҳри беҳтар намудани вазъи экологии ҳавзаи баҳри Арал нигаронида шудаанд. Ҳамасола дар доираи барномаи рушди иҷтимоию иқтисодӣ, ҳифзи саломатии аҳолӣ, ҳифзи муҳити зист ва дигар чорабиниҳои минтақавиу миллӣ, ки ба пешгирии зуҳуроти номатлуб, ки ҷузъи мушкилоти буҳрони Арал мебошанд, маблағҳои калон ҷудо карда мешаванд. Кумитай икроияи Ҳазина назорати доимии ин чорабиниҳоро ба дӯш дорад.

Имрӯз барои ҳалли мушкилоти баҳри Арал гузариши пурра аз фаъолияти назариявӣ ба амалия зарур мебошад. Барои начоти баҳри Арал танҳо об зарур аст ва барои ҷорӣ шудани дарёҳои фаромарзӣ то ин баҳр иродai сиёсии роҳбарияти кишварҳои поёноб муҳим аст. Танҳо иродai сиёсии роҳбарияти кишварҳои поёноб ва боло гузоштани ҳаққи табиат аз манфиатҳои кишоварзию иқтисодӣ метавонад, дар як муддати қӯтоҳ масъалаи баҳри Аралро ба пуррагӣ бартараф созад.

Бо сабабу омилҳои рушди демографӣ, иқтисодӣ ва таназзули заминҳои аҳамияти кишоварзишта, ҳамзамон тағйирёбии иқлим ва таъсири он ба захираҳои оби кишварҳои минтақа, маҳсусан, давлатҳои поёноб имконияти даст кашидан аз истифодаи барзиёди обро аз дарёҳои фаромарзӣ аз даст додаанд. Имрӯз рушди иқтисодии ин кишварҳо вобаста ба истеҳсолоти кишоварзӣ мебошад. Аммо инфрасоҳтори обтаъминкуниӣ ва обёрии соҳаи кишоварзии ин кишварҳо фарсада ва мероси замони шуравӣ мебошад, ки бо ҷунин усули пешбурди фаъолият имкониятҳои ҳалли масоили вобаста ба баҳри Арал боз ҳам камтар мегарданд.

Имрӯз бисёре аз коршиносон на дар бораи начоти баҳри Арал, балки дар бораи начоти аҳолии дар наздикии он истиқоматкунанда изҳори назар ҷудо, дар бораи начоти баҳри Арал умедро аз даст додаанд.

Дар ин замина, бисёре аз пешниҳодҳои олимону коршиносон ба масъалаҳои паёмадҳои бухрони баҳри Арал нигаронида шудаанд, на ба начоти худи баҳри Арал:

1. Фароҳам овардани шароит барои зистан, афзоиш ва ҳифзи генофонди минтақаи баҳри Арал

Ин пеш аз ҳама маънои таъмини аҳолиро бо оби тозай нӯшокӣ, рушди инфрасоҳтори иҷтимоӣ ва баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои пешгирикунанда ва тиббӣ, фароҳам овардани шароит барои шуғл ва афзоиши даромади аҳолиро дорад.

Қарор аст, ки диққати маҳсус ба татбиқи лоиҳаҳои ҳифзи саломатии модарон ва кӯдакон, таҳқими заминаи моддию техникии муассисаҳои тиббии деҳот ва бо таҷхизоти муосир мӯчаҳҳаз кардани онҳо дар минтақаи Арал равона карда шавад.

2. Такмил додани системаи идоракунӣ ва истифодаи сарфакоронаи захираҳои об. Нигоҳ доштани системаи обанборҳои табиӣ дар минтақаи обии баҳри Арал.

Суҳан дар бораи ташаккул ва рушди обанборҳои мавҷудаи резишгоҳи Амударё, таҳияи механизмҳои ҳамоҳангшудаи идоракунӣ ва ҳифзи захираҳои об дар ҳавзаи баҳри Арал, ҷорӣ намудани идоракунии маҷмуии захираҳои об дар ҳавзаҳои Амударё ва Сирдарё меравад.

Азnavsозии системаҳои обёрий ва заҳкашӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои муосири обёрии каммасраф дар ин ҷо аҳамияти ҳалкунанда доранд.

3. Татбиқи тадбирҳои васеъ оид ба ҷангалзоркуни қаъри ҳушкшудаи баҳри Арал ва пешгирии биёбоншавӣ дар ин минтақа, ҳамзамон аз байн бурдани паҳншавии намакҳо ва қуми дар зери он ҷамъшуда.

Дар ин ҷо татбиқи маҷмуи чорабиниҳо оид ба пешгирии равандҳои эрозия, боздоштан ва муттаҳид кардани регҳои ҳаракаткунанда, пешгирии болоравии зарраҳои заарноки намак ва қум ба ҳаво аҳамияти қалон дорад.

4. Ҳифзи гуногуни биологӣ, барқароркуни захираҳои биологӣ, ҳифзи олами наботот ва ҳайвоноти минтақа.

5. Таваҷҷуҳи маҳсус ба ҳифз ва ҳимояи намудҳои нобудшавандай олами наботот ва ҳайвонот, ташкили ниҳолхонаҳо барои ҳифзу барқарорсозии генофонди онҳо, васеъ намудани минтақаҳои муҳофизатшавандай табиӣ дар минтақаи баҳри Арал, ҷорӣ намудани пойгоҳи устувори системаи идоракунии ботлоқзорҳо ва ҳифзи ҷарогоҳҳо.

6. Такмили минбаъдаи заминаи институтионалий ва таҳкими ҳамкориҳои байни кишварҳои минтақа дар доираи Ҳазинаи наҷоти баҳри Арал, инчунин тақвияти кӯшишҳо ҷиҳати ҷалби диққати ҷомеаи ҷаҳонӣ ба ҳалли мушкилоти марбут ба оғати баҳри Арал.

Татбиқи амалии нишондодҳои мазкур имкон медиҳанд, ки мушкилоти вобаста ба хушкшавии баҳри Арал то андозае ҳаллу фасл карда шаванд ва паёмадҳои ногувори он коҳиш ёбанд. Аммо тавре дар боло таъкид намудем ин нишондодҳо роҳи ҳалли масъалаи баҳри Арал нестанд. Онҳо танҳо роҳи ҳалли мушкилоти вобаста ба хушкшавии баҳри Арал мебошанд.

Барои ҳалли масъалаи хушкшавии баҳри Арал танҳо иродai сиёсии роҳбарияти кишварҳои поёноб ва мусоидат намудан дар ҷорӣ гардидани оби дарёҳои фаромарзӣ то баҳри Арал мебошад.

ХУЛОСА

Таҳлили назариявӣ ва амалии сиёсати минтақавии экологӣ дар Осиёи Миёна нишон дод, ки масоили вобаста ба муҳити зист яке аз масъалаҳои мураккабтарини на танҳо экологӣ, балки иҷтимоию иқтисодӣ ва маҳсусан, сиёсӣ мебошад. Масоили экологӣ пешида бо бисёр масъалаҳои дигари ҳаётӣ буда, ҳалли дақиқи онҳо андешидани маҷмуи тадбирҳоро дар тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷомеа тақозо менамояд. Яъне, мушкилоти экологиии бавучудомада дар минтақа танҳо бо чораандешӣ дар соҳаи хифзи муҳити зист ҳал намегардад ва ин ҳолот зарурияти ҳалли аввалиндарачаи масъалаҳои иқтисодию иҷтимоӣ, кишоварзӣ, ҳамгирии байнидавлатӣ ва технологию илмиро талаб менамояд. Имрӯз дар минтақа мушкилоти экологӣ ин танҳо мушкилоти ҳифзи муҳити зист нест.

Баррасии ҳамаҷонибаи мавзуъ нишондодҳоеро равshan намуд, ки дар шароити муосир ҷиҳати дақиқан хулосабарорӣ намудан доир ба сабабу омилҳо ва сарчашмаҳои асосии пайдоиш ва ташаккули масоили экологӣ дар минтақаи Осиёи Миёна мусоидат ҳоҳанд кард:

1. Масоили мураккабшудаи минтақавии экологӣ таҳқиқоти илмии байнисоҳавии коршиносон ва олимону муҳаққиқони соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа, маҳсусан, олимони соҳаи экология, кишоварзӣ, иқтисодӣ, демографӣ, сиёсӣ, техникӣ, химия ва ғайраро бо ҷалби институтҳои соҳавӣ тақозо менамояд;
2. Дар таҳқиқотҳои илмӣ дар самти масоили минтақавии экологӣ бояд методологияҳои умумиилмӣ ва байнисоҳавӣ бештар истифода гарданд, ки тавонанд натиҷаҳои назарраси назариявиро ба даст оранд;
3. Бо назардошти пайвандии ногусастани доштани сиёсати экологӣ бо сиёсати иҷтимоии давлат бояд ҷанбаҳои ба ҳам таъсиррасонии онҳо дар раванди таҳияи сиёсати давлатӣ дар ин соҳаҳо ба инобат гирифта шавад.
4. Таҳқиқот нишон дод, ки бисёр мушкилиҳои мураккабтарини экологиии кишварҳои Осиёи Миёна аз замони Иттиҳоди Шуравӣ ба

мерос мондааст. Минтақаи Осиёи Миёна дар он давра ба сифати минтақаи истеҳсоли ашёи хоми кишоварзию саноатй (максусан, саноати кимиёвй) ва коркарди аввалияи он истифода гардида, партовҳои зиёди кимиёвй ва масоҳати калони заминҳои корношояму аз гардиши кишоварзӣ баромада боқӣ мондааст, ки ба муҳити зист таъсири манфии гушношунид расидааст.

Бо назардошти ҳолати мазкур бояд дар минтақа принципи “ифлоскунанда пардоҳт мекунад” рӯйи кор гирифта шавад ва дар заминаи созмонҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ва Созмони Ҳамкории Шанхай давлатҳое, ки ашёи хоми минтақаи Осиёи Миёна дар замони Иттиҳоди Шуравӣ ба нафъи тараққиёти онҳо истифода гардидааст, бояд дар бартарафсозии мушкилоти экологии ин минтақа саҳми техникӣ, молиявӣ, иқтисодӣ ва илмию қадрии худро расонанд;

5. Таҳлили сиёсати миллии экологии кишварҳои минтақа ва ҳамбастагии он бо сиёсати минтақавии экологӣ нишон дод, ки дар ҳамаи давлатҳои Осиёи Миёна заминаҳои устувори ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва беҳдошти вазъи экологӣ мавҷуд мебошад ва сиёсати миллии экологии онҳо ҳамгуна мебошанд. Ин ҳолат инъикосгари он аст, ки кишварҳои минтақа мушкилоти якхела ва ягонаи экологӣ доранд, ки асоси онро чунин мушкилиҳо ташкил менамоянд:

- мавҷудияти партовҳои зиёди радиационӣ дар ҳамаи кишварҳои минтақа, ки онҳо қудрати мустақилона бартарафсозии ин мушкилоти экологиро надоранд;
- шӯршавӣ ва аз гардиши кишоварзӣ баромадани масоҳати зиёди заминҳои кишоварзӣ;
- технология ва пойгоҳҳои фарсадашудаю корношоями обёри дар соҳаи кишоварзӣ;
- биёбоншавӣ;
- камшавии захираҳои об ва гайраҳо.

Шӯршавӣ ва аз гардиши кишоварзӣ баромадани заминҳои кишт, ҳамзамон раванди биёбоншавӣ дар минтақа истифодаи технологияи

муосири каммасрафи обёрӣ ва роҳу усулҳои нави фаъолияти аграриро тақозо менамояд, ки ин роҳи боэътимодтарини ҳалли ин мушкилиҳо дар минтақа мебошанд.

Дар меҳвари мушкилоти экологии минтақаи Осиёи Миёна масоили экологии вобаста ба об меистанд, ки ҳамаи кишварҳоро дар як сатҳ фаро гирифтаанд. Таҳқиқоти илмӣ нишон дод, ки ин мушкилоти экологии минтақавӣ дар пайи фаъолияти бенизом ва ба инобат нагирифтани “ҳаққи табиат” дар соҳаи кишоварзӣ ба вучуд омада, мураккабу печида гардидааст. Олимону муҳаққиқон давлатҳои минтақаи Осиёи Миёнаро ба кишварҳои болооб – Тоҷикистон, Қирғизистон ва поёноб – Ӯзбекистон, Туркманистон ва Қазоқистон ҷудо намудаанд. Асоси ба вучуд омадани мушкилоти экологии вобаста ба об кишварҳои поёноб мебошанд.

Кишварҳои болооб захираҳои обро, асосан, дар соҳаи гидроэнергетика истифода менамоянд, ки микдор ва сифати об бетағирир боқӣ мемонад. Яъне, ин кишварҳо обистифодабаранд мебошанд. Кишварҳои поёноб захираҳои обро дар соҳаи кишоварзӣ истифода мебаранд ва об ба пуррагӣ нест мегардад ва ё микдори ками он ба сифати пасоб боқӣ монда, сифати он тағиیر меёбад. Яъне, ин кишварҳо обиистеъмолкунанд мебошанд.

Сабаби асосии хушкшавии баҳри Арал низ маҳз кишварҳои поёноб мебошанд. Истифодаи барзиёд ва аз микдори муайянгардида, даҳчанд бештар истифодаю истеъмол намудани захираҳои оби дарёҳои фаромарзӣ аз ҷониби давлатҳои поёноб боиси то баҳри Арал нарасидани оби ин дарёҳо гардида, оқибат он хушкид.

Имрӯз давлатҳои минтақа иқтидори барқарорсозии пурраи баҳри Аралро надоранд. Рушди босуръати демографӣ, иқтисодӣ, саноатӣ, тағиیرёбии иқлими, зиёдшавии майдони кишт дар минтақа имконият намедиҳанд, ки кишварҳои Осиёи Миёна қувваи бештари худро барои ҳалли фочиаи Арал равона намоянд.

Дар ин самт ҳарчанд Хазинаи байналмилалии наҷоти Арал таъсис ёфтааст, аммо фаъолияти он бештар ба корҳои назариявӣ равона шудааст ва дар амалия ягон натиҷаи дилҳоҳ ба даст наомадааст.

Ба андешаи мо, наҷоти баҳри Арал танҳо фаъолияти амалиро тақозо менамояд ва кишварҳои минтақа ва маҳсусан, кишварҳои поёноб бояд дар баробари манфиатҳои миллии худ, манфиат ва “ҳаққи табиат”-ро низ ба инобат гиранд ва монеаи ҷорӣ гардидани оби дарёҳои фаромарзӣ то ин баҳр нагарданд.

Масъалаи дигар ҳамоҳангсозии манфиатҳои гидроэнергетикӣ бо манфиатҳои аграрӣ дар минтақа мебошад, ки боиси ҳаллу фасл гардидани бисёр масоили экологии вобаста ба он дар минтақа мегардад.

Омилҳои дигар ба монанди тағйирёбии иқлими рушди босуръати иқтисодӣ дар минтақа метавонад, дар кори арзёбӣ ва банақшагирии масъалаҳои марбут ба ҳалли масоили экологии вобаста ба об дар сатҳи миллӣ ва минтақавӣ дар Осиёи Миёна унсурҳои асосӣ бошанд.

Тағйирёбии иқлими боиси обшавии пиряҳҳо ва кам гардидани захираҳои об дар минтақа гардидааст, ки хатари ҷиддии маргборро дар пай дорад. Дар ин самт бояд барои ҳалли мушкилоти мазкур ва коҳиши додани суръати обшавии пиряҳҳо ва ҳифзи захираҳои оби аҳамияти минтақавидошта, кишварҳои поёноб ба кишварҳои болооб қӯмакҳои ҳамаҷонибаи худро расонанд.

Маълум аст, ки рушди босуръати иқтисодӣ ва демографии кишварҳои минтақа масрафи зиёдтари обро тақозо менамояд ва аз ин лиҳоз, кишварҳо ва аҳолии минтақаро зарур аст, ки баробари қонеъ гардонидани эҳтиёчи фундаменталии худ ба об, ҷиҳати нигоҳдошти низоми осебпазири экологии минтақа тадбирҳои амалий андешанд.

Имрӯз кишварҳои минтақа ба таҳияи Стратегияи ягонаи таъмини амнияти экологии минтақавӣ эҳтиёчи ҳаётӣ доранд. Он бояд фарогири ҷанбаҳои амалии ҳалли масоили экологӣ дар минтақа бошад ва гузариш аз фаъолияти назариявӣ ба амалиро таъмин созад. Таъмини амнияти

минтақавии экологӣ шарти асосии нигоҳдошт ва устувории амнияти сиёсию иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар Осиёи Миёна мебошад.

Ҳамзамон ташкили системаи боэътимоди назорати доимии вазъи экологӣ дар Осиёи Миёна, гузаронидани мониторингҳо ва пешгӯии хатарҳои экологӣ дар минтақа зарур мебошад.

Масъалаи дигар муайян кардани самтҳои афзалиятноки сиёсати экологии минтақавӣ дар Осиёи Миёна мебошад, ки бе ҳеч ваҷҳ, масъалаи хифзи пиряҳҳо дар меҳвари он бояд қарор дода шавад.

ТАВСИЯХО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИЧАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Яке аз самтҳои асосии инкишофи муносибатҳо байни давлатҳои Осиёи Миёна ҳамкориҳои стратегии сиёсати экологӣ ба ҳисоб мераванд. Тахлили ҳамаҷонибаи назариявӣ-методологии ин самт ба муаллиф кӯмак намуд, ки моҳияти онро кушода, компонентҳои асосии ҳамкориро дар соҳаи экология ошкор карда, алоқаи мутақобилаи байни онҳоро муайян намояд. Инчунин, нишонаҳои хоси он чудо гардида, ҳадаф ва дурнамо муайян шудаанд;

2. Ҳамоҳангсозии манфиатҳои миллӣ бо манфиатҳои минтақавии экологӣ, ба инобат гирифтани ҳаққи табиат, таҳияи сиёсати муосири минтақавии экологӣ ва гузариш аз назария ба амалия шарти асосии ҳалли масоили минтақавии экологӣ мебошад;

3. Кам кардани маблағгузории корҳои назариявӣ дар соҳаи ҳифзи муҳити зист ва дар ин замина бештар намудани маблағгузорӣ ба амалияи беҳтарсозии муҳити зист;

4. Масоили экологии кишварҳои Осиёи Миёна доираи марзҳои маъмурӣ ва ҳатто сарҳади минтақаро убур намуда, ба мушкилоти башарӣ табдил ёфтаанд, ки давлатҳои миллии минтақа дар алоҳидагӣ қудрати ҳаллу фасли онҳоро надоранд. Ин ҳолат зарурати омӯзиш, таҳқиқ ва таҳияи сиёсати ягонаи минтақавии экологиро дар Осиёи Миёна тақозо намудааст;

5. Имрӯз вазифаи муҳим фаъолияти дастаҷамъонаи ҳамаи қиширҳои ҷомеа дар соҳаи сиёсати экологӣ ва баланд бардоштани маърифати экологии шаҳрвандон мебошад;

6. Суботи вазъи давлатҳои минтақа аз ҳар ҷиҳат аз таъмини амнияти экологӣ дар минтақа вобастагии қавӣ дорад. Аз ин рӯ, давлатҳои минтақаро мебояд, ки барои ҳалли мушкилоти экологӣ ҷиддӣ машғул

гарданد;

7. Истифодаи самараноки захираҳои обӣ, ки бештар давлатҳои поёноб (Ӯзбекистон, Қазоқистон ва Туркманистон) ба кишту корезӣ масраф мекунанд, тавсия дода мешавад, ки ба системаи обёрии қатрагӣ гузаранд;

8. Баъди ба системаи обёрии қатрагӣ ва дигар роҳҳои самаранок истифодабарии об дар давлатҳои Осиёи Миёна имконияти начоти баҳри Арабро фароҳам меоварад;

9. Мабалағгузории суроғавӣ ҷиҳати беҳтаргардонии муҳити зисти манотике, ки бо сабабҳои гуногун ҳолати экологӣ зарар дидаст ва дар пайи он ба саломатии сокинон хатар таҳдид мекунад;

10. Қавӣ намудани ҳамкориҳои байни кишварҳои Осиёи Миёна ва созмонҳои бонуфузи байналмилалӣ;

11. Ҷиҳати баланд бардоштани маърифати экологии мардум ва мунтазам баргузор намудани чорабиниҳои маҳсус тавассути васоити ахбори омма;

12. Ба кишварҳои Осиёи Миёна тавсия мешавад, ки барои дар сатҳи баланд амалий гардонидани санадҳои меъёрии ҳукуқии соҳаи экология ҷиддӣ фаъолият намоянд;

РҮЙИХАТИ АДАБИЁТ

I. ФЕХРИСТИ САРЧАШМАХОИ ИСТИФОДАШУДА

Гурӯҳи якуми сарчашмаҳо

Санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ:

1. Водный кодекс Республики Казахстан [Текст] // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан от 31 марта 1993 г., № 7, с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.02.2009 г.
2. Водный кодекс Республики Кыргызстан [Текст] // Утверждена Указом Президента Республики Кыргызстан от 12 января 2005 г., № 8, с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.07.2019 г.
3. Водный кодекс Республики Узбекистан [Текст] // Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан от 6 мая 1993 г., № 837-XII, с изменениями и дополнениями по состоянию на 28.09.2020 г.
4. Второе Национальное Сообщение Республики Таджикистан по Рамочной Конвенции ООН об Изменении Климата [Манбаи электронӣ]. – URL: <https://unfccc.int/> (Санаи муроҷиат: 09.02.2020).
5. Закон Республики Кыргызстан “Об охране окружающей среды” [Текст] // Ведомости Верховного Совета Республики Кыргызстан от 16 июня 1999 г., № 53, с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03. 2020, № 29.
6. Закон Республики Кыргызстан “Об охране окружающей среды” [Текст] // Ведомости Верховного Совета Республики Кыргызстан от 15 июля 1997 года № 160-I, с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.12.2006, № 209-III.
7. Закон Республики Туркменистан “О качестве и безопасности пищевых продуктов” [Текст] // Ведомости Парламента Республики Туркменистан от 18 апреля 2009 года № 31-IV.
8. Закон Республики Туркменистан “Об охране здоровья граждан” [Текст] // Ведомости Парламента Республики Туркменистан от 23 мая 2015 года № 223-V.

9. Закон Республики Казахстан “Об охране окружающей среды” [Текст] // Ведомости Парламента Республики Казахстан от 15 июля 1997 г., с изменениями и дополнениями по состоянию на 2006 г., № 1-3.

10. Закон Республики Казахстан “Об экологической экспертизе” [Текст] // Ведомости Парламента Республики Казахстан от 18 марта 1997 г., № 6, с изменениями и дополнениями по состоянию на 2004 г., № 23.

11. Закон Республики Казахстан от 11 марта 2002 г. "Об охране атмосферного воздуха" (Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2002 г., N 5, ст. 54; 2004 г., N 23, ст. 142; 2006 г., N 1, ст. 5; N 3, ст. 22).

12. Қарори сарони давлатхои Осиёи Миёна [Матн] // “Дар бораи тасдиқи Низомномаи Фонди байналмилалии начоти Арал ва Созишнома дар бораи мақоми ФБНА ва ташкилотҳои он” аз 9 апрели соли 1999.

13. Кодекс земельный Республики Казахстан [Текст] // Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 20 июня 2003 г., № 442-II, с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.

14. Кодекс земельный Республики Кыргызистан [Текст] // Утверждена Указом Президента Республики Кыргызистан от 2 июня 1999 г., № 45, с изменениями и дополнениями по состоянию на 14.08.2020 г., № 126.

15. Кодекс земельный Республики Туркменистан [Текст] // внесенными Законом Туркменской ССР от 30.05.1991 г., с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.10.2019 г.

16. Кодекс земельный Республики Узбекистан [Текст] // Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан от г., № 442-II, с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.

17. Кодекси замини Ҷумҳурии Тоҷикистон [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 декабря соли 1996, № 326.

18. Кодекси ҷангали Ҷумҳурии Тоҷикистон [матн] // бо Қарори Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 24 июня соли 1993, № 770 қабул карда шудааст. Қонуни амалкунанда. Тахрири охирин 02.08. 2011, № 761.

19. Кодекси хуқуқвайронкунии маъмурии Ҷумҳурии Тоҷикистон [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз соли 2008, №12, қ. 1, мод. 989, мод. 990 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин аз 07.08.2020, № 1715.

20. Кодекси оби Ҷумҳурии Тоҷикистон [матн] // бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 ноябри соли 2000, №34 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 02.04.2020, №1688.

21. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [матн] // (бо тағйироту иловаҳои тариқи раъйпурсии умумихалқӣ воридгардида аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016).-Душанбе, 2018.-85 с.

22. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бехатарии маҳсулоти ҳӯрокворӣ” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 майи соли 2002, №4, қ. 2, мод. 317 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 01.08.2020 , № 890.

23. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи иттилооти экологӣ” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 марта соли 2011, № 705 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда.

24. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи карантин ва муҳофизати растаниҳо” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 апрели соли 2003, № 4 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 02.01.2019,№ 1567.

25. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи мониторинги экологӣ” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 марта соли 2011, № 707 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 26.07.2014 , № 1120.

26. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ниҳолпарварӣ” [матн] // аз 2 январи соли 2020, № 1669 Қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда.

27. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи муҳити зист” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 декабри

соли 1993, № 905 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 18.07.17, №1449.

28. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи навъҳои растани” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 ноябри соли 1995, №22 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 02.01.18 , №1482.

29. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳавои атмосфера” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 феврали соли 1996, №3 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 28.12.2012, № 915.

30. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи хок” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 октябри соли 2009, №555 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда.

31. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳудудҳои табиии маҳсус ҳифзшаванда” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 декабря соли 1996, № 23 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 27.11.2014, № 1159.

32. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи таъмини оби нӯшоқӣ ва рафъи обҳои партов” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 декабря соли 2010, № 12 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 19.07. 2019, № 1633.

33. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи экспертизаи экологӣ” [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 марта соли 2003, № 4 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 16.04.2012, № 818.

34. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи арзёбии таъсиррасонӣ ба муҳити зист» [матн] // Бо қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 18 июля соли 2017, № 1448 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда.

35. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ассоциатсияи истифодабарандагони об» [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии

Тоҷикистон аз 21 ноябри соли 2006, №11 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 02.01.2020, № 1668.

36. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи аудити экологӣ» [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабря соли 2011, № 785 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда.

37. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бехатарии сейсмикий» [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2017, № 1416 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда.

38. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маърифати экологии аҳолӣ» [матн] // аз 29 декабря соли 2010, № 673 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда.

39. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муҳофизати растаниҳо» [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 апрели соли 2012, № 817 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда.

40. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи муомилот бо партовҳои радиоактивӣ» [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 22 июля соли 2013, № 1002 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда. Таҳрири охирин 30.05.2017, №1430.

41. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таъмини амнияти экологии нақлиёти автомобилий» [матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 8 августи соли 2015, № 1214 қабул гардидааст. Қонуни амалкунанда.

42. Лесной кодекс Республики Казахстан [Текст] // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан от 23 января 1993 г., № 3, с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.21 г. № 401-VI

43. Лесной кодекс Республики Казахстан [Текст] // Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан от 23 января 1993 г., № 3, с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.21 г. № 401-VI.

44. Лесной кодекс Республики Кыргызистан [Текст] // Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 7 мая 1993 г., № 6, с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.07.2019 г.

45. Лесной кодекс Республики Кыргызстан [Текст] // Ведомости Жогорку Кенеша Кыргызской Республики от 7 мая 1993 г., № 6, с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.07.2019 г.
46. Лесной кодекс Республики Туркменистан [Текст] // Ведомости Меджлиса Туркменистана от 12 апреля 1993 г., № 3-4, с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.06.2018 г.
47. Лесной кодекс Республики Узбекистан [Текст] // Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан от 15 апреля 1999 г., № 5, с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.04.2018 г., № ЗРУ-475.
48. Ледники – водные ресурсы Таджикистана в условиях изменения климата [Текст] // Сборник Комитета охраны окружающей среды при Правительстве Республики Таджикистана – Душанбе, 2020 г.
49. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики [Текст] // на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.
50. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики [Текст] // на 2018-2040 годы, Бишкек, ноябрь 2018 г.
51. Национальный отчет Кыргызской Республики [Текст] // по осуществлению Конвенции ООН по борьбе с опустыниванием. – Бишкек, 2006 г.
52. Национальный отчет Кыргызской Республики [Текст] // по осуществлению Конвенции ООН по борьбе с опустыниванием. – Бишкек, 2006 г.
53. Стратегия сохранения биоразнообразия Кыргызской Республики [Текст] // Одобрена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 3 августа 2002 года № 524.
54. Эъломияи Нексус [Матн] // “Дар бораи кишварҳои Осиёи Миёна ва созмонҳои байналмилалии рушди устувори ҳавзаи баҳри Араб” аз 5 сентябри соли 1995.

Гурӯҳи дуюми сарчашмаҳо

Баромадҳо ва маърӯзахои Асосгузори сулҳу вахдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам

Эмомалӣ Раҳмон:

55. Паёми шодбошии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон [Манбаи электронӣ]. – URL: tnu.tj/index.php/tj/coli-2025-amchun-soli-bajnalmilalii-ifzi-pirjah-o/

56. Стратегия сохранения биоразнообразия Кыргызской Республики [Текст] // Одобрена постановлением Правительства Кыргызской Республики от 3 августа 2002 года № 524.

57. Суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Раиси комиссияи давлатӣ оид ба ҳолатҳои фавқулодда Эмомалӣ Раҳмон оид ба ҳолатҳои фавқулоддаи табиӣ дар панҷ соли охир. – Душанбе, 10.02.2017. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (санаи муроҷиат: 24.07.2020).

58. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар 40 – умин ҷаласаи Конфронси Генералии ЮНЕСКО дар масъалаҳои вобаста ба тағйирёбии иқлим. – Франсия, 12.11.2019. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj

59. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар иҷлосияи 65-уми Маҷмааи Кулли Созмони Милали Муттаҳид. – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, 23.09.2010. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj

60. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар Конфронси 15-уми ҷонибҳои Конвенсияи колабии Созмони Милали Муттаҳид оид ба тағйирёбии иқлим. – Дания, 16.12.2009. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj

61. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар Конфронси байналмилалии бахшида ба татбиқи амалии 10-солаи «Амалиёти об барои ҳаёт». – Душанбе, 08.06.2010. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj

62. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар Конфронси байналмилалии сатҳи баланд доир ба ҷамъбасти раванди татбиқи амалии Даҳсолаи

байналмилалии амал «Об барои ҳаёт», солҳои 2005 – 2015. - Душанбе, 09.06.2015. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (санаи муроҷиат: 24.07.2020).

63. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар Конфронси байналхалқӣ баҳшида ба коҳишдодани хавфи оғатҳои табиии марбут ба об. – Душанбе, 26.06.2008. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj.

64. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар Конфронси сеюми умумиҷаҳонӣ баҳшида ба проблемаи иқлим. – Швейтсария. 03.09.2009. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

65. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи ҳамоиши сатҳи баланд дар мавзӯи “Таҳқими ҳамкорӣ ҷиҳати расидан ба рушди устувор дар шароити таҳдиду хатарҳои муосир”. – Душанбе 12.06.2017. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

66. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар маросими ифтитоҳи Симпозиуми байналмилалии сатҳи баланд оид ба ҳадафи шашуми рушди устувор – “Таъмини дастрасии ҳамагонӣ ба об ва беҳдошт” – Душанбе, 09.08.2016. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

67. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар маросими муаррифии Гузориши ЮНЕСКО дар масъалаи об. – Туркия, 16.03.2009. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

68. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар мубоҳисаи умумии Иҷлосияи 63-уми Маҷмаи умумии Созмони Милали Муттаҳид. – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, 26.09.2008. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

69. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар мубоҳисаи умумии Иҷлосияи 64-уми Маҷмаи умумии Созмони Милали Муттаҳид. – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, 22.09.2009. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

70. Суҳанронии Эмомалӣ Раҳмон дар мулӯқоти маҳсуси сатҳи олий дар мавзӯи «Об ва беҳдошти санитарӣ барои ҳамагон». – Иёлоти

Муттахидай Амрико, 25.09.2008. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj.

71. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар Мулоқоти сатҳи олий доир ба тағтири иқлими ва энергетики. – Иёлоти Муттахидай Амрико, 21.09.2009. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

72. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар Форуми дуюми об барои кишварҳои минтақаи Осиё ва уқёнуси Ором дар мавзӯи «Амнияти вобаста ба об ва таҳдидҳои оғатҳои табиии марбут ба об». – Таиланд, 19.05.2013. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.prezident.tj (санаси муроҷиат: 24.07.2020).

73. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар Форуми панҷуми ҷаҳонии об. – Туркия, 16.03.2009. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

74. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар Форуми умуниҷаҳонӣ оид ба масъалаҳои об. – Корея, 12.04.2015. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

75. Суханронии Эмомалӣ Раҳмон дар чорабинии “Дар ҷустуҷӯи ҳамbastагӣ байни энергия ва об: Синергия байни Ҳадафҳои шашум ва ҳафтуми рушди устувор”. – Иёлоти Муттахидай Амрико, 23.03.2018. [Манбаи электронӣ]. – URL: www.president.tj

Китобҳо:

76. Абдулхаев, Р. А. Развитие ирригации и освоение новых земель в Таджикистане [Текст] / Р.А. Абдулхаев. – Душанбе: Дониш, 1985. – 295с.

77. Авчарова, Л. «Старые» и «новые» бедные и возможные пути сокращения бедности. В кн.: Уровень жизни населения: социально-экономический потенциал семьи [Текст] / Л. Авчарова. – Москва, 1996.

78. Акимов, А.В. Население стран Ближнего Востока до 2050 г. и проблемы водоснабжения региона [Текст] / А.В. Акимов // Ближний Восток и современность, вып. 43. – М., 2011.

79. Акрамов, С.Х. Ҳифзи табиати кишвар [матн] / С.Х. Акрамов. – Душанбе , 1994. – 229 с.
80. Алек, Безансон. Бедствие века, коммунизм, нацизм и уникальность катастрофы [Текст] / Безансон А. - М.: «МИК», 2000.
81. Арбатов, А.А. В защиту природных ресурсов планеты [Текст] / А.А. Арбатов. – М., 1985. 64 с.
82. Арбатов, А.А. Мири биосфера проблемы и перспективы развития и окружающая среда мира на планете [Текст] / А.А. Арбатов, Б.Е. Большая. – М., 1986. 108 с.
83. Аристотель. История животных [Текст] / Пер. с древнегреч. А 81 В.П. Карпова; Под ред. и с примеч. Б. А. Старостина. М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1996. – 528 с.
84. Аристотель. Политика [Текст] / Аристотель. – Москва, 2012. – 393 с.
85. Бакнал, Дж., Хемилтон К., Кишор Н., Краус К., Пилай П. Окружающая среда [Текст] / Дж. Бакнал, К.Хемилтон, Н. Кишор, К Краус, П. Пилай. – Вашингтон: Всемирный Банк, 2000.
86. Баҳромзода, М.З. Ташабусҳои глобалии Тоҷикистон оид ба масоили об [матн] / М.З. Баҳромзода. – Душанбе. – Сино, 2018. – 112 с.
87. Браун, Р. Экономика; как создать экономику, оберегающую планету [Текст] / Р. Браун. Пер.с англ. – М., 2003.
88. Горелов, А.А. Социальная экология [Текст] / А.А. Горелов. – М., 2008. – 608 с.
89. Данилов-Данильян, В.И. Управление водными ресурсами. Согласование стратегий водопользования [Текст] / В.И. Данилов-Данильян, И.Л. Хранович. – Москва: «Научный мир», 2010.
90. Джусупов Бакыт, эксперт ИСАП. «Гидроэнергетика Таджикистана: сегодня и завтра».
91. Дустбаев, Ш.Д. Бедность и пути ее снижения [Текст] / Ш.Д. Дустбаев, Т.Х. Мирзоев, Х.У. Умаров Душанбе, 2000.

92. Духовного В.А. Интегрированное управление водными ресурсами: От теории к реальной практике. Опыт Центральной Азии [Текст] / В.А. Духовного, В.И. Соколова, Х. Мантритилаке. – Ташкент: НИЦ МКВК, 2008. – 324 с.
93. Духовного, В.А. Интегрированное управление водными ресурсами: От теории к реальной практике. Опыт Центральной Азии [Текст] / В.А. Духовного, В.И. Соколова, Х. Мантритилаке. – Ташкент: НИЦ МКВК, 2008. – 364 с.
94. Зонн И.С., «Энциклопедия Аральского моря», «Международные отношения» [Текст] / М.Х. Гланц. Москва, 2008. – 250с.
95. Зонн, И.С., Гланц М.Х. “Энциклопедия Арал”, Москва, “Муносибатҳои байналмилалӣ”, 2008. – 250 с.
96. Ибатуллин С. Р., Ясинский В. А., Мироненков А. П. (2009) Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии. Отраслевой обзор. © Евразийский банк развития
97. Ибодов, М.О. Направленность и прогресс в эволюции живой природы. Методологический анализ [Текст] / М.О. Ибодов. – Душанбе, 1990. – 240 с.
98. Исаинов, Х.Р. Эколого-экономические основы повышения [Текст] / Х.Р. Исаинов. – М, 2007. – 223 с.
99. Казначеев, В.П. Очерки теории и практика экологии человека [Текст] / В.П. Казначеев. – М., 1983. – 250 с.
100. Казначеев, В.П. Учение В.И. Вернадского о пробразовании биосфера и экология человека [Текст] / В.П. Казначеев, А.Т. Яншина. – М., 1986. 48 с.
101. Клесон, М. Здоровье, питание и население [Текст] / М. Клесон, К. Грифин, Т. Джонсон, М. Мак Лелен, А. Сукот А. Уэгстафф, А. Язбек. – Вашингтон: Всемирный Банк, 2000.
102. Кожакматова, Н.С. Водные ресурсы как фактор влияния на взаимоотношения Центрально-Азиатских государств [Текст] / Н.С. Кожакматова. – Москва, 2009. – 192 с.

103. Козиков, И.А. Диалектика социальной и научно-технической революции [Текст] / И.А. Козиков. – М., 1987. – 187 с.
104. Кочергин, А.Н. Экологическое знание и сознание: Особенности формирования [Текст] / А.Н. Кочергин, Ю.Г. Марков. – Новосибирск, 1987. – 220 с.
105. Кувватов С. З. Гидрополитика Таджикистана [Текст] / С.З. Кувватов. Ирфон, Душанбе - 2020. – 158с.
106. Лацко, Р. Экономические проблемы окружающей среды [Текст] / Р. Лацко. - М., 1997.
107. Лейф Иверсон, Анвар Камолидинов, «Национальный Политический Диалог по Интегрированному Управлению Водными Ресурсами в Таджикистане в рамках Водной Инициативой Европейского Союза».
108. Мальцев, В.А. Основы политологии: Учебник для вузов [Текст] / В.А. Мальцев. - М.: ИТРКРСПП. 1998. – 520 с.
109. Марков, Ю.Г. Социальная экология [Текст] / Ю.Г. Марков. – Новосибирск, 1986. – 176 с.
110. Махкамбаев, С.Д. Международно-правовое регулирование сотрудничества государств по использованию трансграничных водных ресурсов в регионе Центральной Азии [Текст] / С.Д. Махкамбаев. – Москва, 2011.
111. Миррахимов, М. Празник Навруз [Текст] / М. Миррахимов. – Душанбе, 1999. – 97 с.
112. Муртазаев, У.И. Водохранилища Таджикистана и их влияние на прилегающие ландшафты [Текст] / У.И. Муртазаев. – Душанбе: Ирфон, 2005. – 304 с.
113. Муртазаев, У.И. Территориальная организация и оценка использования гидротехнических сооружений юго-западного Таджикистана [Текст] / У.И. Муртазаев, Р.Н. Рауфов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 164 с.

114. Мухабатов, Х.М. Вода и связанные с нею стихийных бедствия в Таджикистане. В книге «Изменение климата и таяние ледников и ее влияние на водные ресурсы Центральной Азии» [Текст] / Х.М. Мухабатов. – Худжанд, 2018.
115. Мухабатов, Х.М. Об манбаи ҳаёт [Матн] / У.И. Муртазаев. – Душанбе: Ирфон, 2013.
116. Мухабатов, Х.М. Проблемы рационального природопользования в горных регионах Таджикистана [Текст] / Х.М. Мухабатов. – Душанбе: Дониш, 2015. – 430 с.
117. Мухабатов, Х.М. Ресурсы грного Таджикистана [Текст] / Х.М. Мухабатов. – Москва: Граница, 1999. – 365 с.
118. Мухаббатов, Х.М. Вода и связанные с нею стихийных бедствия в Таджикистане. В книге «Изменение климата и таяние ледников и ее влияние на водные ресурсы Центральной Азии» [Текст] / Х.М. Мухаббатов. – Худжанд, 2018. – 220 с.
119. Наврузов, С.Т. Управление водными ресурсами трансграничных рек: на примере Центральной Азии [Текст] / С.Т. Наврузов. – Москва, 2008.
120. Национальный план действий по охране окружающей среды [Текст] / Ташкент, Госкомприроды, 1998. 140 с.
121. Новиков, Ю.В. Экология: Окружающая среда и человек [Текст] / Ю.В. Новиков. – М., 2005. – 736 с.
122. Нуралиев, К.Н. Водные ресурсы Таджикистана: инициативы, ситуация и перспективы [Текст] / К.Н. Нуралиев, М. Абдусамадов, Р.Б. Латипов. – Душанбе: Азия - Принт, 2001. – 220 с.
123. Папянин, К.В. Экономика и природопользование [Текст] / К.В. Папянин. – М., 1997.
124. Радугин, А.А. Философия курс лекций [Текст] / А.А. Радугин. - М.: Изд- во «Цент», 1996. – С.101.
125. Расулов, Қ. Экология и чимой [Матн] / Қ. Расулов. – Душанбе, Ирфон, 2004. – 260 с.

126. Расулов, К.Р. Социальные аспекты экологических проблем [Текст] / К.Р. Расулов. – Душанбе.: Ирфон, 1989. – 114 с.
127. Расулов, К.Р. Экология и современность [Текст] / К.Р. Расулов. – Душанбе: Шарки Озод, 1999. – 180 с.
128. Румянцева, Е.Е. Стратегия преодоления бедности [Текст] / Е.Е. Румянцева. – Минск: Армита- Маркетинг, Менеджмент, 2001. – 230 с.
129. Салоҳитдинов, А. Проблемаҳои таъминоти оби нӯшоқӣ ва экология [Матн] / А. Салоҳитдинов, Р. Ишонқулов. – Тошкент, 2002. – 182 с.
130. Салоҳиддинов, А.Т. Управление водными ресурсами (учебное пособие) [Текст] / А.Т. Салоҳиддинов, Р.К. Икрамов, М.Н. Тимирова. – Ташкент: ТИМИ, 2013.
131. Сафаров, Н.М. Экология и охрана природы [Текст] / Н.М. Сафаров. – Душанбе, 1998. – с.
132. Сирожидинов, К. Водные ресурсы Таджикистана и проблемы их рационального использования [Текст] / К. Сирожидинов. – Душанбе, 1999.
133. Солихов, М.А. История становления и развития водного законодательства в Таджикистане [Текст] / М.А. Солихов. – Душанбе, 2008.
134. Соловьев, А.И. Политология. Политическая теория, политические технологии. Учебник для студентов ВУЗ-а [Текст] / А.И. Соловьев. – М.: Аспект. Пресс, 2012. – 559 с.
135. Халиков, Ш.Х. Развитие электроэнергетики Таджикистана на базе комплексного использования водных ресурсов [Текст] / Ш.Х. Халиков. – Москва, 2008.
136. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь - справочник (политология). - Ростов на Дону: «Феникс», 1997. - 567с.
137. Энгельс, Ф. Диалектика природы [Тест] / Ф. Энгельс. Огиз «ГОСПОЛИТИЗДАТ» 1941. 338 с.

Мақолаҳои илмӣ:

138. Аминджанов, М.А. Из опыта платного водопользования [Текст] / М.А. Аминджанов, А.Э. Пулатов, А.Х. Хамрокулов // Мелиорация и водные ресурсы: проблемы и пути их решения: Материалы Научно-практической конференции. Душанбе, 2010. – С. 48-56.
139. Арифов, Х.О. Климатические изменения как фактор угрозы энергетической безопасности региона и необходимость принятия превентивных мер [Текст] / Х.О. Арифов, П.Х. Арифов // Материалы междунар.конф. «Проблема безопасности государств Центральной Евразии в условиях современного мироустройства: тенденции и подходы к обеспечению стабильности. Душанбе, 2014, – С. 173-177.
140. Бабаев, А.Г. Географические аспекты экологически сбалансированного развития стран Центральной Азии [Текст] / А.Р. Медеу, Х.М. Мухаббатов, А.С. Салиев, Х.У. Умаров, А.А. Эргешов // Известия РАН. Серия: Географическая. 2009. - №3. С. 42-47.
141. Бекяшев, К.А. Принцип уважения государственного суверенитета – основополагающий принцип общего международного права [Текст] / К.А. Бекяшев // Lex Russica: Научные труды МГЮА. – М., 2008. - № 4.
142. Бутенко, А.П. От тоталитаризма к демократии [Текст] / А.П. Бутенко // Социально-политический журнал. 1996.
143. Гланс Майкл Х. Консорсиуми рушди иқтидор, Донишгоҳи Колорадои ИМА, Зонн Игор Сергеевич доктори илмҳои география, профессори Донишгоҳи педагогии Пекини Чин, Директори генералии Маркази мелиоративӣ ва экологии Союзводпроект, Россия. “Баҳри Арал: Баррасии танзими экологӣ дар Осиёи Миёна”.
144. Гланц М.Х. Аральские моря: последствие экологической деградации в Центральной Азии. *Проблемы постсоветского пространства* [Текст] // М.Х. Гланц, И.С. Зонн 2014; (2): 141-156.

145. Горбанёв, В. Водная проблема в условиях глобализации [Текст] / В. Горбанёв // Материалы секции: Итоги, проблемы и перспективы экономической глобализации в мире // X конвента РАМИ, (8-9 декабря 2016). Издание МГИМО МИД России «Мировое и национальное хозяйство» . 2016. - №4. С. 39.
146. Гулахмедов М. Сиёсат ва фарҳанги экологӣ [Матн] / М. Гулахмедов, С.М. Мирзоев, Г.А. Абдуназорова // Идоракуни давлатӣ. – 2020. –№1, [45], [01-02]. – С.150-157. ISSN 2664-0651
147. Исаев, Р.С., Методические подходы к определению объема ущерба, нанесенного загрязнением водных ресурсов: трансграничный аспект [Текст] / Р.С. Исаев, Х.А. Одинаев // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2007, - №2. – С. 73-83.
148. Исаинов, Х.Р. Мелиорация и эколого-экономические проблемы развития сельского хозяйства в Таджикистане [Текст] / Х.Р. Исаинов. // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – 2005, - №4.
149. Капустин, А.Я. Право на водные энергетические ресурсы в современном международном праве [Текст] / А.Я. Капустин // Международная конференция по стихийным бедствиям, связанным с водой (27-28 июня 2008 г.): сборник тезисов. – Душанбе, 2008. – 141 с.
150. Комилов, С.Д. Социальная политика и система социальной защиты населения [Текст] / С.Д. Комилов, М. Нурмахмадов // Таджикистан и современный мир. Душанбе, 2005.
151. Круталин, И.П. Мелиорация земель как фактор продовольственной и экологической безопасности [Текст] / И.П. Круталин // Мелиорация и водное хозяйства. - 2004. - №2.
152. Лихачев, Д.И. Прошлое будущему статья и очерки [Текст] / Д.И. Лихачев. – Л., Наука, - 1995. - №10.
153. Чабборова, С. Мо партовҳои нафтро коркард мекунем [Матн] / С. Чабборова // Правда Востока, 2003. - №214. – С. 22-31.
154. Чабборова, С. Мо партовҳои нафтро коркард мекунем [Матн] / С. Чабборова // Правда Востока, 2003. - №214. С. 21-32.

155. Мавлони, М.С. Водно-энергетический консорциум: барьеры и риски в его создании и функционировании [Текст] / М.С. Мавлони, Муртазаев, У.И. Интеграция науки и производства как механизм развития горно-металлургической отрасли Республики Таджикистан // Материалы научно-практической конференции посвященной 25 летию независимости Таджикистана. Тр. Горно-металлургической института. – Бустон, 2016. – С. 67-70.

156. Мансуров, У.А. Международно-правовая позиция Таджикистана в области водопользования [Текст] / У.А. Мансуров. Сборник тезис докладов Международной конференции по сокращению стихийных бедствий, связанных с водой // издательство «Азия – Принт», – Душанбе, 2008. – С. 74-75.

157. Маркази мелиоративӣ ва экологии Союзводпроект, Россия. “Баҳри Арал: Баррасии танзими экологӣ дар Осиёи Миёна”. 148с.

158. Махкамбаев, С.Д. Принципы использования трансграничных вод в международном праве [Текст] / С.Д. Махкамбаев. Издательство Академии наук Республики Таджикистан // отдел естественно-общественных наук. – Душанбе, 2011. - №3. – С. 116-119.

159. Махмадалиев, Б.Н. Теоретические вопросы взаимодействия экологии и экономический рост в условиях Республики Таджикистан [Текст] / Б.Н. Махмадалиев. Экономика Таджикистана: стратегия развития, 2005. - №4.

160. Мирзоев, С.М. Сиёsat ва хуқуқҳои экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / С.М. Мирзоев // Гузоришҳои Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ISSN 2076-2569, 2019. - №1 (005). С. 103.

161. Муртазаев, У.И. Вода как политический инструмент национального сепаратизма в Центральной Азии [Текст] / У.И. Муртазаев, М.С. Мавлони // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Серия: естественных наук, №5(48). – Душанбе, 2012. - №5(48). – С. 70-75.

162. Муртазаев, У.И. О возможностях создания рынка водных и энергетических ресурсов в горных странах (на примере Таджикистана) [Текст] / У.И. Муртазаев, И.И. Сайдов, Р.Б. Латипов // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. Серия: естественных наук. – Душанбе, 2008. - №3(31). – С. 79-91.
163. Муртазаев, У.И. Перспективы перевода управления водными ресурсами Таджикистана на платную основу [Текст] / У.И. Муртазаев, М.С. Мавлони, С.Р. Мавлави // Матер. республ. научн. конфер. «Использование водных ресурсов в условиях изменения климата». Тадж. гос. пед. университета им. С.Айнӣ. – Душанбе, 2015. – С. 8-10.
164. Муртазаев, У.И. Становление, эксплуатация и развитие водного хозяйства государств Центральной Азии [Текст] / У.И. Муртазаев, М.С. Мавлони, С.Р. Мавлави // Сб. статей, посвящ. Междунар. Году водного сотрудничества. ГУ «Таджик НИИГ и М», - Душанбе, 2013. - С. 83-92.
165. Муртазаев, У.И. Управление водными ресурсами Таджикистана и его влияние на Центрально-азиатский регион (экологическое, техническое, экономическое) [Текст] / У.И. Муртазаев, И.И. Сайдов // Материалы Международной научно-практической конференции: «Актуальные проблемы развития стран Центральной Азии в условиях рынка». Издательство Российско-Таджикский (Славянский) университет. – Душанбе, 2008. – С. 144-156.
166. Муртазаев, У.И. Экономико-географические принципы обеспечения и сопровождения процессов водохозяйственного обустройства территории Центральной Азии [Текст] / У.И. Муртазаев, М.С. Мавлони // Вестник Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни. – Душанбе, 2013. - №3(52). – С. 249-256.
167. Мухабатов, Х.М. Водные ресурсы Таджикистана и вопросы вододеления в Центральной Азии [Текст] / Х.М. Мухабатов // Материалы

Международной конференции «Пути и направления рационального использования водных ресурсов Таджикистана. –Душанбе, 2018. С. 18-27.

168. Насридинов, Р. Масштаб бедности и ее распространение [Текст] / Р. Насридинов // Экономика Таджикистана: стратегия развития. – Душанбе, 2002.

169. Ниятбеков, В. Республика Таджикистан в региональном измерении [Текст] / В. Ниятбеков, X. Додхудоев // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. - №3 (45). – С. 83-98.

170. Носиров, Н.К. Поэтапный переход на водосбережение в странах Центральной Азии [Текст] / Н.К. Носиров // Сб. докл. семинара «Современное состояние водных ресурсов Таджикистана». – Душанбе, 2003. – С. 104-106.

171. Нурмахмадов, Д.Н. Международное сотрудничество Министерства энергетики Республики Таджикистан в области совместного использования водных ресурсов Центральной Азии [Текст] / Д.Н. Нурмахмадов. – 2005, том II, №2. – С. 16-23.

172. Одинаев, Х.А. Основные направления формирования компенсационного механизма трансграничного водопользования в условиях Центральной Азии: эколого – экономические аспекты «Актуальные проблемы развития стран Центральной Азии в условиях рынка» [Текст] / Х.А. Одинаев // Матер. междунар. научно-практич. конфер. изд. РТСУ. - Душанбе, 2008. - С. 177-185.

173. Одинаев, Х.А. Эколого – экономические аспекты регулирования использования трансграничных водных ресурсов в Центральной Азии [Текст] / Х.А. Одинаев // Общество и экономика. – 2003. - №9. – С. 184-191.

174. Попов, Д.С. Новые вызовы безопасности Центральной Азии: биологическая угроза [Текст] / Д.С. Попов // Мат-лы междунар.конф. «Проблема безопасности государств Центральной Евразии в условиях современного мироустройства: тенденции и подходы к обеспечению стабильности. – Душанбе, 2014. – С. 46-48.

175. Расулов, К.Р. Демократизация и экологическая культура [Текст] / К.Р. Расулов // Материалы Круглого стола «Демократизация гаран器ия перестройки». /Научный коммунизм, 1989, №11, 62-64с.
176. Рахимов, Султон «Вода должна быть инструментом для сотрудничества» [Текст] / С. Рахимов // газете Европейского Парламента «EP Today», 9 февраля 2014 года, г.Брюссель.
177. Рысбеков, Ю.Х. Трансграничное сотрудничество на международных реках: проблемы, опыт, уроки, прогнозы экспертов [Текст] / Ю.Х. Рысбеков // Под ред. В.А. Духовного. Ташкент: НИЦ МКВК, - 2009. 203 с.
178. Сайдуллаева, Г.Р. Процесс социально – экономической интеграции в Центральной Азии в условиях глобализации [Текст] / Г.Р. Сайдуллаева // Матер. Междунар. научно – практич. конфер. изд. РТСУ. – Душанбе, 2008. – С. 199-208.
179. Сайдходжаев, А.Х. Водно – энергетический кризис в Центральной Азии: причины, последствия и пути преодоления [Текст] / Г.Р. Сайдуллаева, Ш.М. Сохивов // Матер. Междунар. научно – практич. конфер. Душанбе, изд. РТСУ. – 2008. – С. 190-198.
180. Сафарова, М.Б. Концепция развития отраслей топливно-энергетического комплекса Республики Таджикистан на период 2003–2015 гг. [Текст] / М.Б. Сафарова, Д.Н. Абдулов // Источник: «Проблемы современной экономики: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Самара, август 2016 г.). — Самара, издательство АСГАРД, 2016. 118 с. – С. 40.
181. Стапр, Ф. Партнерство в Центральной Азии [Текст] / Ф. Стапр // Россия в глобальной политике. – 2008. - №3. – С. 72-98.
182. Сулеймен, М.Б. Водные ресурсы как фактор безопасности в Центральной Азии [Текст] / М.Б. Сулеймен // Вестник Каз НУ. – Алматы, 2011.

183. Тоноян Е.Н. Лига наций и проблема разоружения (1919-1939) [Текст] / Е.Н. Тоноян // Актуальные проблемы теории и истории государства и права. Пятигорск, 03 декабря 2019 года, С. 83-89.

184. Умаров, Х. Социально-экономические и экологические проблемы горных районов Таджикистана [Текст] / Х. Умаров, Х. Мухаббатов // стратегия развития. 1998. - №2.

185. Хасанов, М.М. Трансгранична торговля электроэнергией в старнах Центральной Азии: состояние и пути расширения [Текст] / М.М. Хасанов, А.Дж. Хайдаров // Актуальные проблемы развития экономика стран Центральной Азии в условиях рынка. Матер. Междунар. научно – практич. конфер. – Душанбе, изд. РТСУ, 2008. – С. 242-245.

186. Шарипов, М.М. Орошение и его последствия [Текст] / М.М. Шарипов, Я.Э. Пулатов, М.А. Аминджонов // Мелиорация и водные ресурсы: проблемы и пути их решения. Матер. научно – практич. конфер. – Душанбе, 2010. – С. 57–62.

Диссертация ва авторефератҳо:

187. Бояркина, О.А. Проблемы и перспективы урегулирования международных конфликтов в сфере водопользования в центральноазиатском регионе: автореф. дис. ... дипломат. акад. МИД РФ [Текст] / О.А. Бояркина – Москва, 2015.

188. Зардова, М.Н. Формирование стратегии развития энергетического комплекса Республики Таджикистан и ее роль в энергетической интеграции Центрально-Азиатского региона: автореф. [Текст] / М.Н. Зардова.

189. Кадиров, Ш. Проблемы формирования эколого-экономического развития (на материалах Республики Таджикистан): автореф. дис. ... канд. эколог. наук [Текст] / Ш. Кадиров. – Душанбе, 2000.

190. Литуев, В.Г. Геополитические аспекты современной гидрополитики: автореф. [Текст] / В.Г. Литуев. – Москва, 2008.

191. Рахимов, Ф.Д. Развитие гидроэнергетики Таджикистана в период независимости (1991-2015гг.): дис.. канд. истор. наук [Текст] / Ф.Д. Рахимов. – Душанбе, 2015. – 176 с.
192. Турдиев, Т.И. Концепция стратегирования социальноэкономической и экологической безопасности (на материалах Кыргызской Республики) [Текст]: дис. ... док. эконом. наук: 08.00.05 / Т.И. Турдиев. – Москва, 2019. – 338 с.
193. Халимова, Д.Д. Экологическая политика Республики Таджикистан в условиях демократизации общества дис. ... д-ра полит. наук [Текст] / Д.Д. Халимова. – Душанбе, 2012. – 154 с.

Маводҳои электронӣ:

194. Chernobyl disaster [electronic resource]. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Chernobyl_disaster (date of entry: 05.03.2018).
195. National Geographic [электронный ресурс]. – URL: <https://www.nationalgeographic.com/> (Санаи муроҷиат: 13.08.2020).
196. Авария на АЭС Фукусима-1 [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org> (дата обращения: 01.02.2020).
197. Эмомалӣ Раҳмон: Соли 2025 соли умумиҷаҳонии ҳифзи пиряҳҳо эълон гардад! [Манбаи электронӣ]. – URL: www.mfa.tj/tg/berlin/view/7222/emomali-rahmon-soli-2025-soli-umumijahonii-hifzi-piryakhho-elon-gardad (Санаи муроҷиат: 16.08.2022).
198. Бхопальская катастрофа [электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Бхопальская_катастрофа (дата обращения: 10.03.2018).
199. Воейков Александр Иванович [электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Воейков,_Александр_Иванович (Санаи муроҷиат: 24.07.2020).
200. ВОЗ и ЮНИСЕФ предупреждают: без четырехкратного увеличения темпов прогресса миллиарды людей в 2030 г. будут лишены

доступа к безопасному водоснабжению, средствам санитарии и гигиены [электронный ресурс]. – URL: <https://www.who.int/ru> (дата обращения: 15.02.2018).

201. Всемирная метеорологическая организация [Электроний ресурс]. – URL: <https://youth.wmo.int/ru> (Санаи мурочиат: 17.09.2020).

202. Деградация земель в Центральной Азии [Электроний ресурс]. – URL: http://www.cawater-info.net/bk/water_land_resources_use/russian_ver/pdf/15.pdf.(Санаи мурочиат: 04.03.2020).

203. Ирригация в Центральной Азии. Социальные, экономические и экологические аспекты. Департамент Европы и Центральной Азии, Отдел экологически и социально-устойчивого развития. Всемирный Банк, Февраль 2003 г. [электронный ресурс]. – URL: www.worldbank.org/eca/environment. (дата обращения: 25.12.2019).

204. Капица, С.П. Рост населения земли и его математическая модель [электронный ресурс]. – URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/10393/>. (Санаи мурочиат: 14.08.2018).

205. Меморандум о взаимопонимании и сотрудничестве в области охраны окружающей среды, устойчивого использования природных ресурсов и изменения климата между Министерством природных ресурсов и охраны окружающей среды Центральноазиатских государств от 2017 года [Электроний ресурс]. – URL: <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/bi-163246.pdf> (дата обращения: 12.03.2020).

206. Монреальский протокол по веществам, разрушающим озоновый слой [электронный ресурс]. – URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/montreal_prot.shtml (Санаи мурочиат: 11.03.2018).

207. Наводнения: управление рисками для здоровья в европейских государствах-членах ВОЗ [электронный ресурс]. – URL: <https://www.euro.who.int/>. (Санаи мурочиат: 18.07.2018).

208. Проблема опустынивания в Казахстане [электронный ресурс]. – URL: <http://referat.ukraine-ru.net/?cm=506> (дата обращения: 18.03.2020).
209. Региональный экологический центр Центральной Азии [Электронный ресурс]. – URL: <https://carececo.org/main/> (дата обращения: 10.11.2019).
210. Сезон лесных пожаров 2019–2020 гг. [электронный ресурс]. – URL: https://wiki5.ru/wiki/2019_Australian_bushfire_season (Санаи мурочиат: 01.04.2018).
211. Семинар по Управлению Персоналом и Обучению Адаптация Статистических Организаций к изменяющимся условиям [электронный ресурс]. – URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.58/2018/mtg4/Session_3_KYRGYZSTAN_rus_Presentation_on_HRM_Oslo_2018.09.12-14.pdf (дата обращения: 12.06.2019).
212. Современные проблемы исследований приземного озона. [электронный ресурс]. – URL: [https://www.phys.msu.about/sovphys/ISSUES-2004/2\(38\)-2004/ozon/](https://www.phys.msu.about/sovphys/ISSUES-2004/2(38)-2004/ozon/) (Санаи мурочиат: 28.07.2018).
213. Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Марказӣ [электронный ресурс]. – URL: <https://carececo.org/main/>. (Санаи мурочиат: 09.10.2020).
214. Сомонаи расмии Маркази экологии Осиёи Миёна [Манбай электронӣ]. – URL: <https://carececo.org/main/>. (Санаи мурочиат: 22.09.2019).
215. Список самых загрязнённых городов мира по версии Института Блэкспита [электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/> (дата обращения: 15.02.2018).
216. Центральная Азия ежегодно теряет 10 млрд долларов в результате стихийных бедствий. Достаточно ли мы делаем для их предотвращения? [электронный ресурс]. – URL: <https://blogs.worldbank.org/ru> (дата обращения: 09.04.2020).
217. Шатманов О.Т., Жанбиров Ж.Г., Турсымбекова З.Ж., Каримов Т.Х. "Водные ресурсы Кыргызской Республики". Источник:

официальный сайт Инновационного центра развития образования и науки РФ [электронный ресурс]. – URL: <http://izron.ru> (дата обращения: 22.04.2020).

219. Экологические проблемы в Кыргызстане [электронный ресурс]. – URL: https://ru.qaz.wiki/wiki/Environmental_issues_in_Kyrgyzstan (дата обращения: 14.06.2019).

220. Экологические проблемы Казахстана на современном этапе [электронный ресурс]. – URL: <https://www.inform.kz/ru> (Санаи мурочиат: 18.10.2018).

Маводҳо бо забони англисӣ:

221. Falkenmark M. The Massive Water Scarcity Now Threatening Africa: Why Isn't It Being Addressed? [Text] // M. Falkenmark. Ambio, Vol. 18, 1989. – pp.112-118.

222. Glans Michael H. "The Aral Sea: A Review of Environmental Regulation in Central Asia" [Text] / Glans Michael H. Sonn Igor Sergeevich. Moscow, p. 143.

223. Glantes M.N. Development of ecological projects and sustainable ecological development in the Aral Sea basin [Text] / M.H. Glantes. Cambridge University Press. Cambridge, UK. 1999, P. 87.

224. Glantes M.N. Development of ecological projects and sustainable ecological development in the Aral Sea basin [Text] / M.H. Glantes. Cambridge University Press. Cambridge, UK. 1999, P. 291 p.

225. Haeckel, E.G. Morphologie der Organismen [Text] / Haeckel, Ernst
Generelle. Berlin 548 c.

226. McIntosh, R. The Background of Ecology. Concept and Theory [Text] / R. McIntosh. – New York: Cambridge University Press, 1985.

227. Niholul J.C.J., Kosarev AN, Kostyanoy A.G., Zonn I.S. “The Aral Sea: A Selected Bibliography,” [Text] / J.C.J. Niholul. Moscow, Noosphere, 2002, 232 p.
228. Rodda G. On the problems of assessing the World water resources // Geoscience and water resource environment data model [Text] / G. Rodda. Berlin: Heidelberg. – 1997. – pp. 14-32.

ИНТИШОРОТ АЗ РЎЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандӣ тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чоп шудаанд:

[1–М]. Мирзоев С.М. Сиёсат ва ҳуқуқҳои экологӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / С.М. Мирзоев // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. - №1 (005). – С.103-107. ISSN 0002-0000

[2–М]. Мирзоев С.М. Сиёсат ва фарҳанги экологӣ [Матн] / М. Гулахмедов, С.М. Мирзоев, Г.А. Абдуназарова // Идоракуни давлатӣ. – 2020. –№1 [45] [01-02]. –С.150-157. ISSN 2664-0651

[3–М]. Мирзоев С.М. Саҳми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳалли мушкилоти экологии вобаста ба об [Матн] / С.М. Мирзоев // Гузоришҳои Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2020. - №4 (012). – С.123-127. ISSN 2076-2569

[4–М]. Мирзоев С.М. Сиёсати экологӣ, моҳият ва принсипҳои асосии он [Матн] / С.М. Мирзоев // Аҳбори Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. – 2021. - №1. С.159-162. ISSN 0235-005X

[5–М]. Мирзоев С.М. Сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Марказӣ [Матн] / С.М. Мирзоев // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2021. №2 (2). С.93-100. ISSN 2710-4672

[6–М]. Мирзоев С.М. Таснифоти сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна [Матн] / С.М. Мирзоев // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2021. №4. – С.302-309. ISSN 2413-5151

[7–М]. Мирзоев С.М. Роҳҳои ҳалли мушкилоти экологии вобаста ба об дар Осиёи Миёна [Матн] С.М. Мирзоев // Идоракуни давлатӣ. – 2022. –№3 (57). –С.205-57. ISSN 2664-0651

II. Мақола ва фишурдаи интишорот дар маҷмуаи маводи конференсияҳо:

[8 - М]. Мирзоев С.М. Хусусиятҳои сиёсати экологии вобаста ба об дар Осиёи Миёна // Маводҳои конференсияи илмӣ – амалии ҷумҳурияй “Терроризм ва экстремизм падидаҳои хатарзои ҷомеаи муосир” (26-уми апрел, ш. Душанбе, 2019. С. 83-87).

[9 - М]. Мирзоев С.М. Моҳият ва хусусиятҳои сиёсати экологии давлатҳои Осиёи Миёна // Конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ “Таъсири ҷаҳонишавӣ ба равандҳои сиёсии ҷаҳон” (29-уми октябр, ш. Душанбе, 2021. С. 237-241).

[10 - М]. Мирзоев С.М. Дурнамои сиёсати минтақавии экологӣ дар Осиёи Миёна // Конференсияи илмӣ-амалии ҳайати профессорону омӯзгорон, докторантону магистрантон ва донишҷӯёни Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ бахшида ба рӯзи илми тоҷик, бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040), солҳои рушди саноат (солҳои 2022-2026) ва 30-солагии иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. (14-19 апрели соли 2022. С. 228-233).